تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

د. کەمال مەزهەر

چەند لاپەڕەیەک لە

مێژووی گەلی کورد

بەرگی (1)

2001

ئامادەکردن

عەبدوڵڵا زەنگەنە

د. کەمال مەزهەر

چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد

(بەشی یەکەم)

بە یاریدەی دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی لەچاپ دراوە

چاپخانەی (الادیب البغدادیة)

شركة مطبعة الاديب البغدادية المحدودة

هاتف ٧١٨٨٢٨٦ - ٧١٨٨٢٨٧

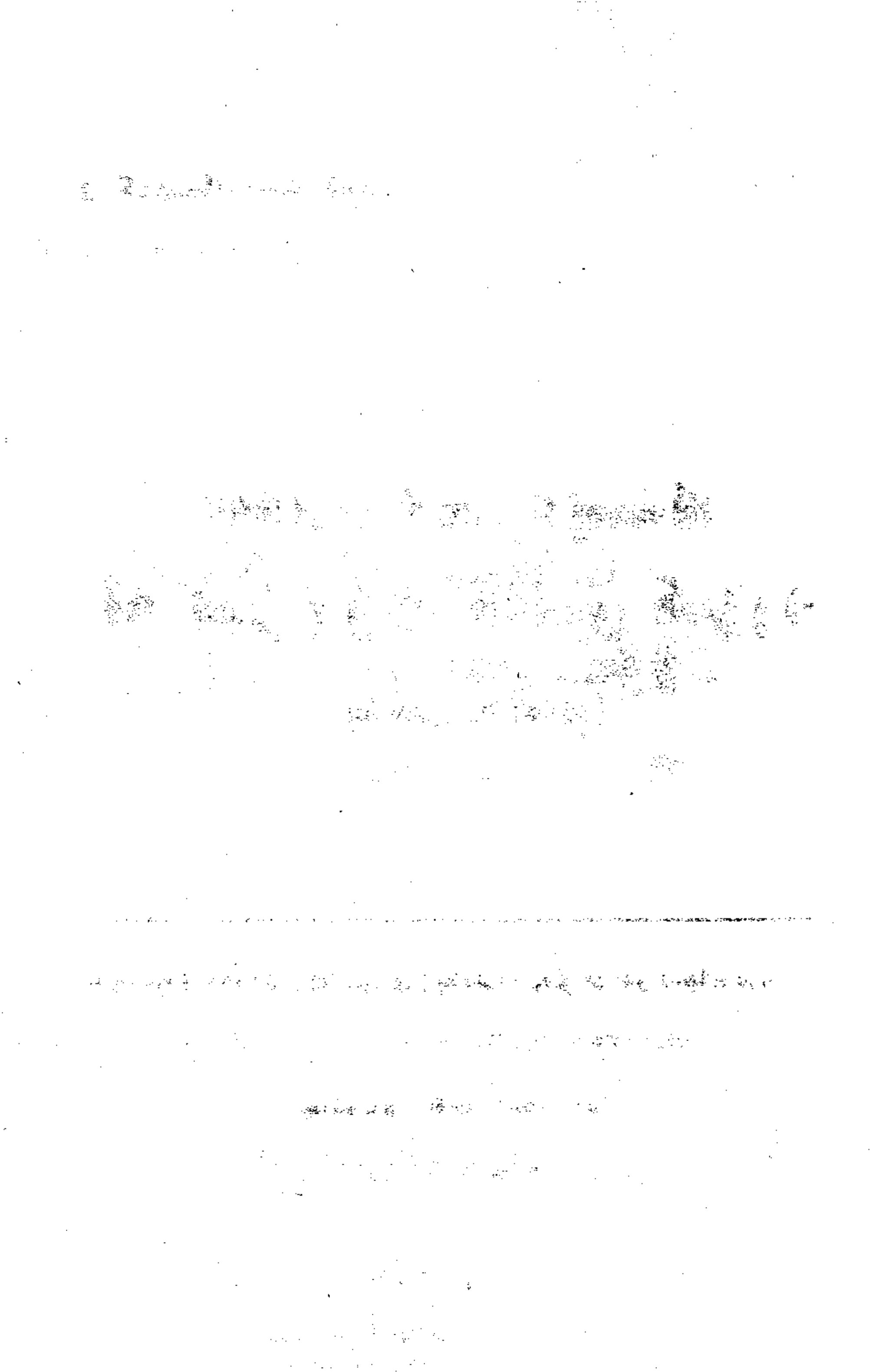
بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهای مختلف مراجعه: (منتدى اقرأ الثقافي)

www. iqra.ahlamontada.com

پێشەکی

«چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد» بریتی‌یە لە بەشێکی ئەو وتارانەم کە دەربارەی باسی جیاوازی مێژووی کورد لە چاپەمەنی‌یە کوردی‌یەکاندا بلاوم‌کردوونەوە .

وتارەکان هی وایان تێدایە تەمەنیان خەریکە دەگاتە چارەکە سەدەیەك ، بەپێی بۆچوونی خۆم هەمووشیان بایەخیان هەیە ، بۆیەکا بەپێویستم زانی کۆیان بکەمەوەو سەرلەنوێ پێشکەشی خوێندەوارانیان بکەمەوەو بەو جۆرەش لە فەوتاندن ڕزگاریان بکەم .

لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێ دەستکاری‌ی ناوەرۆك‌و ڕێنوسی وتارەکانم نەکردووە ، لەگەلێك ڕووەوە بلاوکردنەوەیان بەو جۆرە باشترە . بە ناچاریش هەندێك شوێنم لێ لابردوون یا کەمێکم گۆڕیون . . . ! ئەوانەش بوونەتە هۆی کەمێك جیاوازی‌ی تەنانەت لە شێوازی نووسینی باسەکاندا .

هیوادارم بەم بەرهەمەم توانیبێتم خزمەتێك پێشکەشی خوێندەواری کوردی خۆشەویست بکەم . لە دەمێکیشەوە دەمویست وتارێك دەربارەی کەریمی عەلەکەی وەزیری دارایی شێخ مەحمودو شوێنی دیاری ئەو بنەماڵە سەربەرزە بنووسم ، بەلام جارێکا با ئەم دیاری‌یەم لە بریتی ئەویان بێت . خوا لە وێنەیان زۆر بکات،لە سایەی خواشەوە شۆینەواری کەریمی عەلەکە کوێر نەبۆتەوە . . . کوردینە تۆ بلێیت یەکێك هەبێت ماموستا مەسیح ئەسکەندەر بناسێت‌و بە دلێ خۆشی نەوێت‌و ڕێزی نەگرێت . هیچ دوور نی‌یە گەر مەسیحی گەورە زیندوو بێتەوە دەستی پیرۆزی بەسەریدا بهێنێت‌و پێی بلێت :

«بەختەوەرم پیاوێکی وەك
تۆ هەلگری ناوم بێت !» .

[illegible]

[illegible]

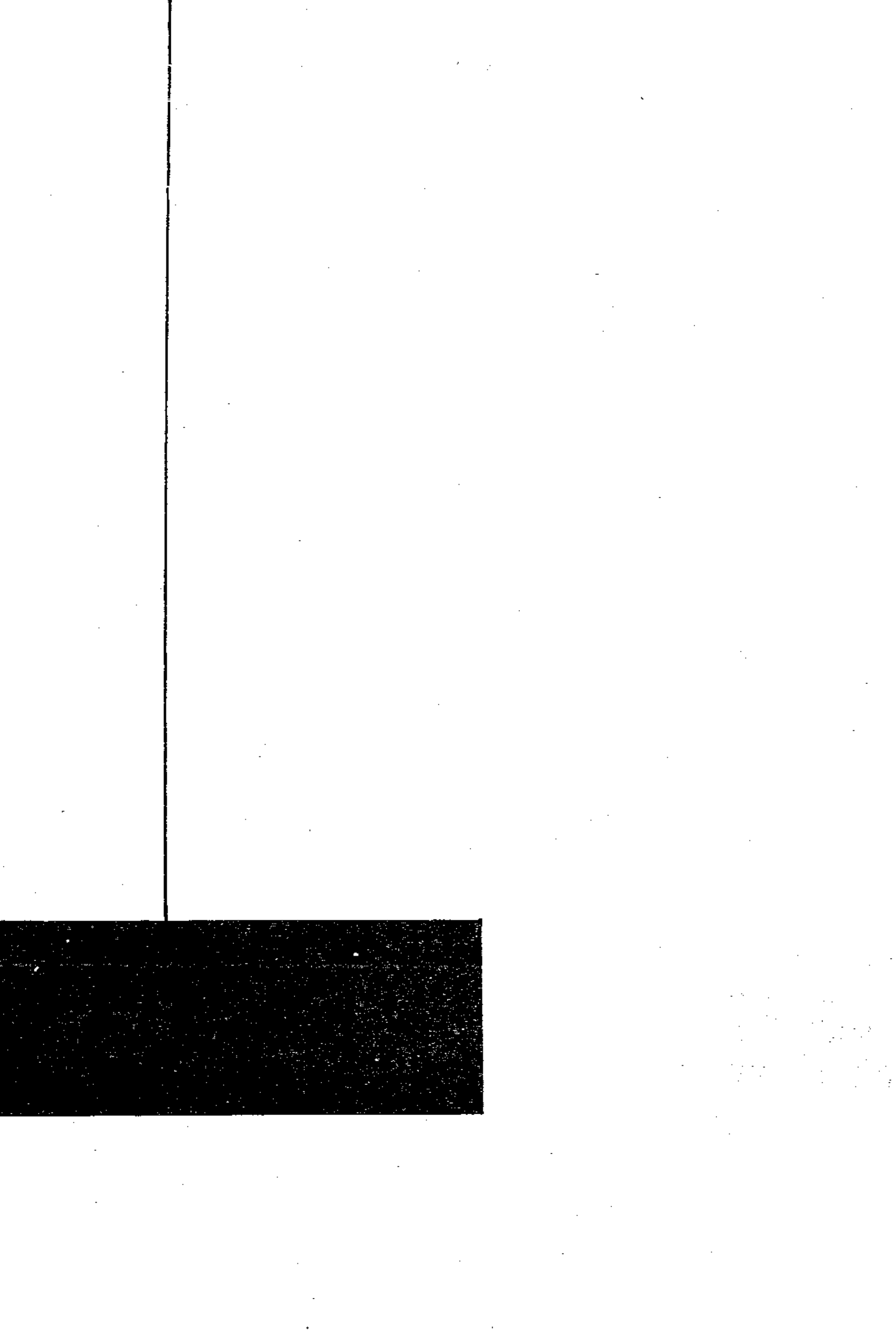
[illegible]

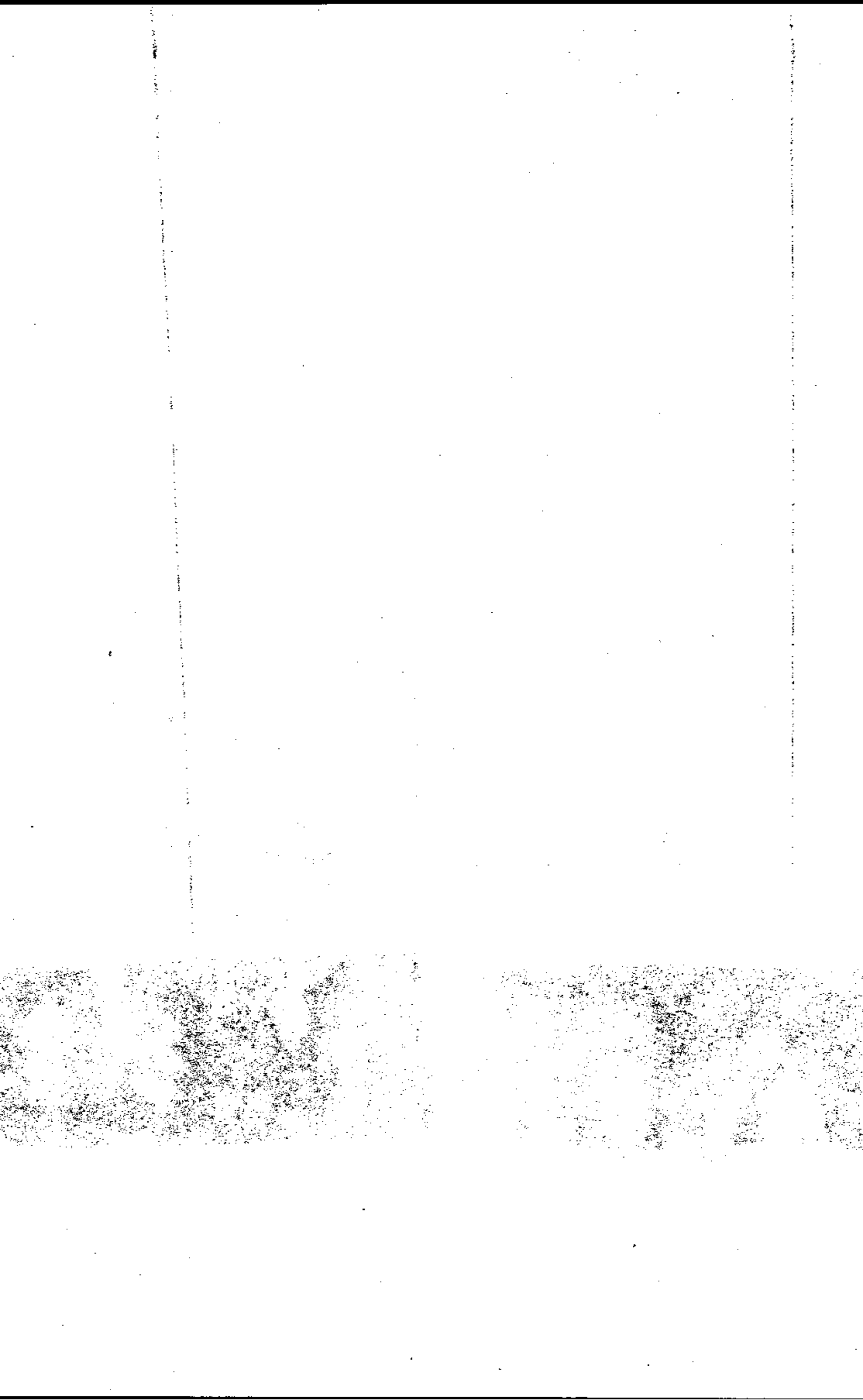
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ئەتوانم بڵێم (*) تا ئێستا کەس لە ڕووی شارستانی یەتی یەوە باسی مێژووی کوردی نەکردووە ، ئەگەرچی جاروبار لە ناو ئەم وتار ، یان ئەو پەڕاودا ئەو باسە لە چەند دێڕێکی پچڕ پچڕدا بەسەرپێی ی دەبینرێت .

نەتەوەی کورد هەر لە کۆنەوە نیشتەجێی شوێنێکی زۆر گرنگ بووە . بێ گومان کوردستان وەك بڕبڕە وایە بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست .

هەر لەبەر ئەوەشە ، جگە لە سامانی زەبەندی ، هەموو دەوڵەتە ئیمپریالی یەکان چاویان تێی بڕیوەو دەیانەوێ بیکەنە بنکەی خۆیان .

ئەوەی گومانی تێدا نی یە کوردستان لە کۆنیشدا هەر وا گرنگ بووە ، چونکە ئەو کاتە کەوتبووە ناوەڕاستی شارستانی یەتە کۆنەکانەوە کە زۆربەیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا پەیدا بوونو پەرەیان سەندووەو لە سەرووی هەمووشیانەوە شارستانی یەتی فارسو شارستانی یەتی عەرەبی ی ئیسلامی یە کە لە عیراقدا ، کاتی حوکمی عەباسی یەکان ، گەیشتە بەرزترین پلەی پێشکەوتنی . کەواتە دەتوانین بڵێین نەتەوەی کورد دەوری لەم شارستانیەتی یانەدا بووە ، واتە کاری تێ کردوون ، هەروەك چۆن ئەوانیش کاریان تێی کردووە . ئەمەمان بەتەواوی بۆ ڕوون دەبێتەوە ئەگەر بێتو بزانین شارستانی یەتی بە کۆنو نوی یەوە بریتی یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی گەلێك نەتەوەی جیاواز ، چونکە وەك دەرکەوتووە تێکەڵبوونی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك دەبێتە

(*) ساڵی ١٩٥٩ ، واتە ئەو ساڵەی زانکۆی بەغدام تەواو کرد ، ئەم وتارەم لە ژمارە پێنجو شەشی گۆڤاری «بڵێسە»دا بلاوکردەوە . لێرەدا وەك خۆی چاپی دەکەمەوەو زۆر کەم نەبێت دەستکاری ی ناوەڕۆكو شێوازی نووسینم نەکردووە .

هۆی پەیدابوونی شارستانی‌یەتی‌و ئەنجامی تێکەڵ بوون فراوان بوونی سنووری بیرکردنەوەیە . بێ‌گومان تێکەڵیش بە شێوەیەکی زۆر لە نێوان ئەو نەتەوانەدا دەبێت کە لەیەکەوە نزیکن .

ئەو نەتەوە کوردەی لەسەر سنووری فارس‌و عەرەب ژیاوە لە سەردەمی شارستانی‌یەتی هەردوو نەتەوەکەدا ، هەرچۆنێ بێت ، زۆر یا کەم ، کاری کردۆتە سەر ئەو دوو شارستانی‌یەتە . بەلاّم ئەوەی سەرنج ڕائەکێشێ ئەوەیە کە زۆر کەس شارەزایی نی‌یە بەرامبەر دەوری کورد ، هەندێکیش دەیزانن ، بەلاّم خۆیانی لێ گێل دەکەن .

لەوەش خراپتر ئەوەیە کە هەندێك لە مێژوونووسە شۆڤێنی‌یە کلاسیکی‌یەکان دواکەوتن‌و بێ‌هێزبوونی شارستانی‌یەتی عەرەبی دەگێڕنەوە بۆ بەهێزبوونی هەندێك نەتەوەی تر لە ناو گیانی کۆمەڵی ئیسلامیدا .

بە کورتی زۆر کەس شارەزاییەکی تەواوی نی‌یە لە بارەی دەوری کوردەوە لە مێژووی شارستانیەتیدا ، بەتایبەتی ئەو خزمەتە بەنرخانەی ئەو نەتەوەیە پێشکەشی کردووە بە شارستانی‌یەتی ئیسلامی‌و زانیاری‌ی عەرەبی . پێویستیشمان بە لێکۆڵینەوەیەکی دوورو درێژو زۆر قوڵ نی‌یە بۆ دەربڕینی کاری کورد بۆ سەر گەلێ ڕووی شارستانی‌یەتی فارس‌و عەرەب ، بە تایبەتی لە ڕووی بیروباوەڕو کۆمەلاّیەتی‌و زانیاری‌و هەتا سیاسیشەوە ، وەك ئێستا بۆمان دەردەکەوێ .

کاری کورد بۆ سەر شارستانی‌یەتی فارسی :

نەتەوەی کورد بەهۆی دراوسێیەتی‌یەوە ، هەروەها وەك پاشماوە مێژوویی‌یە دێرینەکان دەری‌دەخەن بەشدار بووە لە دامەزراندن‌و پێ‌گەیاندن‌و پێشخستنی شارستانیەتی فارسەکاندا . بەلاّم ئەگەرچی هەندێکیش دان بەمەدا نەنێن ئەوا ئێمە دەتوانین لە ڕێگەیەکی ترەوەو بە شێوەیەکی‌تر دەری‌بخەین کە وا کورد کاری کردۆتە سەر ئەم شارستانی‌یەتە . جا با سەری ڕێگەی دووەم بگرین‌و نەختێك لێی وردبینەوە تا بەو ئەنجامەی دەمانەوێ پێی بگەین .

زۆر مێژوونووسی بەناوبانگ دانیان بەوەدا ناوە کە سەرچاوەی نەتەوەی کورد دەگەڕێتەوە بۆ سەر میدی یەکان . سەرەڕای ئەمەش گەلێك بەڵگەی مێژوویی ئەوتۆ هەیە کە بە تەواوی دەری دەخا میدی یەکان باپیرە گەورەی ئەم نەتەوەی کوردەی ئێستەن .

میدی یەکانیش بەلای کەمەوە سێ سەدە لەپێش فارسەکانەوە هاتوونەتە ئێران و دەوڵەت و شارستانی یەتی خۆیان دروست کردووەو پێوەندی یان لەگەڵ شارستانی یەتە پێشکەوتووەکانی عیراق بە تایبەتی و میسردا پەیدا کردووەو لەگەڵ کلدانی یەکان زۆر رێك بوون ، بە ڕادەیەکی ئەوتۆ دەستیان خستە ناو دەستی یەك بۆ لەناوبردنی ئیمپراتۆری ی ئاشوری .

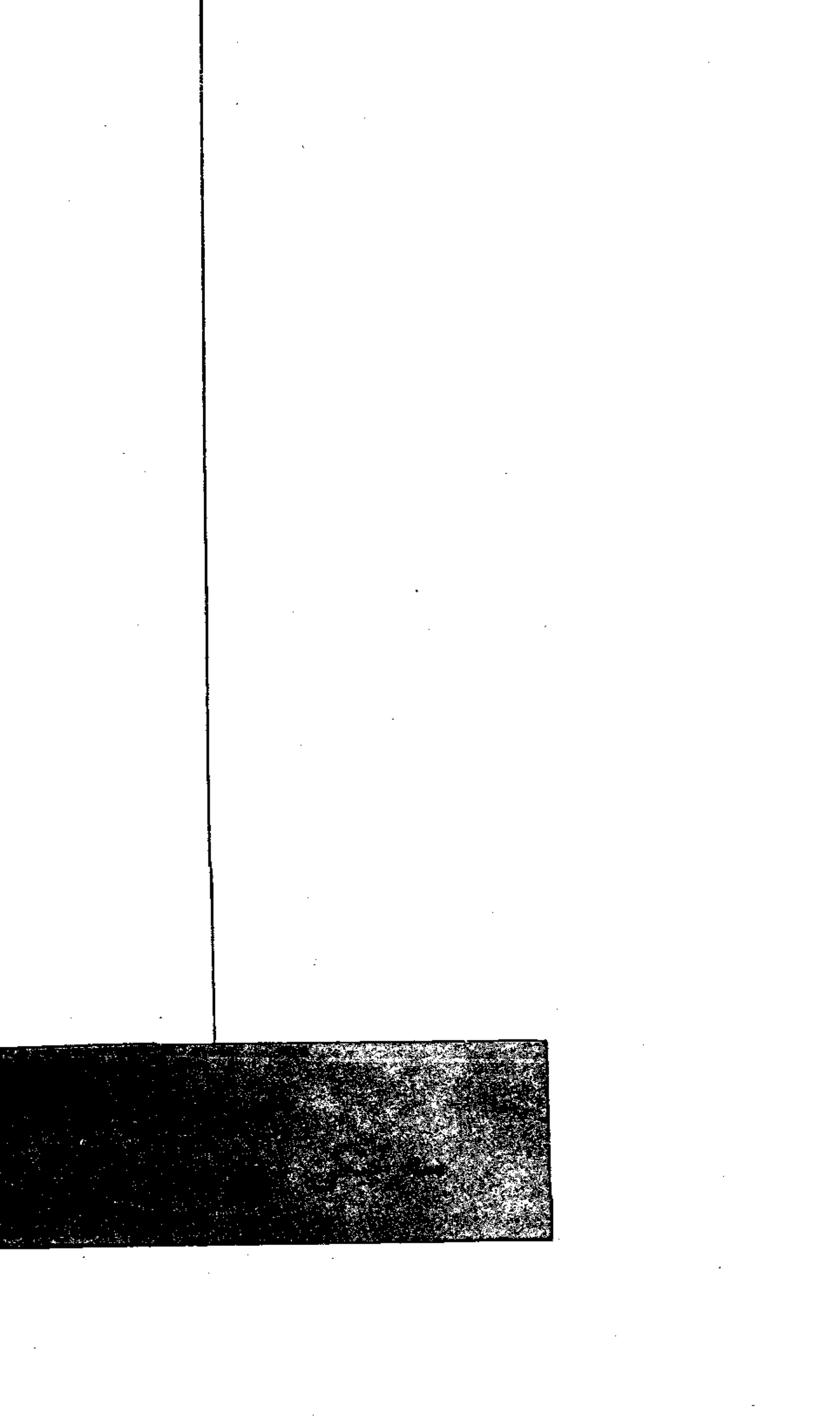
بەم جۆرە میدی یەکان گەلێك کەڵکیان لەو شارستانی یە کۆنانە وەرگرت و هیچ گومانی تێدا نی یە کەوا لە دوای ئەوەی فارسەکان بەسەریانا زاڵ بوون و ئەمان دایانە شاخەکانی زاگرۆس بۆ ڕزگار بوون لەدەست ژێردەستەیی کۆنە ژێردەستەکانی خۆیان ، شارستانی یەتەکەیان لە ولاتە کۆنەکەی خۆیان بۆ فارسەکان بەجێ هێشت ، واتە بێ سێ و دوو دەتوانین بڵێین کاکڵەی شارستانی یەتە پێشکەوتووەکەی فارسەکان بریتی یە لەو شارستانی یەتەی باپیرە گەورەی کورد دایمەزراندو بەجێی هێشت .

سەرەڕای ئەمە دەتوانین بڵێین کاری کورد بۆ سەر شارستانی یەتی فارسەکان لەم ڕادەیەدا نەوەستا ، بەڵکو بێ کۆڵ دان لەگەڵ فارسەکانی دراوسێیاندا خەریکی گۆڕین و پێشخستنی ئەو شارستانی یەتە بوون و هیوامان زۆرە لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆجی ئەمەمان لە دوارۆژدا بۆ ڕوون بکاتەوەو ناوی ئەو زانا کوردانەی خزمەتی شارستانی یەتی فارسیان کردووە بۆمانی دەربخا بۆ ئەوەی وەك زانا کوردە موسڵمانەکان دەناسین و دەزانین کێن ئەوانیش بناسین .

بەم جۆرە دەرکەوت نەتەوەی کورد کاری کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارسەکان . بەلام خۆ ئەگەر بێتو هەموو ئەمانەش بخەینە لاوە دەتوانین لە لایەکی ترەوە زۆر بە باشی کاری کورد بۆ سەر ئەم شارستانی یەتە دەربرین . زانایانی مێژوو دەڵێن شارستانی یەتە کۆنەکانی عیراق کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس . لێرەدا پرسیارێکی یەکجار گرنگمان دێتە ڕێ : لە کوێوەو لە کام ڕێگەوە شارستانی یەکانی عیراق کاریان کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس ؟ .

تەنها یەك وەلاّم هەیە بۆ ئەم پرسیارە ، ئەویش ئەوەیە کە ئەم کارە لە ڕێگەی کوردستانەوە گەیشتۆتە ولاّتی فارس ، چونکە ئەگەر سەیری نەخشە بکەین ئەبینین کوردستانو زنجیرە شاخەکانی یە کە عیراقو ئێران لە یەکتر جیا ئەکاتەوە . جگە لەمە هیچ ڕێی تیّ ناچێت کورد وەك یاساوڵی سەر سنوور خۆی دوورە پەرێز گرتبیّ لە شارستانی یەتی فارس . بەڵکو بەپێچەوانەی ئەوەوە ، شتی ی نوێی داوەتیّ ، هەروەکو لێشی وەرگرتووە ، چونکە سروشتی شارستانی یەتی لەسەر کەڵك بەخشینو کەڵك وەرگرتن وەستاوە .

دوور نی یە هەبن وابزانن میللەتی کورد میللەتێکی دواکەوتوو بووە ، لەبەر ئەوە هەر کاری تیّکراوە لە ڕووی شارستانی یەوە ، بیّ ئەوەی کاری کردبێتە سەر هیچ شارستانی یەك . بەلاّم بۆ وەلاّمی ئەمە دەڵێین کە دوو میللەتی دراوسیّ هەردووکیان بە هەموو جۆریّ کار ئەکەنە سەر یەکتر ، با یەکێکیشیان زۆر پێشکەوتوو و ئەوی تریان زۆر دواکەوتوو بیّ . باشترین بەڵگە بۆ ئەمە هندی یە سوورەکانی ئەمەریکان کە گەورەترین کاریان کردۆتە سەر سازو ئاوازی ئەمەریکی لەگەلّ ئەو هەموو دواکەوتنەی خۆشیاندا . کەواتە لەمەوە بە ئاشکرا دەرئەکەویّ کە نەتەوەی کورد ئەگەرچی دواکەوتووش بوبێت ، هەرچەندە وانەبووە چونکە دامەزرێنەری شارستانی یەتی میدی ئەو بوو ، هەر کاری خۆی کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس ، چونکە . هەروەك وتمان ، شارستانی یەتی هی تەنها یەك نەتەوە نی یە ، بەڵکو بریتی یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك .

ئەم وتارە (*) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی یە لە زمانەکەمان، وەڵامێکە بۆ ئەوانەی ئەڵێن زمانەکەمان لقێکە لە زمانی فارسی.

ژمارەیەك لە مێژوونووسان وادەزانن زمانی کوردی بەشێکە، یا زارەوەیەکە لە زمانی فارسی.

زۆر دوور نەڕۆین نەهرۆیش لە نووسراوەکەیدا «لمحات من تأريخ العالم»، لە لاپەڕە ٢٥٩دا دەڵێت «کوردەکان بە زمانی فارسی ی کۆن گفتوگۆ دەکەن».

بەڵام ڕەخنەی لیٚ ناگیرێت چونکە خۆی لە پێشەکیی پەڕاوەکەیدا داوای لیٚبوردنی کردووە لە هەموو جۆرە کەموکوری یەك لەبەر ئەوەی پەڕاوەکەی لە کاتێکدا نووسیوە کە لە بەندیخانەدا بووەو بەشێوەی نامە ناردوویەتی بۆ کچەکەی (**) بیٚ ئەوەی دەستی بگاتە هیچ سەرچاوەیەك تا کەموکوری لە باسەکانی ببڕێت، هیچ دووریش نی یە وشەی ئێرانی یان لە نووسراوەکەیدا بە فارسی تەرجەمە کردبێت، خەتای ئەمەش دەکەوێتە سەر شانی ئەو کەسانەی پەڕاوەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، چونکە زۆر لە مێژوونووسەکان وشەی ئێران بە واتای هیندو – ئەوروپی بەکار دەهێنن. بەڵام زۆر نووسەری ترکە هیچ دوور نی یە لەبەر هۆیەکی شاراوە زمانی کوردی دەگێڕنەوە بۆ سەر زمانی فارسی‌و ئەمەش لە بنچینەوە بە بیرێکی چەوت دەژمێرریٚ، کەواتە با نەختیٚ لەم باسە بدوێین بە شێوەیەکی مێژوویی‌و زانیاری ی ڕاست.

(*) لە ژمارە سێی ساڵی یەکەمی گۆڤاری «بڵێسە»دا بڵاوکراوەتەوە (تشرینی یەکەمی ١٩٥٩، ل ٣٥-٤٢).

(**) مەبەست ئیندیرا غاندی‌یە.

هەرکەسێك بیەوێ لە ڕەگەز ، یا زاراوەی هەر گەلێك لە گەلەکانی ڕۆژهەلاّت بدوێ پێویستە بگەڕێتەوە بۆ پەڕاوەکانی مێژوونووسەکان ، بەتایبەتی ڕۆژهەلاّتناسەکان . بەلاّم ئەمانیش هەموو بە سەرراستی باسەکانیان نەنووسیوە ، بەڵکو ، هەروەك مامۆستا ئەمین زەکی دەڵێ ، دەتوانین بیانکەین بە سێ بەشەوە . بەشێکیان هیچ مەبەستێکیان نەبووە لە نووسینەکانیاندا ئەوە نەبێت پێ‌یان بگوترێ مێژوونووس . بەشی دووەمیشیان بەپێی ڕێگەیەکی دانراو لە شوێنی خۆیەوە باسەکانیان نووسیوە . خۆ هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر یەکێك لەمانە ئیستە بیەوێ لە بارەی کوردەوە بنووسێ‌و شتێکی بە دەمدا بسورێ لە لایەن تۆرانی‌یەکانەوە ، ئەوا یەکسەر بێ ئەوەی سێ‌و دووی لێ بکات گەلی کورد دەگێڕێتەوە سەر تورك‌و پێ‌یان دەڵێ «تورکە شاخاوی‌یەکان» . بەشی سێیەمیش ئەو زانا پایە بەرزانەن کە لە باسەکانیاندا ڕێگەی زانستی‌ی ڕاستیان بەرەلاّ نەکردووە لەبەر زرەی پارە ورشەی زێڕ . ئەوانە بەسیانە کە بە چاکە ناو دەبرێن‌و جێگەی خۆیان لە لاپەڕەی مێژوودا کردۆتەوە .

جا ئەم دەستە زانایە چونکە ڕێگەیەکی ڕاستیان گرتووە نووسینەکانیان پڕکەڵکە ، بەلاّم ئەوانەی کورد دەگێڕنەوە سەر ڕەگەزی تورك ، یا فورس ، یا دەڵێن زمانەکەیان زمانی خۆیان نی‌یە ، بەڵکو بە زاراوەی دراوسێکانیان گفتوگۆ دەکەن ، ئەوانە هەموویان لە دەستەی یەکەمن یا دووەم کە لە خۆیانەوە بیروباوەڕیان دروست کردووە بۆ فرۆشتن . بەلاّم دەریایەکی خاوێن‌و جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسیشی تێ‌بڕژێ لیخن نابێت .

خۆ ئەوەش ئاشکرایە لە گەلی کورد هەژارو بێکەستر نی‌یە تاوەکو بڵێین زاناکانی دەستەی سێیەمیان هانداوە بۆ ئەوەی لە بارەی زمان‌و مێژووی کوردەوە بە ئارەزووی گەلی کورد بنووسن . کەڕاتە تەنها ئەوانن ڕێگەیەکی ڕاستی زانیاری‌یان گرتووە بۆ لێکۆڵینەوە لە بنچینەی کوردو زمانەکەیان ، نەك لەبەر خاتری چاوی کاڵی کورد ، بەڵکو لەڕێی زانیاریدا ، جا بیروباوەڕی ئەمان نەبێت بیروباوەڕی دوو دەستەکەی‌تر هیچ نرخێکی نی‌یەو بە هیچ ناچێت .

ئا ئەمە بەسە بۆ هەموو کەسێکی تێگەیشتو ، کورد بێت یانا ، بۆ ئەوەی بزانێ : هەر کەسێك ڕەگەزی کورد ، یا زمانیان بگێڕێتەوە بۆ سەر ڕەگەزێك یا

زمانێکی تر لە ڕاستی‌یەوە دوورەو لەبەر هۆیەکی شارراوە ئەو درۆ زلانە ئەکات ، ئەو درۆیانەی مێژوو هەرگیز لێ‌یان خۆش نابێت ! .

ئەمەی نووسیمان سووکە وەلامێکە بۆ ئەوانەی دەڵێن زمانی کوردی فارسی‌یە . بەلام با نەختێکی تریش لەم باسە بدوێین‌و پەنا بەرینە بەر بیروباوەڕی ڕۆژهەلاتناسە سەرراستەکان ، ئەوانەی ڕێگەی زانیاری‌یان بەرنەداوە .

سێر سدنی سمث لە ژێر ناوی «کوردستانی کۆندا» بە کورتی دەڵێت : هیچ گومانی تێدا نی‌یە ئەو کاردۆخی‌یانەی زەینەفون باسیان دەکات هەر گەلی کورد بوون . جا با بزانین زەینەفون کێ بووەو چی‌ی گوتووە لەبارەی گەلی کوردەوە .

کۆرشی بچوکی برای ئەرتەحشستای پاشای فارس سەرپەرشتی کاروباری ئاسیای بچوکی دەکرد . دەورووبەری سالی ٤٠٤ی پێش لە دایك بوون کۆرش ئارەزووی ئەوەی دەکرد جێگەی بگرێتەوەو خۆی ببێتە پاشای فارسەکان ، لەبەر ئەوە سوپایەکی گەورەی بۆ هێنانە دی‌ی ئامانجەکەی پێکهێنا . جگە لەم سوپا گەورەیە سوپایەکی‌تریشی لە ئیغریقەکان پێکهێنا بۆ یارمەتی‌ی سوپای یەکەم . ئەم سوپا ئیغریقی‌یە لە مێژوودا بە « سوپای دە هەزارە » ناسراوە .

پاش کوشتنی کۆرش لە عیراق ، زەینەفون کە یەکێك بووە لە سەربازە ئیغریقی‌یەکان کاروباری سوپاکەیانی گرتۆتە دەست‌و بۆتە سەرۆکی‌و سوپاکەی گێڕاوەتەوە بەرەو ولاتی خۆیان یۆنان . باسی چون‌و هاتنەوەی ئەم سوپایەو هەموو بەسەرهاتی بە شێوەیەکی مێژوویی کاتی خۆی لە پەڕاوێکدا نووسراوەتەوە(***) کە باسی کوردیشی تێدا کراوەو دەڵێت : کاتێك سوپاکەمان گەیشتە ناوچەی زاخۆ گەلێکی ئازاو شەڕکەرمان لێ هەلکەوت ناوی کاردۆخی‌یە . . . ئەم گەلە لە ناوچەیەکی شاخاویدا دەژیان‌و ئارەزووی جیابوونەوەیان هەبوو لە شاو حەزیان بە سەربەخۆیی‌و ئازادی دەکرد .

کەواتە لەمەوە بە باشی بۆمان دەردەکەوێ کە تینوێتی ئەو گەلە بۆ سەربەستی‌و ئارەزووی ئازادی‌و جیابوونەوەی لەبەر ئەوە بووە کە زمانەکەیان زمانێکی سەربەخۆ بووە ، نەك زمان یا زاراوەیەکی بێگانە .

(***) مەبەست کتێبی بەناوبانگی «ئەناباسیس»ە کە زەینەفون بۆ خۆی دایناوە .

ئینجا با بگەڕێینەوە سەر باسەکەی سێر سدنی سمث کە لە لایەکی تری وتارەکەیدا دەڵێت :

لەم دواییەدا بیروباوەڕی ئەو زانایانەی لە زمانی کوردی دەکۆڵنەوە بەتەواوی گۆڕراوەو دەڵێن : زمانی کوردی نە لە فارسیو نە لە هیچ زمانێکی ترەوە وەرنەگیراوە ، بەڵکو زمانێکی تایبەتیو سەربەخۆیەو هەر لە کۆنەوە هەڵگیرو داگیری خۆی جویٚ بووە . سدنی سمث کۆتایی باسەکەشی بەوە دێنێت کە ئەڵێت : «ئەوانەی وا دەزانن زمانی کوردی زاراوەیەکی فارسییە مێژوو و زانست پێچەوانەی بیروباوەڕیانە» .

بەڵام مامۆستا سایسو ژمارەیەك لە ڕۆژهەڵاتناسەکان دەڵێن : زمانی میدییەکان یا ئەم کوردییەی ئێستە بووە ، یا بنچینە بووە بۆی .

ئەمە بەتەواوی کۆنی زمانی کوردی دەردەخات ، چونکە میدییەکان لە فارسەکان کۆنترنو لە پێش ئەوانیشدا هاتوونە ولاتی فارسەوەو دەوڵەتیان پێکهێناوە . لە سەدەی حەوتەمی پێش لەدایكبووندا بوو گەورەترین دەوڵەتیان دروست کردو پەرەیان سەندو وا بەهێز بوون ساڵی ٦١٢ی پێش لەدایك بوون ناوی دەوڵەتی ئاشورییەکانیان لەناو ناواندا نەهێشت ، ئەو دەوڵەتە گرنگەی نیوەی جیهانی لەژێر دەستدا بوو .

لەو کاتەشدا فارسەکان لەژێر دەستی میدییەکاندا بوونو وا مانەوە هەتا دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایكبوون ، ئەو کاتەی کۆرشی گەورە پەیدا بوو و توانی فارسەکان لەژێر چنگی میدییەکان دەربهێنیٚو دەوڵەتیان بۆ پێکبهێنێت .

لێرەدا ئەم پرسیارەمان دێتە ڕیٚ ، ئەویش : ئایا ڕێی تیٚ دەچیٚ گەلێك بە زمانی گەلێکی تر گفتوگۆ بکات کە ژێردەستەی خۆی بووبێت ؟ ! ! .

گەلێك ئەوەندە کۆن بێت کە ٢٧٠ ساڵ لە پێش گەلی فارسدا هاتبێتە ئەو ناوچەیەوەو دەوری صەد ساڵێکیش لە پێش ئەواندا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی هەبوبیٚو تەنانەت فارسەکانیشیان لەژێر دەستدا بووبیٚ ، ئیتر چۆن ڕێی تیٚ دەچیٚ بوتریٚ ئەمان بەزمانی فارسی گفتوگۆیان کردووە ! ! . ئەمە لەوە دەچێت بڵێیت گەلی تورك لە تورکیادا بە زمانی کوردیی . . . ئەدوێن ! ! .

بەڵێ ئەوا وتمان میدی یەکان کە سەرچاوەی گەلی کوردن بە فارسی دەدوان ، کەواتە فارسەکانو میدی یەکان هەردوکیان یەك گەل بوون ، چونکە زمانیان یەك بووە .

ئەگەر وابوبێت ئەوساکە ئەم دوو پرسیارە ڕێگەمان لێ ئەگرێتو بەدرۆمان دەخاتەوە :

یەکەم : ئەگەر ئەم دوو گەلە یەك بوونو جیاوازی یان نەبوبێت لە زمانا ئەی چۆن میدی یەکان ماوەیەکی دوورو درێژ فارسەکانیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە ؟

دووەم : بۆچی فارسەکان هەوڵی جیابوونەوەیان دەدا لە دەوڵەتی میدی یەکان بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی نوێی سەربەخۆ دابمەزرێنن ؟ .

هیچ وەلامێك نی یە لەوە زیاتر کە بێ گومان زمانیان جیاواز بووە لە زمانی میدیو گەلانیش بە زمانو شێوە لێك جیا دەکرێنەوە .

هەر وەکو بۆمان دەرکەوت گەلی کورد گەلێك لە فارسەکان کۆنترن ، هەروەها زمانیشیان . جا ئەگەر ئێمە نەڵێین فارسی لە کوردی یەوە وەرگیراوە دەسا بیروباوەڕ فرۆشان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی لە فارسی یەوە وەرگیراوە . وا دەرئەکەوێ ئەوانە هەتا ئێستا وشەی شەرمەزاری یان نەبیستووە ، لەبەر ئەوە درۆ بەلایانەوە هیچ نی یە ، درۆیەکی وا زلیش کە زمانی کوردی بەو کۆنی یەوە بکەن بە زاراوەیەکی فارسی . بەراستی ئەمە شتێکە هەر بۆ پێکەنین دەشێت ، لەوە ئەچێت بڵێیت ئەو باوکە کوری کورەکەیەتی . یا ئەو ئافرەتە هەشتا ساڵی یە کچی ئەو ژنە بیست ساڵی یەیە ! .

ئینجا سەرەی ڕۆژهەلاتناس مێجەر سۆنە کە کورتەی باسەکەی دەڵێت : لە ساڵی ٤٠١ ی پێش لەدایك بوونەوە . ئەو کاتەی زەینەفون گەلی کاردۆخی پی گەیشت . کوردستان بووە جێ نشینی گەلێکی کۆن کە خاوەنی زمانی تایبەتی ی خۆی بووە . ئەم گەلە خۆیانو زمانەکەشیان لە هەموو تێکەڵی یەك پاراستووەو ئەگەر بێتو کوردی لەگەڵ هەر زمانێکی تر بەراورد بکەین دەبینین کورد زمانی خۆی لە هەموو گەلێکی تر زیاتر پاراستووە ، بە ڕادەیەك جیاوازی یەکی زۆر نی یە لە نێوان کوردی ی ئیستەو کوردی ی پێش سەدەها ساڵدا .

بەڵێ وەك مێجەر سۆن ئەڵێت گەلی کورد لە هەموو کاتێکدا هۆشی بە زمانەکەی خۆیەوە بووەو پاراستویەتی . بێ گومان ئەوی یاریدەی داون لەم پارستنەدا سروشتە ، چونکە کورد لە شوێنێکی شاخاوی سەختدا ژیاون ، لەبەر ئەوە گەلانی دراوسێیان نەیانتوانیوە بە ئاسانی پێوەندییان لەگەڵ پەیدا بکەنو کار بکەنە سەر زمانەکەیان ، بە تایبەتی پێوەندی ئابوریو بازرگانیو سیاسی کە گەورەترین هۆی تێکەڵی زمانن . نەبوونی ئەو جۆرە پێوەندییانەش گەورەترین قەڵغانە کە زمانی کوردیی پاراستووەو هەر بە خاوێنی ماوەتەوە ئەوە نەبێت چەند وشەیەکی عەرەبیی لە ڕێگەی دینەوە تێکەڵ بووە لە ئەنجامی بلاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا ساڵی ١٨ی کۆچی ، ئەمەش تەنها لە زمانی کوردی ڕووی نەداوە ، تەنانەت ئیستە ئەگەر زمانی تورکی ، یا فارسی پالاوتە بکەین نیوەی زیاتری ئەبێت بڕوات چونکە هەمووی وشەی عەرەبییە .

ئیستەش گەلی کورد هەستی بەمە کردووە ، بۆیەکا هەموو جۆرە وشەیەکی بێگانە لە زمانەکەماندا ڕوو لە فەوتانە . سوکە بەراوردێك لە نێوان هۆنراوەی بوێژە کۆنەکانو تازەکاندا ، یا نووسراوی نووسەرە کۆنەکانو تازەکان ڕاستی ئەمەمان بۆ دەردەخات ، دەریدەخات هەنگاوی پیرۆزی پالاوتنی زمانەکەمان لە وشەی بێگانە لە مێژەوە دەستی پیکردووە ئیستاش خەریکە بە ئامانج دەگات .

کەوابێت هۆی لە یەك چوونی زمانی کوردیو فارسی چییە ؟ . ئەوەی گومانی تێدا نییە نزیکییەکی زۆر هەیە لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا ، بەلام ئەمە وا ناگەیەنێت کوردی زاراوەیەکی فارسییە ، ئەبێت چەند هۆیەك هەبێت بۆ ئەم لەیەك چوونە ، دەسا با کەمێك وردبینەوەو بزانین ئەو هۆیانە چین .

هەر کەسێك دەربارەی مێژووی کۆنی کوردو جوغرافیای کوردستان شتێك بزانێت دەتوانێت لەگەڵما بلێت هۆی ئەم لە یەك چوونە بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە :

یەکەم : هەردوو زمانی کوردییو فارسی بەشێکن لە یەك خێزانی زمانی ، ئەویش خێزانی زمانە هیندۆ — ئەوروپاییەکانە .

لەبەر ئەوە ئەبینین لە یەك چوونێکی زۆر هەیە نەك تەنها لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا ، بەڵکو لە نێوان کوردیو زمانەکانیتریشدا کە لەم خێزانی زمانییەن .

گەلێك وشە هەن لە فەرەنسیو کوردیدا ، یا کوردیو ئیتالیدا یەك مانا دەبەخشن ، وەك برۆی چاوو ئەژنۆی کوردیو فەرەنسیو برۆو کیو کاروانی کوردیو ئیتالی .

جگە لەمانە گەلێك وشەیتریش هەن لە نێوان کوردیو ئیتالیو کوردیو فەرەنسیو ئینگلیزیو گەلێك زمانیتر کە لە خێزانی زمانە هیندۆ – ئەوروپاییەکانن لە یەك دەچنو یەك ماناش دەبەخشن . . . بەڵام ئایا ئەم لە یەك چوونە مانای ئەوەیە کوردی زاراوەیەکی فەرەنسی ، یا ئیتالییە ؟ . کەواتە لە یەك چوونی فارسیو کوردیش چەشنی شتە ، هۆکەی ئەوەیە هەردووکیان لە یەك خێزانی زمانین .

دووەم : ئاشکرایە نزیکی لە نێوان کوردیو فارسیدا زۆرترە وەك لە نێوان کوردیو زمانە هیندۆ – ئەوروپاییەکانیتردا ، هۆی ئەمەش نزیکییە لە نێوان کوردستانو ئێراندا . ئەو نزیکییەی بۆتە هۆی تێکەڵ بوونی چەند وشەیەکی ئەوان لەگەڵ زمانی ئێمەو چەند وشەیەکی ئێمەش لەگەڵ زمانی ئەواندا . سەرەرای ئەمانەش زۆربەی هەردووك گەل موسڵمانن ، ئەمەش بەلای کەمەوە بۆتە هۆی لە یەك چوونی زۆربەی ئەو وشانەی پێوەندییان بە دینەوە هەیە .

جگە لەم دوو هۆیە دەتوانین بە ئاسانی هۆیەکی مێژووییتریش بدۆزینەوە ، چونکە ئەگەر یەکێك لە مێژووی میدییەکانو چۆنیەتی فەوتانی دەوڵەتەکەیان بکۆڵێتەوە دەتوانێت لەگەڵا هۆی نزیکی کوردیو فارسی بەم جۆرە روون بکاتەوە :

دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایكبوون دەوڵەتی میدی پاش جەنگێکی گەورە لە نێوان شای میدی ئیستیاجزو شای فارس کورشی گەورەدا فەوتا . بەم جۆرە فارسەکان کە جاران ژێردەستەی میدییەکان بوون وایان لێ هات میدییەکانیان کەوتە ژێر دەست ، ئەمانیش کە سەربەخۆییان نەما بەشی زوریان بەرەو شاخەکانی کوردستان بوونەوەو لەوێ لەگەڵ گەلانی ئەو ناوە تێکەڵ بوونو گەلی کوردیان پێکهێنا . ئینجا ئەوی گومانی تێدا نییە تێکەڵییەك لە نێوان ئەم میدیو فارسانەدا پەیدا بوبو ، چونکە فارسەکان ماوەیەك لە ژێر دەستی میدییەکاندا بوون ، ئەمانیش ماوەیەك لەژێر دەستی ئەواندا . بێ گومان ئەو تێکەڵییەش کاری کردۆتە سەر هەردوو زمانەکەو سوکە لە یەك چوونێکی لە نێوانیاندا پەیدا کردووە .

ژمارەیەك لە مێژوونووسان دەربارەی ئەم لە یەك چوونە دەڵێن گەلێك هەبووە ناوی پارثی بووە کە لە گەلە هیندۆ – ئەوروپاییەکان بوونو بەشێکیان تێکەڵ بە

فارس و بەشێکیشیان تێکەڵ بە کورد بوون و تیایاندا تواونەتەوە ، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی چەند وشەیەك لە زمانەکەیان تێکەڵ بە فارسی و کوردی ببێت ، ئیستەش ئەو وشانە بوونەتە هۆی پەیدا کردنی ئەم لە یەك چوونەی نێوان کوردی و فارسی .

پاش ئەم سوکە بەراوردکردن و لێکۆڵینەوەیە لە زمانی کوردی و فارسی با ئەم پرسیارە تازە بکەینەوە :

ئایا هەندێك لە بیروباوەڕ فرۆشەکان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی زمانێك ، یا زاراوەیەکی فارسی ، یا بێگانەیە ؟ ؟ ! !

دەسا با بۆ دوا جاریش وەڵامیان بدەینەوەو بڵێین : دەریایەکی خاوێن و جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسیشی تێبڕژێت لیخن نابێت !

* * *

چەند تێبینی یەك :

١ – دیارە سەرچاوەی سەرەکی ی ئەم دوو وتارەم بەرهەمەکانی مامۆستایان ئەمین زەکی و تەها باقر بوون .

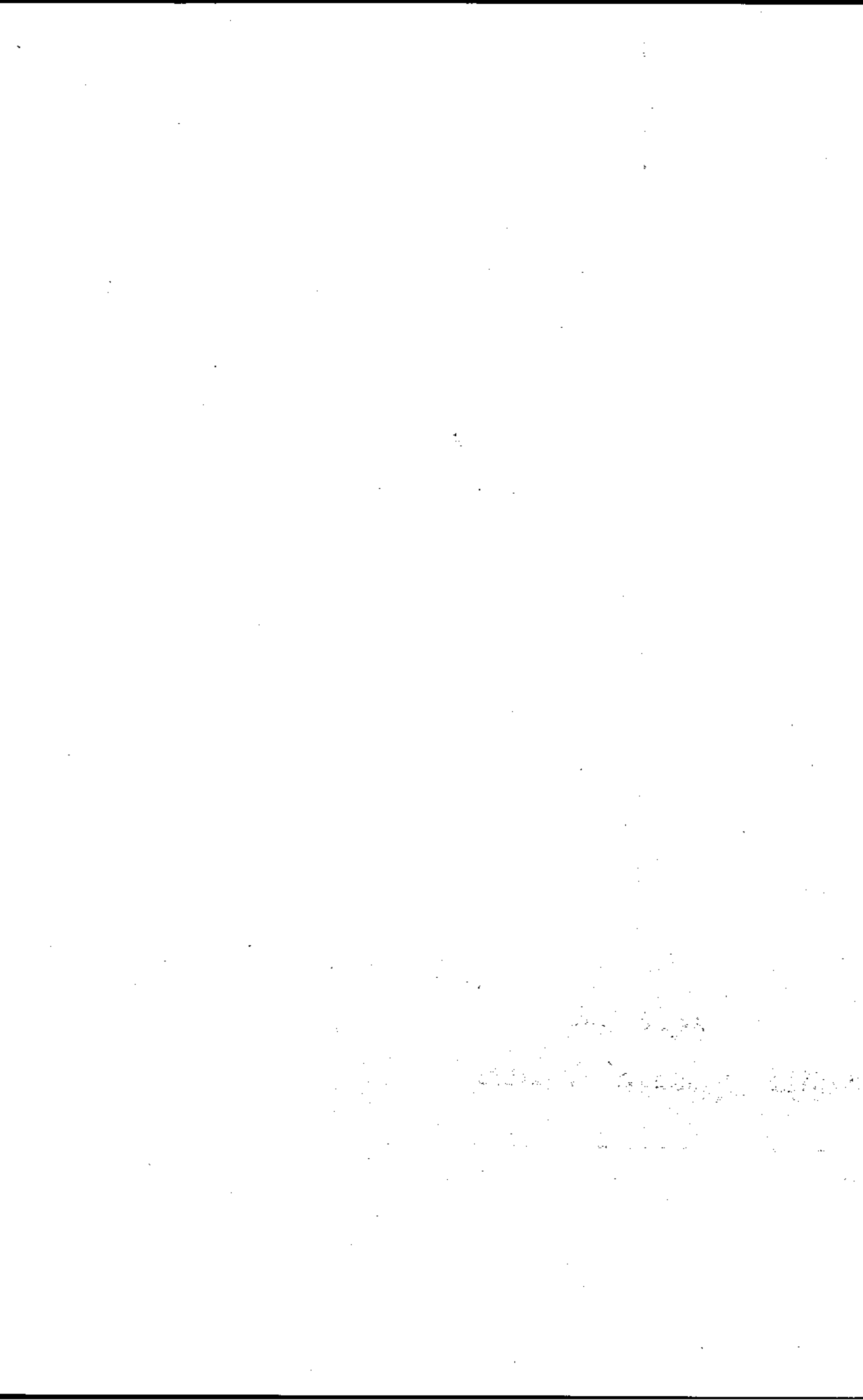
٢ – وتاری یەکەمیان تەواو نەبووە ، وا دیارە چوونە دەرەوەم بۆ خوێندن لە مارتی ساڵی ١٩٦٠دا بۆتە هۆی نەنووسینی بەشەکانی تری .

٣ – زاراوەم بۆ «لهجە» بەکار هێناوە .

٤ – هەست و تووڕەیی بە هەردوکیانەوە دیارن .

باسی سێیەم

«شەرەفنامە» لە کوردناسیی سۆڤ

خوێندەوارێکی کورد ، یا ڕۆژهەڵاتناسێك نی‌یە ناوی «شەرەفنامە»و شەرەف خانی بدلیسی نەبیستبێ‌ کە تاوەکو ئیستە بە گەلێك زمان‌و بە دەیان جار کورت‌و درێژ دەربارەیان نووسراوە(*) . ڕۆژهەڵاتناسی‌ی سۆڤیێت بە گشتی‌و کوردناسی‌ی سۆڤێتی بە تایبەتی بایەخی دیارو شایانیان بە هەردوك بەرگی «شەرەفنامە»و دانەری داوە . ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتناسانی شورەوی لە نووسینەکانیاندا کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە ، چ بۆ لێکدانەوەی مێژووی کوردستان‌و ، چ بۆ لێکدانەوەی مەڵبەندی‌تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست . لە سی‌یەکاندا داوا لە ڕۆژهەڵات‌و کوردناس ف . پ . ڕاستۆپچین[1] کرا «شەرەفنامە» بکاتە ڕووسی ،

(*) ساڵی ۱۹۷۳ لەگەڵ پێشەکی‌ی چاپی کوردی‌ی «شەرەفنامە»دا بلاوکراوەتەوە .

(۱) ڕۆژهەڵاتناسی سۆڤێتی ف . پ . ڕاستۆپچین لە سی‌یەکاندا چەند بەرهەمێکی بەنرخی دەربارەی گەلی کورد بلاوکردەوە . ڕاستۆپچین یەکەم زانایە لە جیهاندا کە یەکەم بیبلیۆگرافیای لەسەر کورد داناوەو کاتی خۆی لە ژێر ناوی «بیبلیۆگرافیا دەربارەی کێشەی کورد» لە گۆڤاری «ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ»دا بلاوی‌کردۆتەوە (بڕوانە : «ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ» ، بە زمانی ڕووسی ، ژمارە ۳-٤ ، ساڵی ۱۹۳۳ ، ل ۲۹۲ - ۳۲٦و ژمارە ٥ی هەمان ساڵ ، ل ۱٥۹ - ۱۷۳) . یەکێك لە وتارە بەنرخەکانی ڕاستۆپچین «سەرەنج دەربارەی کورد» کە لە ژمارە ۱۳ - ۱٤ی ساڵی ۱۹۳۲ی گۆڤاری «دەنگوباسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست»دا بلاوی کردۆتەوە (بڕوانە گۆڤاری ناوبراو ، ل ۷۲ - ۹۳) .
ڕاستۆپچین ئەو بەرهەمەی بۆ لێکۆڵینەوە لە ژمارەیەك ڕووی گرنگی ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی کورد تەرخان کردووە . لە سەرەتای ئەم وتارەیدا ڕاستۆپچین هێرشێکی زۆر توندو تیژی کردۆتە سەر ئەو مێژوونووسە کورتبینانەی لە خۆڕا خەباتی گەلی کوردیان لەکەدار کردووە . هەمان کات ڕاستۆپچین بە توندی ڕەخنەشی لەو نووسەرە سۆڤێتی‌یانە گرتووە کە نەزانانە ، وەك دەڵێت «لە ژێر پەردەیەکی تەنکی مارکسیەتدا» تۆمەتی کۆنەپەرستی‌یان داوەتە پاڵ هەموو بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوای کورد .

بەلاّم بە داخەوە مەرگی لە ناکاوی مۆلەتی جیّبەجیّ کردنی ئەم کارە زانستی‌یە پێویستەی نەدا .

بایەخ‌پێدانی ڕۆژهەلاّتناسی‌ی سۆڤیێت بە «شەرەفنامە» لە کۆتایی پەنجاکانەوە گەیشتە بەرزترین پلەی . لەوساوە بەشی کوردی‌ی لقی لێنینگرادی ئامۆزگای ڕۆژهەلاّتناسی‌ی کۆڕی زانیاری سۆڤیێت وەرگێڕانی «شەرەفنامە»ی لە فارسی‌یەوە بۆ سەر زمانی ڕووسی سپاردە یێڤگێنیا ڤاسیلیێڤا . جیّبەجیّ کردنی ئەو کارە چەند ساڵێك ئەرکی بیّ وچانی پێویست بوو . ساڵی ١٩٦٧ بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە ژێر چاپدا دەرچوو[٢] . بەر لەوەش بە چەند مانگێك فارمانبەری زانستی‌ی ئامۆزگای گەلانی ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەڕاستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤیێتی مەمێد شەمسی سەبارەت بەو نامەیەی تەرخانی کردبوو بۆ لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» بە ناوی «شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد»ەوە[٣] کە بەرهەمی کاری بیّ وچانی چەند ساڵێکی بوو ، نازناوی دوکتۆری پیّ درا .

ئەم دوو شارەزایە بە شێوەیەکی زانیاری قووڵ نرخی «شەرەفنامە»و گەلێك ڕووی نەزانراوی خۆی‌و ژیانی شەرەف خانی بدلیسی‌یان بۆ یەکەم جار بە جۆرێکی ڕێکوپێك خستۆتە بەردەمی ڕۆژهەلاّتناسانی خۆیان‌و دەرەوە کە ، بیّ‌گومان ، کورتە باسێکیان لە پێشەکی‌ی یەکەم چاپی کوردی‌ی «شەرەفنامە»دا کارێکی بەجیّ‌و پێویستە .

بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» بە ڕووسی ٦١٩ لاپەڕەیە[٤] کە تەنها ٤١٢ لاپەڕەی بریتی‌یە لە وەرگێڕانی نووسینەکەی شەرەف خان خۆی . ئەوی‌تری بریتی‌یە

(٢) لەگەلّ تەواو بوونی وەرگێڕانی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»دا ڤاسیلیێڤا دەستی دایە وەرگێڕانی بەرگی دووەمیشی کە ساڵی ١٩٧٦ ئەویشیان بە ڕووسی چاپ‌کرا . لەبەر ئەوەی ئەم پێشەکی‌یە بەر لە دەرچوونی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» نووسراوە بۆیەکا باسی ئەو بەرگەی نەکردووە . دەربارەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» بڕوانە : د . کەمال مەزهەر ، مێژوو . کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کوردو مێژوو ، بەغدا ، ١٩٨٣ ، ل ١١٠ - ١٢٦ .

(٣) ئەم نامەیە بە زمانی ئازەری نووسراوەو کورتەی بە ڕووسی چاپ کراوە . پاش ماوەیەك نامەکە خۆشی لە کتێبێکی سەربەخۆدا لە باکۆ چاپ کرا .

(٤) هەزارو سیّ صەد دانە لە بەرگی یەکەمی «شەرەفنامەی» بە ڕووسی بە شێوەیەکی ڕازاوەی بەرچاو چاپ‌کراوەو هەر زوو هەمووی فرۆشراو ئیستە بۆتە بەرهەمێکی دەگمەن .

لە پێشەکی و پاشکۆو کورتە باسێکی کتێبەکە بە زمانی ئینگلیزی کە هەموویان لە لایەن ئافرەتی زانای سۆڤێتی یێ . ڤاسیلێڤاوە ئامادە کراون .

یێ . ڤاسیلێڤا لە پەنجاو پێنج لاپەڕەی پێشەکی یەکەیدا وەستایانە «شەرەفنامە»ی هەڵسەنگاندووەو نرخی بەرزی زانستیی دیار کردووەو گەلێك زانیاریی نوێی لەم بارەیەوە بڵاوکردۆتەوە کە زۆربەی هەرە زۆریان لای خوێندەواری کورد نەزانراو بوون .

لەم پێشەکی یەدا زانای سۆڤێتی بە درێژی باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە»و دەسنووسە کۆنەکانی و ئەو کتێبخانانەی ئەو دەسنووسە دەگمەنانەیان لایەو ، گەلێك باسی تری لەم بابەتانەی بۆ تۆمار کردووین .

وەك ڤاسیلێڤا نووسیوی یە هێربیلۆ بە زمانی فەرەنسی ساڵی ١٧٧٦ لە لاپەڕەی ٨٣٦ و ٨٤١ی ئەو کتێبەیدا کە بە ناوی «کتێبخانەی ڕۆژهەڵات یا فەرهەنگی گشتی»ەوە بڵاوی کردۆتەوە بۆ یەکەم جار باسی «شەرەفنامە»ی بە جیهانی زانیاریی ڕۆژئاوا گەیاندووە[٥] . هێربیلۆی ناوبراو لە ڕێگەی یەکێك لە نووسراوەکانی گەڕیدەی تورکی بەناوبانگی سەدەی حەڤدەمین کاتب چەلبی یەوە بە بوونی «شەرەفنامە»ی زانیوە[٦] . دوای ئەوە جۆن مالکۆلم[٧] یەکەم ئەورووپایی یە دەسنووسی «شەرەفنامە»ی دەستکەوتووە . مالکۆلم لە ڕووی زانستیشەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە . ئەو لە بەرگی دووەمی کتێبە بەناوبانگەکەیدا کە دەربارەی

---

(٥) بەپێی ئەو زانیاری یانەی لە بیبلیۆگرافیاکەی ژاکە موسەیلیاندا بڵاوکراونەوە هێربیلۆ لە پێنج شوێنی کتێبەکەیدا باسی کوردو «شەرەفنامە»ی کردووە کە وان لە لاپەڕەی ٣١٧و ٧٠٦و ٨٠٧و ٨٣٦و ٨٤١یدا (بڕوانە : ژ . س . موسەیلیان . بیبلیۆگرافیای کوردناسی ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ ، ل ٥٥).

(٦) بڕوانە لاپەڕە چواردەی پێشەکی یەکەی یێ . ڤاسیلێڤا .

(٧) جۆن مالکۆلم (١٧٦٩ — ١٨٣٣) یەکێك بوو لە کاربەدەستە ناسراوەکانی بەریتانیا ، ماوەیەکی زۆر لە هندستانو ئێران کاری کردووەو شارەزایی یەکی زۆری دەربارەی وڵاتو گەلانی ڕۆژهەڵات هەبووەو گەلێك نووسراوی بەنرخی لەبارەیانەوە بەجێهێشتووە . مالکۆلم لە ئێران ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەو دەسنووسی کۆنی دەستکەوتووە کە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی یەکێکیان بووە .

مێژووی ئێرانە[٨] چەند جارێك زانیاری‌ی لە «شەرەفنامە»وە وەرگرتووە ، بەڵام بێ ئەوەی ناوی کتێبەکە یا دانەری بهێنێت .

بێ گومان بەکارهێنانی «شەرەفنامە» وەك سەرچاوە لەو کاتەدا لە لایەن شارەزایەکی وەك مالکۆلمەوە بەڵگەیەکی مێژوویی‌یە بۆ نرخی بەرزو بایەخی زۆری «شەرەفنامە» .

دوای جۆن مالکۆلم بە ماوەی بیست ساڵێك مێژوونووسی فەرەنسەیی کاترمێر لە زۆر شوێنی ئەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی «مێژووی مەغۆلەکانی ئێران»ەوە بلاوی کردۆتەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی وەرگرتووە .

ی . ڤاسیلێڤا بە درێژی باسی شوێنی «شەرەفنامە»ی لە ڕۆژهەڵاتناسی‌ی ڕووسیدا کردووە . خ . د . فرێن یەکەمین زانای ڕووسە کە ساڵی ١٨٢٦ لە یەکێك لە ڕۆژنامەکانی پێتەربورگی پایتەختدا باسی «شەرەفنامە»ی وەك «سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ» کردووە[٩] .

پاش سێ ساڵ دیسان فرێن لە نووسینێکێدا باسی «شەرەفنامە»ی کردووەو ، داوای کردووە بە زووترین کات فارسیێکەی بلاوبکرێتەوەو بگۆڕدرێتە سەر زمانێکی ئەوروپایی .

پاش ماوەیەك زاناو کاربەدەستی کۆڕی زانیاری‌ی ئەوسای ڕووسیا ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ[١٠] ئەرکی بلاوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆی‌و

---

(٨) J. Malcolm , The history of Persia from the most early period to the present time, Vol . II , London, 1815, PP. 207 — 208

(٩) مامۆستا کوردۆیێڤ لە وتارێکیدا دەڵێت م . ڤۆلکۆڤ یەکەم کەسە کە ساڵی ١٨٢٦ بە درێژی باسی «شەرەفنامە»ی کردووە . بەپێی زانیاری‌یەکانی مامۆستا کوردۆ جگە لە فرێنی ناوبراو ژمارەیەکی تریش لە ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس هەر لەو کاتەی ئەودا داوای بلاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»یان کردووە (بڕوانە : ك . ك . کوردۆیێڤ ، کوردناسی ، کتێبی «موزەخانەی ئاسیایی – لقی لێنینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری یەکیەتی سۆڤێت» ، مۆسکۆ . ١٩٧٢ ، ل ٣٨٦ — ٣٨٧) .

(١٠) ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ (ڤلادیمێر ڤلادیمیرەڤیچ ١٨٣٠ — ١٩١٤) یەکێکە لە ڕۆژهەڵاتناسە ناسراوەکانی ڕووسیا . شارەزایەکی چاکی زمان‌و ئارکیۆلۆژیاو مێژوو بوو ، گەلێك زمانی دەزانی ، ساڵی ١٨٦١ کرایە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری . بەشی زۆری بەرهەمەکانی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ بۆ لێکۆڵینەوەی زمان‌و مێژووی گەلە ڕۆژهەڵاتی‌یەکانی ناو ڕووسیای چارەکان تەرخان کراون . لەبەر ئەوەی یەکێك لەو زمانانەی زێرنۆڤ بە ڕەوانی دەیزانین فارسی بوو بلاوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی پێ سپێردرا .

توانی ساڵی ١٨٦٠ بەرگی یەکەمی بە پێشکەکی یەکی بیست لاپەڕەیی یەنرخەوە بە زمانی فەرەنسی بڵاو بکاتەوە[١١].

دوابەدوای ئەوە بە دوو ساڵ بەرگی دووەمیشی لەگەڵ پێشەکی یەکی فەرەنسی حەوت لاپەڕەییدا بڵاوکردەوە[١٢]. جێبەجێ کردنی ئەم کارە هێند لە پایەی زانستی ی ڤلیامینۆف زێرنۆڤی بەرز کردەوە کە شایەنی ئەوە بێت بە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری هەڵبژێردرێت.

بەشێکی پڕکەڵکی پێشەکی یەکەی ڤاسیلێڤا بۆ باسی دەسنووسەکانی «شەرەفنامە» تەرخان کراوە کە ژمارەیان، وەك دەڵێت، یەکجار زۆرە. ژمارەی تۆمارکراوی دەسنووسی «شەرەفنامە تەنها لە کتێبخانە ناسراوەکانی جیهاندا دەگاتە ٢٢ دانە[١٣]. ئەمەش، بێگومان، بەڵگەیەکی تری بایەخی «شەرەفنامە»یە کە وا دیارە لە زووەوە سەرنجی زانایانی ڕاکێشاوەو ژمارەیەکی زۆریان لەسەر نووسیوەتەوە[١٤].

بەپێی ئەو زانیاری یانەی ی. ڤاسیلێڤا کۆی کردوونەوە کۆنترین و بەنرخترین و ڕاسترین دەسنووسی زانراوی «شەرەفنامە» ئەو دانەیەیانە کە بە دەستوخەتی پیرۆزی شەرەف خان خۆی بە ناوی «شەرەفنامەی تاریخی کوردستان»ەوە نووسراوەتەوەو ئیستە لە کتێبخانەی بودلیانی زانکۆی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە.

ئەم دەسنووسە نایابەی «شەرەفنامە» بریتی یە لە ٢٤٦ پەڕەو بە بیست وێنەی دەگمەن ڕازێندراوەتەوەو کۆتایی زولحەجەی ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی، سیازدەی ئابی ١٥٩٧ی عیسایی شەرەف خان لە نووسینەوەی بۆتەوە. واتە ئەم دەسنووسە یەکەم دانەی نووسراوەی «شەرەفنامە»یە. چونکە شەرەف خانی بدلیسی مانگی ئابی ساڵی ١٥٩٧ لە نووسینەوەی بەرگی یەکەمی و مانگی مایسی ساڵی ١٥٩٩یش لە نووسینەوەی بەرگی دووەمی بۆتەوە.

---

(١١) بەشی فارسی یەکەی ئەم بەرگەی «شەرەفنامە» کەوتۆتە ٤٥٩ لاپەڕەوە.
(١٢) بەشی فارسی یەکەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» ٤٥٩ لاپەڕەیە.
(١٣) بڕوانە لاپەڕە حەڤدەی پێشەکی یەکی ی. ڤاسیلێڤا.
(١٤) دوور نی یە تا ئیستەش ژمارەیەکی زۆر دەسنووسی کۆنی تری «شەرەفنامە» لە کوردستان، یا لە شوێنی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبن.

دووەم دانەی بەنرخی دەسنووسی «شەرەفنامە» ئەویانەیە کە لە کتێبخانەی گشتیی لێنینگراد هەڵگیراوە. مێژووی نووسینەوەی ئەمیان ساڵی (١٥٩٨)ەو شەرەف خان بۆ خۆی پیاچۆتەوەو بە دەستی پیرۆزی مۆری تایبەتیی خۆی پیا ناوە. زۆر بە داخەوە چەند شوێنێکی کەمی ئەم دەسنووسە نەماوە. شایانی باسە ئەم دەسنووسەی «شەرەفنامە» یەکێکە لە بەرهەمە بەنرخەکانی ناو کتێبخانەی بەناوبانگی سەفەوییەکان کە رووسەکان لە رۆژگاری شەری ١٨٢٦ – ١٨٢٨دا لە ئەردەبیلەوە گواستیانەوە شاری پێتەربورگ.

دەسنووسێکی تری کۆنی «شەرەفنامە» کە ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس لە لایەن حەسەن کوری نورەددینەوە لەبەر یەکەم نوسخەی «شەرەفنامە» بێ دەستکاریی لە ٣٢٧ پەرەدا نووسراوەتەوە لە کتێبخانەی بودلیان هەڵگیراوە.

جگە لەمانە ی. ڤاسیلیێڤا باسی ژمارەیەکیتر لە دەسنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە»ی کردووە، وەك ئەو دەسنووسانەی لە موزەخانەی بەریتانیو کتێبخانەی ئەستەموڵو چەند شوێنێکیتر پارێزراون(١٥).

تا ئیستە چەند جارێك «شەرەفنامە» لە زمانی فارسییەوە وەرگێردراوەتە سەر ژمارەیەك زمانیتر. وەك ڤاسیلیێڤا دەیگێرێتەوە کۆنترین وەرگێرانی «شەرەفنامە» ئەو دوو وەرگێرانەن کە بۆ سەر زمانی تورکی بە جیا کراون. یەکێکیان کورتکراوەی «شەرەفنامە»یەو، ئەویتریان هەموویەتی. تا ئیستە دوو دەنووسی یەکەمیانو دەسنووسێکی دووەمیان دۆزراونەتەوە، بەڵام هیچ کامێکیان بڵاو نەکراونەتەوە. کورتەکەی «شەرەفنامە» لە لایەن محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا ناوەوە ساڵی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ – ١٦٦٨ی عیسایی) وەرگێردراوەو ئەویتریشیان لە هەشتاکانی سەدەی حەڤدەمیندا لە لایەن سامی ناوێکەوە کراوە(١٦).

دوای ئەوە بە دەوروبەری دوو صەد ساڵێك بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە لایەن یەکێك لە روناکبیرە هەرە زرنگەکانی سەدەی نۆزدەمینی کوردستان، مەلا

---

(١٥) بروانە لاپەرە ١٧ – ٢٠ی پێشەکییەکەی ی. ڤاسیلیێڤا.
(١٦) لاپەرە ٢٠ – ٢١ی هەمان پێشەکی.

مەحمودی بایەزیدی‌یەوە[17] بۆ یەکەم جار کراوەتە کوردی. مەلا مەحمود دەوروبەری سالآنی ١٨٥٨ – ١٨٥٩ ئەم کارەی بە هاندانی کوردناسی بەناوبانگی ڕووس ئەلێکسەندەر ژابا کردووە[18]. دەستنووسی ئەو کوردی‌یەی «شەرەفنامە» لە کتێبخانەی گشتی‌ی لێنینگراد هەڵگیراوە.

هەر لەو دەوروبەرەشدا لە شاری ڤیەنای پایتەختی نەمسا «شەرەفنامە» لە لایەن گ. أ. باربەوە کراوەتە ئەڵەمانی‌و بەرە بەرە لە نێوان سالآنی ١٨٥٣و ١٨٥٩دا لەگەڵ پێشەکی‌یەکی وەرگێردا بلآوکراوەتەوە.

پاش ماوەیەك کارێکی زانستی‌ی گرنگ دەربارەی «شەرەفنامە» کرا کە بووە هۆی ناساندنی تەواوی بە کۆڕە زانیاری‌یەکانی ڕۆژئاوا. ئەوەبو پرۆفیسۆر ف. ب. شارموا، کە ئەو کاتە بە گەورەترین زانای فارسی زانی ئەورووپا دادەنرا، توانی لە نێوان سالآنی ١٨٦٨ و ١٨٧٥دا لە پێتەربورگ هەردووك بەرگی «شەرەفنامە» بە زمانی فەرەنسی بلآوبکاتەوە.

ئەو کارە بەرهەمی ڕەنجی بێ وچانی ٣٠ سالی شارموا بوو. شارموا «شەرەفنامە»ی لە چاپەکەی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤەوە وەرگێراوە، بەلآم وێرای ئەویش کەڵکی لە دوو دەستنووسی کۆنی‌تری وەرگرتووە.

چاپی فەرەنسی «شەرەفنامە» کەوتۆتە چوار بەرگی سەربەخۆوە، بەشی یەکەمی

---

(١٧) مەلا مەحمودی بایەزیدی زانایەکی پایە بلندی کوردە، دەوروبەری کۆتایی سەدەی هەژدە لە دایك بووە، گەلێك لە زمانی ڕۆژهەلآتی زانیوەو دوای خۆی ژمارەیەکی زۆر بەرهەمی بەنرخی بەجێ‌هێشتووە کە دەمێکە سەرنجی کوردناسانیان ڕاکێشاوەو بەرز نرخاندویانن. کردنی «شەرەفنامە» بە کوردی لە لایەن ئەوەوە بۆ خۆی کارێکی گەورەیە. دەربارەی ژینامەو بەرهەمەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدی بڕوانە: «مێژوو». ل ١٢٦ – ١٣١.

(١٨) ئەلێکسەندەر ژابا کاتی خۆی کۆنسولی ڕووس بووەو ماوەیەکی باش لە ناو کوردا ژیاوەو کوردی لە نزیکەوە ناسیوەو گەلێك بەرهەمی بەنرخی دەربارەیان نووسیوە.

یەکێك لە بەرهەمەکانی ژابا «جامع ڕِ رسالیان‌و حکایتان بزمانی کورمانجی»یە کە بریتی‌یە لە ژمارەیەکی زۆر پەندو چیرۆکی فۆلکلۆری کوردی‌ی کە بۆ خۆی کۆی‌کردوونەوەو کردوونی بە فەرەنسی‌و سالی ١٨٦٠ لە پێتەربورگ لە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپی کردوون. ژابا هاوڕێیەکی نزیکی مەلا مەحمودی بایەزیدی بووەو بە یاریدەی ئەو توانیوی‌یە گەلێك دەستنووسی بەنرخ پەیدا بکاتو لە زۆر لایەنی زمانو ژیانی ڕوونا کبیری‌ی گەلی کورد بکۆڵێتەوە کە جێگەیان لە کتێبخانەی کوردناسیدا دیارە.

بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٦٨ و بەشی دووەمی بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٧٠و بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٣و بەشی دووەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٥ لە چاپ دراون[١٩] . شارموا پەیڕەوی‌ی هەموو مەرجە زانیاری‌یەکانی وەرگێڕانی کردووە . بیروڕای خۆی‌و ئەو ڕاستو ڕوونکردنەوانەی بە پێویستی زانیون لە پەراوێزی کتێبەکەدا بلاوی‌کردوونەوە . هەروەها پێشەکی‌یەکی بۆ نووسیوە کە تێیدا باسی «شەرەفنامە»و هەندێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌و جوگرافیای کوردستانی کردووە .

ڤاسیلێڤا لەگەڵ ئەوەش کە چەند ڕەخنەیەکی بەجێی لە پێشەکی‌یەکەی ف.ب. شارموا گرتووە دانی بەوەدا ناوە کە وەرگێڕانەکە بۆ خۆی «تا ئیمڕۆکەش نرخی زانستی‌ی خۆی لەدەست نەداوە»[٢٠] .

دوابەدوای ئەم زانیاری‌یە بەنرخە کەم زانراوانە یٚ . ڤاسیلێڤا ئینجا بۆ خۆی دەکەوێتە هەڵسەنگاندنی «شەرەفنامە»و بیروڕای دەردەبڕێتو دەڵێت :

نرخی زانیاری‌ی ئەم سەرچاوەیە ئەوەندە زۆرە کە پێویستی بە پیاهەڵدان نی‌یە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت جێگەی گرنگی ونبووی گەلی کورد لە مێژووی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا دیار بکرێت[٢١] ، ئەمەش ، بێ‌گومان ، لە نرخاندن نایەت چونکە گەلی کورد ، هەر وەك چۆن ڕۆژهەلاتناسی هەرەبەناوبانگی ڕووسیاو سۆڤێت ئۆربیللی[٢٢] دەڵێت «کارێکی یەکجار گەورەی کردۆتە سەر ژیانی ڕووناکبیری‌ی ڕۆژهەلات . کورد گەلێك لە ڕۆڵەکانی خۆی لەژێر ناوی فارسو تورکو عەرەبو ئەرمەندا[٢٣] لەدەست داوە بەوەی ناویان وەك

(١٩) بروانە لاپەرە ٢١و ٤٩ی پێشەکی‌یەکەی یٚ . ڤاسیلێڤا .
(٢٠) لاپەرە ٢٣ی هەمان پێشەکی .
(٢١) لاپەرە ٣٧ی هەمان پێشەکی .
(٢٢) ئارکیۆلۆژو مێژوونووسی سۆڤێتی بەناوبانگ یوسف ئەبگاروڤیچ ئۆربیللی (١٨٨٧ – ١٩٦١) یەکێکە لەو زانا پایە بلندانەی بە قووڵی لە زمانو مێژووی گەلی کوردو باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەلایەتی‌ی ئەو تێگەیشتووەو بە چاوی ڕێزەوە سەیری کردوونو خزمەتێکی زۆری کوردناسی‌ی کردووەو دەستێکی باڵای لە پێگەیاندنی ژمارەیەك لە زانا کوردەکانی سۆڤێتدا هەبووە . شایانی باسە یوسف ئەبگاروڤیچ ئۆربیللی ئەرمەنی‌یە .
(٢٣) دەبوو ئازەربایجانیشی بخاتە سەر .

شاعیرو مۆسیقارو جەنگاوەری نەمر مێژووی چەند گەلێك دەرازێننەوە ، ئەمەش کارێکی وای کردووە لە زانستی ئەورووپاو رووسیادا وا باو بێت گوایە کورد نەك تەنها ناتوانێت شتێکی نوێ لە رووناکبیریدا بهێنێتە کایەوە ، بەڵکو توانای ئەوەشی نی یە تەنانەت لە بێگانەشەوە هیچ فێرببێت» . بەڵام ، وەك ڤاسیلێڤا دەڵێت ، بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت ئەم کەلێنە گەورەیەی مێژووی گەلانی رۆژهەڵات پربکرێتەوەو شوێنی راستەقینەی نەتەوەی کوردی تێدا دیار بکرێت .

یەکێك لەو ئەنجامە گرنگانەی زانای سۆڤێتی ی . ڤاسیلێڤا دەربارەی ناوەرۆکی «شەرەفنامە» پێی گەیشتووە ئەوەیە کە کوردناسان دەتوانن بە یاریدەی ئەم سەرچاوە مێژوو ییە رەسەنە بە شێوەیەکی قووڵتر لە زۆر رووی ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتی ئەمرۆی کورد تێ بگەنو رەگو ریشەی خەباتی رەوای ئەم گەلە «لە پێناوی رزگار بووندا لە دەست چەوساندنەوەی نەتەوەیی و یەکسانیدا لەگەڵ گەلانی تر» دیار بکەن[24] .

ئەم بۆچوونەی ڤاسیلێڤا زۆر راستو دروستە ، چونکە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی گەلێك لایەنی گرنگی خەباتی سەختی نەتەوەی کوردی لە سەدەکانی رابوردوودا تۆمار کردووە کە لای مێژوونووسانی خۆو بێگانە نەزانراو بوون ، بەڵکو تا ئەمرۆکەش بە تەواوەتی نەزانراونو ئەمەش بۆتە هۆیەکی گەورەی تێنەگەیشتنی بزوتنەوەی رزگاریخوای نەتەوەیی گەلی کورد لە لایەن بێگانانەوە .

ڤاسیلێڤا پتر لە ١٢٠ لاپەرەی کۆتایی کتێبەکەی بۆ تێبینیو روونکردنەوەو بەراوردکردنو راستکردنەوەو ناوی سەرچاوەو مەڵبەندو کورتە باسێك دەربارەی «شەرەفنامە» تەرخان کردووە . بێ گومان ئەمانەش هێندەی تر لە نرخی زانیاریی کارەکەیان بەرز کردۆتەوە . شایانی باسە رۆژهەڵاتناسیی سۆڤێت هەر زوو بایەخی بەم کارەی ڤاسیلێڤا داو بە دەسکەوتێکی دیاری کوردناسیی لەقەڵەم دا[25] .

زانای ئازەریش مەمێد (محەمەد) شەمسی جگە لە نامەی دوکتۆراکەی

---

(٢٤) لاپەرە ٦٧ی پێشەکییەکەی ی . ڤاسیلێڤا .

(٢٥) بروانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە شەش ، ساڵی ١٩٦٨ ، ل ٢٠١ – ٢٠٢ . گۆڤاری ناوبراو دانی بەوەدا ناوە کە کارەکەی یڤگینیا ڤاسیلێڤا لە هەموو روویەکەوە تەواوو بێگەردەو ئەمەی بە دەسکەوتێکی گرنگی رۆژهەڵاتناسیی سۆڤێت داناوە .

زنجیرەیەك وتاری زانستی‌ی دەربارەی شەرەف خانی بدلیسی‌و «شەرەفنامە» بلاوکردۆتەوە ، وەك « مێژوونووسی بەناوبانگی کورد شەرەف خانی بدلیسی»[٢٦] و «باسی ڕاپەڕینەکانی سەدەی شازدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا»[٢٧] .

دوکتۆر شەمسی لە نامەی دوکتۆراکەیدا بە درێژی باسی ژیان‌و بەسەرهاتی شەرەف خان‌و باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەلایەتی کوردستان لە سەدەی شازدەدا دەکات‌و لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە» دەدوێت . بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم باسانە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك «نزهة القلوب»ی حەمدەللا قەزوینی‌و بەرهەمی ژمارەیەك مێژوونووسی ڕۆژگاری شەرەف خانی بەکار هێناوە ، وەك بەرهەمی قازی ئەحمەدی غەفاری .

دوکتۆر شەمسیش ، وەك ڤاسیلیڤا ، بە درێژی باسی بایەخی «شەرەفنامە»ی کردووەو لەو بارەیەوە نووسیوی‌یە دەلێت : مێژوونووسانی دوای شەرەف خان ، وەك کاتب چەلەبی‌و ئەولیا چەلەبی‌و زۆری‌تر ، لە بەرهەمەکانیاندا لە هەر سەرچاوەیەك زیاتر «شەرەفنامە»یان بەکار هێناوە . هەمان کات شەمسی ئەو هەڵەیەشی ڕاستکردۆتەوە کە گوایە شەرەف خان ، وەك ژمارەیەك مێژوونووس دەلێن ، «شەرەفنامە»ی بە هاندانی شای ئێران داناوە . لە ڕاستیدا ئەو کاتەی شەرەف خان «شەرەفنامە»ی داناوە زۆر لە سوڵتانی عوسمانی‌یەوە نزیك بووەو بەپێی قسەی دوکتۆر شەمسی عوسمانی‌یەکان تەنانەت یاریدەشیان داوە .

کەچی لەگەڵ ئەوەش لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە»دا تا ڕادەیەکی یەکجار زۆر هەست بە بێ لایەنی‌و لانەدان دەکرێت . بە وێنە شەرەف خان بە یەك جۆر بە شان‌و باهوی شا توهماسب‌و سوڵتان موڕادی سێیەمیدا هەڵداوەو خۆی لەوە کەڕ کردووە کە ئەو جووتە پاشایە شێرو تیریان لێك دەسوو .

شەرەف خان بۆ خۆی بە ڕوونی ئەو هۆیەی دەستنیشان کردووە کە پاڵی پێوە ناوە «شەرەفنامە» بنووسێت . لە سەرەتای کتێبەکەیدا دەلێت لەبەر ئەوەی

---

(٢٦) بڕوانە گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت» ، بە زمانی ڕووسی‌و ئازەری ، ژمارە یەك ، ساڵی ١٩٦٧ . ل ٦٧ - ٧٢ .

(٢٧) هەمان گۆڤار ، ژمارە یەك ، ساڵی ١٩٦٨ ، ل ٤٠ - ٤٦ .

مێژوونووسان تاوەکو ئێستە هیچیان دەربارەی کوردو کوردستان نەنووسیوە من ویستم بەپێی توانا لەو بارەوە کتێبێك بنووسم و ناوی لێ بنێم «شەرەفنامە»و هەموو ئاواتیشم ئەوەیە خانەدانانی کوردستان ناویان ون نەبێت !

کەوابێ بەر لە هەر شتێك و پتر لە هەر هوەیەك گیان و هەستی کوردایەتی شەرەف خانیان بزواندووە بۆ ئەوەی «شەرەفنامە» بنووسێت . بەڵگەی ئەم ڕاستی‌یە لە ناو «شەرەفنامە» خۆیدا جارەهای جار بەر چاو دەکەوێت . بە وێنە لە سەراپای «شەرەفنامە»دا بە ئاشکرا ، یا بەژێر لێوەوەو بە ناوی هەڵدان بە شان و باهوی سوڵتاندا ، شەرەف خان دەڵێت :

«کوردستان وڵاتێکە نە بە کەس داگیر دەکرێت و نە سەر بۆ کەس شۆڕ دەکات! » .

سەرەرای هەموو ئەمانە شەرەف خانی بدلیسی یەکەم کەسە هەوڵی داوە بە شێوەیەکی دروست و بێ پێچ و پەناو دەستکاری‌ی سنووری کوردستان دیار بکات . بەر لە شەرەف خان و بە تایبەتی لە ڕۆژگاری سەلجوقێکانەوە کوردستان بەو مەڵبەندانە دەگوترا کە کەوتبوونە نێوان ئازەربایجان و لورستان و ڕۆژئاوای زنجیرە شاخەکانی زاگرۆسەوە . بەڵام لە «شەرەفنامە»دا سنووری کوردستان لە مەڵاتی‌یەوە دەست پێ‌دەکات و لەسەر ڕۆخی خەلیج کۆتایی دێت . . ئەمانەش هەموو لە ڕاستیدا نیشانەی ئەوەن کە وا لە سەدەی شازدەمیندا سەرەتای دروست‌بوونی هەستی نەتەوەیی لە ناو سەردارانی کوردا لە ئارادا بووە .

ڕوویەکی گرنگی‌تری کارە زانستی‌یەکانی دوکتۆر شەمسی دەربارەی «شەرەفنامە» ئەوەیە کە بە یاریدەی ناوەرۆکی و لەبەر ڕۆشنایی ڕێبازێکی زانیاری‌ی دروستدا توانیوی‌یە چەند لایەنێکی ئاڵۆزو کەم زانراوی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری‌ی چەند ناوچەیەکی کوردستان لە کۆتایی سەدە ناونجی‌یەکاندا دیار بکات . بەپێی زانیاری‌یەکانی ناو «شەرەفنامە» بناغەی ژیانی ئابووری میرنشینی بدلیس لە سەدە ناونجی‌یەکاندا لەسەر جۆری زەویداری‌ی پچوك دامەزرابوو ، چاوساندنەنەوەی جوتیارانیش قاڵبی تایبەتی‌ی خۆی وەرگرتبوو ، بەوەی لە سنووری تەنها بەرهەم هێناندا چوبووە دەرێ . جوتیاران دەبوو وێرای ئەوەش پارێزگاری‌ی بەرژەوەندە سیاسی‌یەکانی سەرۆکەکانیان بکەن و لە هەموو شەڕەکانی ئاغاکانیاندا بەشدار بن ،

ئەو شەڕانەی بەشێکیان ئەنجامی دووبەرەکیی سەرۆکە دەرەبەگەکان خۆیان بوون.

شایانی باسە نامەی دوکتۆراکەی مەمێد شەمسی وەك کتێبیش بە هەمان ناوەوە بڵاوکراوەتەوە. ئەم کتێبەش کە دەسکەوتێکی تری کوردناسیی سۆڤێتە، بریتییە لە ١٤٤ لاپەڕەو ١٧٠٠ دانەی لێ چاپکراوە. دوکتۆر شەمسی کەڵکی لە ١٣٤ سەرچاوەی هەمەجۆر وەرگرتووە کە ناویان لە کۆتایی کتێبەکەدا تۆمار کراوە.

قەناتی کودۆش ساڵی ١٩٧٢ لەو وتارەیدا کە بە ناوی «کوردناسی»یەوە بڵاوی کردۆتەوە باسی «شەرەفنامە»ی کردووە[٢٨]. لەو وتارەیدا کوردۆییڤ بە تایبەتی سەرنجی بۆ دەسنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە» راکێشاوە[٢٩].

وەك کوردۆییڤ دەڵێت م. ڤۆلکۆڤ یەکەم کەسە بە درێژی لە بیستەکانی سەدەی نۆزدەمیندا لە چەند لاپەڕەیەکدا باسی دەسنووسەکانی «شەرەفنامە»ی کردووەو خ. د. فرێنیش یەکەم کەسە کە هەر لەو دەوروبەرەدا لە وتارەکانی خۆیدا باسی بایەخو پێویستیی بڵاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»ی کردووە[٣٠]. دوای ئەوە مامۆستا قەناتی کوردۆ دێتە سەر باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» لە لایەن ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووسیاو شورەویەوە.

بەم جۆرە «شەرەفنامە» شوێنی شایانی خۆی لە کوردناسیی سۆڤێتدا هەیە. ئەو ڕاستییانەی لەسەرەوە باسمان کردن تا ڕادەیەك یاریدەی دیارکردنی نرخی زۆری چاپی کوردیی «شەرەفنامە» دەدەن[٣١]. بێگومان مامۆستا هەژار بە وەرگێڕانی «شەرەفنامە» بۆ سەر زمانی کوردی کەلەبەرێکی گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوەو «کۆڕی زانیاری کورد»یش بە بڵاوکردنەوەی ئەرکێکی گرنگی سەر شانی بەجێ هێنا.

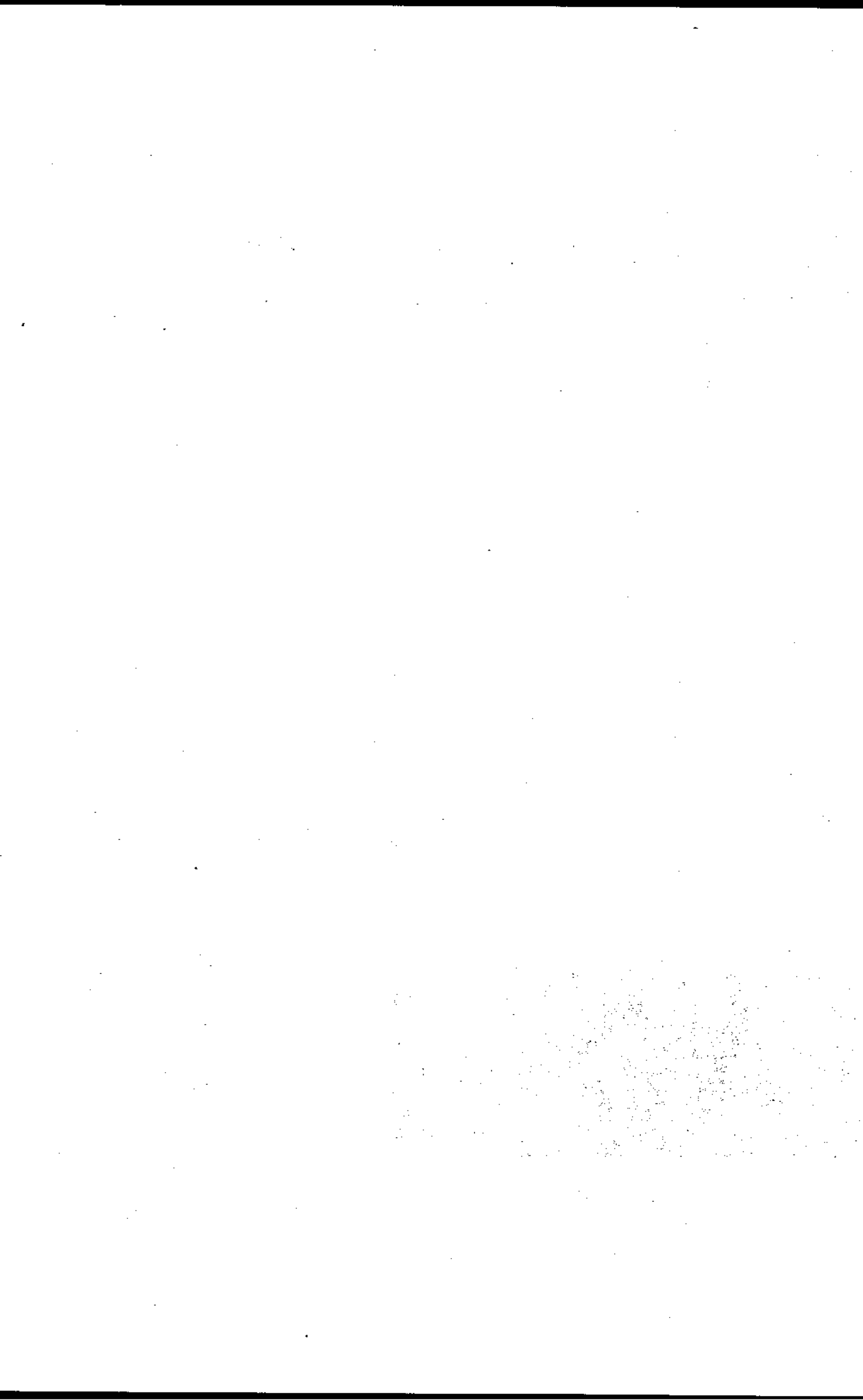
(٢٨) دەربارەی ئەو وتارەی کوردۆییڤ بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٩.

(٢٩) بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئارشیڤەکانی لێنینگرادا پارێزراون.

(٣٠) ك. ك. کوردۆییڤ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٣٨٦ – ٣٨٧.

(٣١) مەبەست وەرگێڕانەکەی مامۆستا هەژاری شاعیرە کە کاتی خۆی بە یاریدەی «کۆڕی زانیاری کورد» چاپی کرد.

بەشی چوارەم
گەردەلولی گەرمیانی

گەرلێڤسکی (١٨٧٦-١٩٥٦) :

له دەمێکەوە کوردناسی بووەتە لقێکی دیاری ڕۆژهەڵاتناسیی سۆڤیەت. ژمارەیەك له ڕۆژهەڵاتناسە ناودارەکانی ڕووسیا بەر له شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ بە ماوەیەکی زۆر بناغەی کوردناسی‌یان دارشت[١] . وا ڕێك‌کەوت بەشێك له دەستەی دووەمی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە ببنە هاوچەرخی دوو ڕۆژگارو دوو ڕژێمی جیاواز – سەردەمی ڕووسیای پێش ئۆکتۆبەرو سەردەمی سۆڤیەتستانی پاش ئۆکتۆبەر. یەکێك لەوانە ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ گەردلێڤسکی بوو.

ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی[٢] ڕۆژی نۆزدەی مانگی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٧٦ له شاری سڤیابۆرگ لەدایك بووە. باوو باپیری ئەفسەری لەشکری چارو سەر بە دەستەی خوێندەواری ڕۆژگاری خۆیان بوون ، بەڵام ئەو ڕێگەی سەربازیی نەگرتەبەرو له هەرەتی لاوی‌یەوە خولیای ڕۆژهەڵات دای له کەللەی. ساڵی ١٨٩٩ له مۆسکۆ بەشی زمانەوانیی ڕۆژهەڵاتی لەئامۆژگای لازەرێڤ تەواوکردو پاش پێنج ساڵ لقی فیلۆلۆجیای سەر بە زانکۆی مۆسکۆی بڕی.

(١) شارەزایانمان تاوەکو ئیستە گەلێك بەرهەمی بەکەڵکیان دەربارەی کوردناسیی ڕووسی‌و سۆڤیەتی بلاوکردووەتەوەو وەرگێڕاوە (بەوێنە بڕوانە :

د. ئەورەحمان حاجی مارف ، لەبارەی کوردناسی‌یەوە له ڕووسیاو یەکیەتیی سۆڤیەت ، – «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ژمارە ٢-١ ، ١٩٧٤ ، ل ٤٩٩ – ٥٦٨ ، تاريخ الاستشراق والدراسات العربية والكردية في المتحف الاسيوي ومعهد الدراسات الشرقية في لينينغراد ١٨١٨ – ١٩٧٨ ، تأليف مجموعة من المستشرقين السوفيات . ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزندار . بغداد ١٩٨٠) .

(٢) بۆ نووسینی کورتەی ژیننامەو چالاکی‌یە زانستی‌یەکانی ف . أ . گەردلێڤسکی کەڵکمان له چەند سەرچاوەیەکی ئەنسکلۆپیدی‌و له پێشەکی‌یەکانی کارە هەڵبژاردەکانی خۆی وەرگرتووە .

گەرلێڤسکی دوای ئەوەی ساڵی ١٩٠٧ بووە مامۆستا لە ئامۆژگای لازەرێڤ ، ئیتر هاتە مەیدانی نووسینو تۆژینەوەو فێرکردنەوە . لەوساوە وتنەوەی زمانو مێژووی ئەدەبی تورکی پیێسپێردراو بە نۆ ساڵ گەیشتە پلەی بەرزی پرۆفیسۆر . ساڵی ١٩٢٩ گەردلێڤسکی بووە ئەندامی یاریدەری کۆڕی زانیاری سۆڤیەتو ساڵی ١٩٤٦یش بووە ئەندامی کارای . دوا ساڵانی ژیانی بووە سەرۆکی بەشی زمانو ئەدەبی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەراستی سەر بە ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت .

کارە زانستییەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی رۆژهەڵاتناسیدا پڕکردووەتەوە . ژمارەی ئەو کارانە خۆی دەدا لە نزیکەی ٣٠٠ وتارو کتێبی هەمەجۆر . تەنها بەرهەمە هەڵبژاردەکانی چوار بەرگی سەربەخۆیان پڕکردووەتەوە کە بەسەریەکەوە ٢٣١٠ لاپەڕەی گەورەن (٢٥×١٦سم) . بەرهەمەکانی گەردلێڤسکی بەری شەونخونیو ڕەنجی بێوچانی پەنجا ساڵەی زانایەکی زرینگو لەخۆبوردوون .

گەردلێڤسکی لە بەرهەمەکانیدا لە هەر شت زیاتر بایەخی بە زمانو ئەدەبو مێژووی تورك داوە ، بەتایبەتی لە رۆژگاری سەلجووقیو عوسمانییەکاندا . بەهۆی ئەوەوە کە گەلێك زمانی دەزانیو لە تورکیدا تەواو قاڵ بووبوو سەرچاوەی باسەکانی هەمەجۆرو دەوڵەمەندو ڕەسەنن .

شەقڵی بێلایەنیو وردیو بەراوردو تەتەڵەکردنی زانستییانە بە بەرهەمەکانییەوە دیارن . بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانو لە ساڵەکانیداو دوای تەواوبوونی چەند جارێك گەردلێڤسکی بۆ خۆی چووەتە ناو خاکی تورکیاوەو بست بە بست زۆر ناوچەی پێواوەو لە نزیکەوە تێکەڵ بە ئاغاو میرو جووتیارو کرێکارو پیشەگەرو فەرمانبەری ئەو وڵاتە بووەو وەستایانە ئەوەی مەبەستی بووە لێی وەرگرتوونو بەرهەمەکانی هێندەیتر پیێ دەوڵەمەند کردوون . بەپێی قسەی شارەزایان ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٩١٦ بە ناوی «تێکستەکانی فۆلکلۆری عوسمانی»یەوە بڵاوی کردووەتەوە تا ئیستەش کەم هاوتایە . گەردلێڤسکی لاپەڕەکانی ئەو کتێبەی بەو گۆرانیو بەستەو پەندو قسەی نەستەقو مەتەڵانە پڕکردووەتەوە کە بۆخۆی لەسەر زاری خەڵکیو لەناو خاکی تورکیادا کۆی کردوونەوە .

زانایان ڕەنجی بێوچانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی‌یان زۆر بەرز نرخاندووە. عەرەبناسی بەناوبانگ‌و ئەندامی ژمارەیەك کۆڕی زانیاری ولاتە ڕۆژهەلاتی‌یەکان ئی. یو. کراچکۆڤسکی لە نامەیەکی تایبەتیدا پێی‌گوتووە:

«تۆ لە کەس ناکەیت، تارادەیەك لە هەموو
مێژووی زانستی ڕۆژهەلاتناسیاندا بێوێنەیت».

هەمووی بەسەریەکەوە چوار سالێ بەسەر کۆچی دوایی گەردلێڤسکیدا تێنەپەڕی (ڕۆژی دەی ئەیلوولی سالی ١٩٥٦ کۆچی دوایی‌کرد) کاتێك بەشی مێژووی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت ڕۆژی ٨ی کانونی دووەمی سالی ١٩٥٧ بڕیاری بلاوکردنەوەی هەلبژاردەی کارەکانی دەرکردو بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەو مەبەستە لیژنەیەکی تایبەتیی لە چەند شارەزایەك دامەزراند. وەك گوتمان ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بەتەنها چوار بەرگی گەورەیان پڕکردووەتەوە. بەرگی یەکەمیان[٣] بۆ بەشێك لە بەرهەمەکانی خاوەنی دەربارەی مێژووی سەدە ناونجی‌یەکانی تورکیا تەرخان‌کراوە. لە بەرگی دووەمیاندا[٤] ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بلاوکراونەتەوە کە لە زمان‌و فۆلکلۆرو ئەدەب دەکۆلنەوە. هەلبژاردەی زنجیرەیەکی‌تر لە بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی گەردلێڤسکی لەگەلێ چەند نووسراوێکی جیاوازی دەربارەی ژیانی ڕووناکبیری بەر بەرگی سێیەمیان کەوتوون[٥]. هەرچی باسەکانی دوا بەشی ئەو کارانەشە لە ئەتنۆگرافیاو مێژووی ڕۆژهەلاتناسی‌و بەرهەمی زانایان دەدوێن[٦].

---

(٣) ئەکادیمی ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەلبژاردەکانی، بە زمانی ڕووسی، بەرگی یەکەم (بەرهەمی مێژوویی)، مۆسکۆ، ١٩٦٠، ٥٥٢ ل.

(٤) ئەکادیمی‌ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەلبژاردەکانی، بەرگی دووەم (زمان‌و ئەدەب)، مۆسکۆ، ١٩٦١، ٥٥/ ل.

(٥) ئەکادیمی ل. ا. گەردلێڤسکی. کارە هەلبژاردەکانی، بەرگی سێیەم (مێژوو و ڕووناکبیری)، مۆسکۆ، ١٩٦٢، ٥٥٨ ل.

(٦) ئەکادیمی ڤـ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەلبژاردەکانی، بەرگی چوارەم (ئەتنۆگرافیا، مێژووی ڕۆژهەلاتناسی، نرخاندن)، مۆسکۆ، ١٩٦٨، ٦١٢ ل.

له هەر چوار بەرگی کارە هەڵبژاردەکانی گەردلێفسکیدا ناوی کوردو کوردستان‌و ژمارەیەکی زۆر لە شارەکانی لە سەردەمی جیاوازدا هاتووە[٧] .

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی سەدە ناوەنجی‌یەکانی کورد :

وەك زانایەکی بەتوانا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێفسکی خۆی لە قاوغی تورکناسیدا نەبەستەوە . ئەو زۆر بەرز ڕۆڵی گەلانی ڕۆژهەلاتی لە مێژووی ژیاریی مرۆڤدا دەنرخاند . هەروەها لە مەیدانی زانستی ڕۆژهەلاتناسیی خۆشیدا دەستی باڵا بوو . لەبەر ئەو هۆیانەو چەند هۆیەکی تری وەك ئەوانە قەڵەمی گەردلێفسکی گەلێك جار لە نزیکەوە توخنی ئەو باسانە کەوتووە کە پێوەندیان بە مێژوو و ژیانی ئابووری‌و کۆمەلایەتی‌و ئەدەبیی گەلی کوردەوە هەیە . جاری‌وا هەیە لە بەرهەمەکانی ئەو زانایەدا تووشی لاپەڕەی وای مێژووی کورد دێین کە بۆ خۆمان ، زۆر بەداخەوە ، شتێکی ئەوتۆیان لێ نازانین . ئەو ڕاستی‌یانەی سەبارەت بە کورد لە کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك»دا هێناونی‌یەوە هەرچەندە بە ژمارە کەم‌و بە بارست پچووکن ، بە ناوەرۆك دەوڵەمەندو نایابن ، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش لەیادنەکەین کە ڕوونکردنەوەی مێژووی سەدە ناوەنجی‌یەکانی کورد کارێکی ئاسان نی‌یەو هەر لەبەر ئەوەش زوربەی ئەو بەرهەمانەی تائیستە مێژوونووسە دڵسۆزەکانمان دەربارەی ئەو ڕۆژگارە دایانناون تا ڕادەیەکی زۆر پچڕ پچڕو لێك دابڕاون . پێم‌وایە زانیاری‌یەکانی ناو «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك» یاریدەی پڕکردنەوەی چەند درزو کەلەبەرێکی ئەو مێژووەمان دەدەن کە پێویستە ببێتە پڕۆژەی بەرهەمێکی گەورەی دوارۆژ .

ساڵی ١٩٤١ گەردلێفسکی کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای‌پچووك»ی بۆ یەکەم جار بلاوکردەوە[٨] . ئەو کتێبە لەبەر چەند هۆیەك بە گرنگترینی بەرهەمەکانی گەردلێفسکی دادەنرێ . مێژووی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك باسێکی گران‌و پڕ

---

(٧) بەوێنە لە بەرگی یەکەمیاندا سێ جار ناوی کوردستان‌و گەلێك لەوەیش زیاتر ناوی شارەکانی بەجیا هاتووە . تەنها ئامەد (دیار بەکر) یازدە جارو بتلیس نزیکەی بیست جار ناویان لەو بەرگەدا هاتووە .

(٨) یەکەم باسە کە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بلاوکراوەتەوە ، نزیکەی ٣٠٠ لاپەڕەی بەرگی یەکەمی گرتووەتەوە .

لە کێشەیە ، بەتایبەتی چونکە هێرشی بێ‌ئامانی مەغۆلی لە سەدەی سیازدەمیندا بووە هۆی فەوتانی گەلێك بەڵگەو دەسنووسی بایەخدار دەربارەی ژیان‌و دام‌و دەزگای سەلجووقی‌یەکان . بەلاّم گەردلێڤسکی بە یاریدەی سەرچاوە تورکی‌و فارسی‌و ئەرمەنی‌و گورجی‌و سریانی‌یە کۆنەکان‌و ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵینەوەی مێژوونووسە ئەورووپایی‌یەکان توانیویە لە زۆر لایەنی وردی ئەو باسە بکۆڵێتەوە . لە شازدە فەسلی ئەو بەرهەمەیدا گەردلێڤسکی بەدرێژی باسی تورك‌و مەغۆل‌و ئۆغۆزو هۆزە کۆچەرەکانی ئاسیای پچووك لە سەدەی شازدەمینەوە تاوەکو سەدەی هەژدەمین‌و ، دەرەبەگایەتیی ئەو مەڵبەندە لە هەمان رۆژگارو ، ژیان‌و دەسەلاّتی سوڵتانە سەلجووقی‌یەکان‌و پیشەگەری‌و پیشەسازی‌و بازرگانی‌و شارو لادێ‌و لەشکرو کارگێڕی‌و ئایین‌و داب‌و نەریتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووکی کردووە[٩] .

سەلجووقی‌یەکان کە یەکێك بوون لە هۆزە ئۆغۆزە تورکمانە کۆچەرەکان سەرەتا لەو ناوچەیەی ئاسیای ناوەندا دەژیان کە کەوتووەتە لای ڕاستی رووباری زەرئەفشانەوە لە نێوانی بوخاراو سەمەرقەندا[١٠] .

شوانی پیشەی سەرەکیی ئەوسای سەلجووقی‌یەکان بوو . دوای ئەوەی لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی دەیەمیندا سەلجووقی‌یەکان موسوڵمان بوون ، ئاڵ‌و گۆڕێکی بنەڕەتی لە ژیانیاندا دەستی پێ‌کرد ، بەتایبەتی چونکە دەسەلاّتی سەرکردەکانیان لەژێر پەردەی ئەودا ئاسانتر دەگەیشتە زەوی‌وزاری گەلە ناموسوڵمانەکانی ڕۆژهەلاّت . ئەوە بۆخۆی بووە هۆیەکی گەورەی ڕاکێشانی سەلجووقی‌یەکان بەرەو ئاسیای پچووك کە بەشێکی زۆری ئەوساکە بەدەست عیسایی‌یەکانەوە بوو .

سەدەی یازدەمین کاتێك سەلجووقی‌یەکان بەرەو ولاّتانی ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەڕاست هاتن بەر لە هەر شوێن ڕوویان کردە ئێرانی نزیك خۆیان .

---

(٩) بڕوانە : ڤ . ا . گەردلێڤسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣١-٣١٨ .

(١٠) بۆ باسی کورتەی مێژووی سەلجووقی‌یەکان جگە لە بەرهەمەکانی ڤ . ا . گەردلێڤسکی کەلکم لە چەند سەرچاوەیەکی تریش وەرگرتووە ، بەتایبەتی لە کتێبی . أ . د . نۆڤیچێڤ . تورکیا . کورتەی مێژووی ، بە زمانی ڕووسی ،مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

سالی ١٠٤٠ پێشەنگی سەلجووقی یەکان بۆ یەکەمجار پێیان نایە ناو خاکی ئێرانەوەو لە ماوەی پازدە ساڵدا توانی یان دەسەلاتیان بگەیێننە هەموو ناوچەکانی . گرتنی ئێران توانای سەلجووقی یەکانی زیاتر کرد ، وای لی کردن بێ سلکردنەوە ڕووبکەنە عیراقو سووریەو ئازەربایجانو کوردستانو ئەرمەنستان . لەنێوان سالانی ١٠٤٢ و ١٠٥١دا سەلجووقی یەکان توانی یان بەشی زۆری کوردستان داگیر بکەنو بیخەنە سەر دەوڵەتە فراوانەکەیان کە ساڵی ١٠٥٥ بە داگیرکردنی بەغدا هێندەی تر دەسەلاتی پەیدا کرد .

بەو جۆرە سەلجووقی یەکان تاوەکو ناوەندی سەدەی یازدەمین گەیشتنە سەر سنووری ئاسیای پچووك کە لەبەر زۆر هۆ سەرنجی ڕاکێشابوون .

ئاسیای پچووك ولاتێکی فراوانو دەولەمەندو خۆشو کەمدانیشتوو بوو ، ئەوساکە بەشی زۆری ناوچەکانی بەدەست بیزەنتەیی یە عیسایی یەکانەوە بوو . لە دەمێکەوە فەرمانڕەوایانی جیهانی ئیسلام بیریان لەوە دەکردەوە ئەو پارچە گرنگەی ڕۆژهەلات بگرنە دەست خۆیان چونکە ببووە بنکەیەکی ترس لی کراوی عیسایی یەکان کە دەیانویست لە ڕێگەیەوە بگەنەوە مەڵبەندە پیرۆزەکانیان لە فەلەستین . سەردارە سەلجووقی یەکان دەیانزانی بەئاسانی دەتوانن ڕەوەی خەلکی سادەو ساکار بەرەو ئەو ناوچانە بنێرن کە داگیرکردنیان ، بێگومان ، دەبووە هۆی بەرزبوونەوەی ناوو شۆرەتیان لەناو هەموو موسولمانانی جیهاندا .

لە ناوەندی سەدەی یازدەمینەوە سەلجووقی یەکان بۆ یەکەم جار کەوتنە هێرش بردنە سەر ئاسیای پچووك ، بەلام بەهۆی تەوژمی بیزەنتەیی یەکانەوە هێرشەکانی ئەو قۆناغەیان پچڕ پچڕو کەم ئەنجام بوون ، دوابەدوای هەر هێرشێك ناچار دەبوون بکشێنەدواوە . هەر لەوساشەوە بەشێکی زۆر لەو شەڕانەی لە نێوانی بیزەنتەییو سەلجووقی یەکاندا دەقەومان بەر خاکی کوردستان کەوتن . لە شەستەکانی سەدەی یازدەمینەوە سروشتی هێرشی سەلجووقی یەکان بۆ سەر ئاسیای پچووك گۆڕا ، لەوساوە ئیتر توانی یان بنکەی چەسپاو لەو مەلبەندەدا بۆ خۆیان دابمەزرێنن . ئەوەبوو ساڵی ١٠٧١ لە نزیك مەلازگردی[11] کوردەواری یەوە لەشکری بیزەنتەیی یان بەزاند .

---

(١١) مەنازکرت .

پاش دە ساڵ سەلجووقی یەکان ئیزنیکیان داگیرکردو کردیانە پایتەختی خۆیان . ساڵی ١٠٨٥ ئەزمیریشیان گرتو بەو جۆرە دەوڵەتی سەلجووقی لە ئاسیای پچووکدا دامەزرا کە میرنشینی سەلجووقیشی پیٚدەگوترێو بریتی بوو لە بەشێك لە دەوڵەتی گەورەی سەلجووقی یەکان . ساڵی ١١١٦ سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووك شاری قۆنیەیان کردە پایتەختی میرنشینەکەیان کە لەوساوە بە ناوی میرنشینی قۆنیەشەوە ناودەبرێ .

میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك تا دەهات پەرەی دەسەند ، بەتایبەتی دوای ئەوەی ساڵی ١١٨٠ توانی میرنشینی دانیشمەندیی دراوسێی لەناوبەرێت[١٢] . کە دەسەڵاتی سەلجووقی یەکان گەیشتە ئەورادەیە ئینجا زیاتر بەرەو رۆژئاوا کشان تا گەیشتنە ئەو ناوچانەی ئاسیای پچووك کە کەوتوونەتە سەر دەریا .

بەو جۆرە لە کۆتایی سەدەی دوازدەمینو سەرەتای سەدەی سیازدەمیندا دەوڵەتێکی گەورەی تورك بە سەرکردایەتیی بنەماڵەی سەلجووقی لە ئاسیای پچووکدا دامەزرا . ئەو دەوڵەتە لە رۆژگاری فەرمانرەوایی سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەمدا (١٢١٩ - ١٣٢٦) گەیشتە لقەپۆپەی دەسەڵاتو پێشکەوتن . لەژێر سێبەری ئەو سوڵتانەدا باسی ئاوەدانیی قۆنیەو قەیسەری یەو سیواسو شارانی تری ئاسیای پچووك کەوتبووە سەر زاران .

لە دەوروبەری ناوەندی سەدەی سیازدەمینەوە لەگەڵ هێرشی مەغۆلەکاندا رۆژی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك بەرەو کەل رووی لە ئاوابوون کرد . تا سەرەتای سەدەی چواردەمین شیرازەی بەجارێك تێکچوو ، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵی ١٣٠٧ەوە بەسەر ژمارەیەك میرنشینی پچووکدا دابەش بوو . زۆری نەبرد عوسمانی یەکان بوونە میراتگریو جێگەیان گرتەوە .

لەبەر ئەوەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك توانیی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی کوردستانو عەرەبستانو ئەرمەنستاندا داسەپێنێ مێژووی

---

(١٢) ساڵی ١٠٦٧ دانشمەندەکان . کە ئەوانیش هۆزێکی تورك بوون . توانیيان میرنشینێکی سەربەخۆ لە ناوچەکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئاسیای پچووکدا دابمەزرێنن‌و شاری سیواسیان کردە پایتەختی . لەوساوە دووبەرکێی قورس لەنێوان میرنشینی دانشمەندو میرنشینی سەلجووقیدا دەستی پێکرد کە بە سەرکەوتنی دووەمیان کۆتایی هات .

بەسەرهاتو رووداوەکانی لە هەزار سەرەوە لەگەڵ مێژووی کوردو عەرەبو ئەرمەنو رۆمدا[١٣] یەك دەگرنەوە . لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا بەداخەوە تاوەکو ئیستە مێژوونووسانمان ، هێندەی من ئاگادارم ، نەیانتوانیوە ، یا بۆیان نەلواوە لە شتێکی کەم بەولاوە دەست بۆ هیچ لایەنێکی ئەو مێژووە بەرن . مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی چەند لاپەڕەیەکی پێوندی کوردی بە سەلجووقی یەکانی ئێرانو عێراقەوە بۆ روونکردووینەوە[١٤] ، بەلام زۆر کەم نەبێ دەستکاری هیچ کامێك لە باسەکانی پێوەندی کوردی بە سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکەوە نەکردووە[١٥] . تەنها عەبدولرەقیب یووسف لە کتێبەکەی خۆیدا کە لەبارەی دەوڵەتی دۆستەکی یەوەیە[١٦] چەند راستی یەکی بایەخداری سەرەتای ئەو رۆژگارەی کوردستانی بۆ هێناوینەوە چونکە دەوروبەری ساڵی ٤٧٦-٤٧٨ك (١٠٨٣-١٠٨٦ز) دەوڵەتی دۆستەکی لەسەر دەستی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا رووخا .

کەوابێ کەلێنێکی دیار ، وەك زۆر کەلێنی گەورەی تر ، وا لە مێژووی سەدە ناونجی یەکانی کوردا کە پڕکردنەوەی پێویستی بە قوڵنگی فەرهادیی دڵسۆزانە ، ئەوانەی ناچارن بە دەرزی بکەونە کێوی بێستوون تاوەکو بتوانن دێرە ونەکانی مێژووی ئەو رۆژگارە بدۆزنەوە . جاروبار ئەو دێرانە لە دووتوێی بەرهەمی رۆژهەلاتناساندا بەدی دەکرێن کە بۆیان هەیە چمکێك بخەنە سەر گەنجینەی تاوەکو ئیستە هەژاری مێژووی رابوردوومان . دەبێت لەو قوژنەوە بەهای ئەو زانیاری یانە دیاری بکەین کە ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی دەربارەی کورد لە رۆژگاری سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا هێناونی یەوە .

(١٣) مێژوونووسانی ئیسلام ناوی رۆمیان لە بیزەنتی یەکان نابوو . ناوی شاری ئەرزرۆم (ئەرزی رۆم)یش هەر لەوەوە هاتووە .

(١٤) محمد امین زکی ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٦ ، ص ١٤٥ - ١٥١ .

(١٥) بەوێنە بڕوانە ئەو چەند دێرەی دەربارەی هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی سەلجووق بۆسەر ئامەد (دیاربەکر) هێناونی یەوە (هەمان سەرچاوە . ل ١٥٨ - ١٥٩) .

(١٦) عبدالرقيب يوسف ، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى . دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٢ .

که دێته سەر باسی داگیرکردنی کوردستانی باکوور لەلایەن سەلجووقی یەکانەوە گەردلێفسکی دەڵێ هەمان کات سەلجووقی یەکان ویستیان بشگەنە گورجستان ، بەلاّم هەوڵی ئەو مەیدانەیان بەفیڕۆ چوو . بۆ ماوەیەکیش توانی یان شاری ئێدێسا (ئوورفە) بگرن ، بەلاّم زۆری نەبرد ئەوێشیان لەکیس چوو . کەچی بەرامبەر بەوە «توانی یان بگەنە ناخی کوردستان ، ئەو کارەی دوایی ڕێگەی بۆ هاتنی عوسمانی یەکانیش خۆش کرد»[17] .

سەلجووقی یەکان دوای ئەوەی لە باکوورو باشوورەوە هاتنە ناو خاکی کوردستانەوە ئینجا کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ داگیرکردنی ئامەد (دیاربەکر) یش کە بەدەست کوردە مەروانی یەکانەوە بوو . سەلجووقی یەکان توانی یان ئەو شارەیش بگرن . بەلاّم زۆری نەبرد ئامەد بووە هۆی دووبەرەکی لە نێوانی سەلجووقی یەکان و ئەیووبی یەکاندا . سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[18] بەپەرۆشەوە دەیویست ئامەد بگرێ ، بەلاّم دووجار تێیدا شکایەوە . کەچی ساڵی ١٢٤١ کەیخوسرەوی دووەمی کوڕی[19] توانی ئەو شارە بگرێ . بۆ ئەوەی دڵی دانیشتوانی ئامەد بەلای خۆیدا رابکێشێ کەیخوسرەو فەرمانی لابردنی ژمارەیەك باج و سەرانەی دەرکرد ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە خرابوونە سەر کەلوپەلی هێنراوو میوەو سەوزەی ناوبازار ، پیاوانی سوڵتان ئەو فەرمانەیان بەسەر دیواری مزگەوتی گەورەی شاردا هەڵواسی .

لەگەڵ هەراو بگری هێرشی مەغۆڵەکاندا مەلیك کامیلی ئەیووبی کە دوژمنی سەلجووقی یەکان بوو توانی دەست بەسەر ئامەددا بگرێ . بەلاّم هۆلاکۆ خان دیسان ئەو شارەی دایەوە دەست سەلجووقی یەکان بە سەرکردایەتیی کەیکاوسی دووەم[20] و ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم کە برا بوون[21] . ساڵی ١٢٨٠ شاری ئامەد

---

(١٧) هەوڵمداوە بەپێی توانا بەگشتی مەبەستەکانی ف . ا . گەردلێفسکی ڕابگەیێنم .

(١٨) وەك گوتمان سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم لەنێوانی ١٢١٩ - ١٢٣٦دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك بوو .

(١٩) سوڵتان غیاسەددین کەیخوسرەو لەنێوانی ١٢٣٦ - ١٢٩٥دا فەرمانڕەوایی کرد .

(٢٠) سوڵتان عیزەددین کەیکاوسی دووەم لەنێوان ساڵانی ١٢٤٩ - ١٢٥٧دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقی ئاسیای پچووك بوو .

(٢١) فەرمانڕەوایی سوڵتان ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم بەر ساڵانی ١٢٥٧ و ١٢٦٥دا دەکەوێت .

بەدەست کەیخوسرەوی سێیەمەوە بوو[٢٢] .

سەلجووقی یەکان کە وا چاوەڕوان بوون داگیرکردنی ئاسیای پچووك دەسەلاتیان بگەیێنێتە سەرتاپای گێتی نەك تەنها جیهانی ئیسلامی ،شانازی یان بە داگیرکردنی ئامەدەوە دەکرد . سولتان کەیخوسرەوی دووەم ناوی خۆی نابوو :

«قاتل الكفرة والمشركين و سلطان الروم و أرمينيا و دياربكر و سوريا و أمير السواحل»[٢٣] .

لەوەدا سولتان کەیخوسرەوی دووەم حەقی بوو چونکە داگیرکردنی شاری ئامەد کارێکی ئاسان نەبوو . وەك لەپێشدا گوتمان دوو هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم بۆ سەر ئامەد سەریان نەگرت ، هەرچەندە میرنشینی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووك لەو سولتانە بەتواناتری بەخۆیەوە نەبینی . ماوەیەکی باش قەلای ئامەد خۆی نەدا بەدەستەوەو بەرگری کرد تا یەکێك لە سەردارانی کورد بە ناوی (ابن الدينار)ەوە لەژێرەوە لەگەلْ سولتان رێك کەوتو چەکدارانی سەلجووقیی بەدزی یەوە گەیاندە ناو قەلاکەوەو لەوێوە دەروازەی شاریان بۆ گەمارۆدەران خستە سەر گازی پشت[٢٤] . گرتنی شاری ئامەد بەلای سولتانی سەلجووقی یەوە هێند بایەخدار بوو وای لی کرد دەست لە باغ و باغات و بێستانی دانیشتوانی هەلبگرێ ، ئەگینا سەلجووقی یەکان هەر شوێنێکیان داگیردەکرد بێ بەزەیی یانە دەکەوتنە رەگ و ریشەی دارو درەخت و رەزو میوەی و هەموویان لە بن دەهێنا .

دیارە سەلجووقی یەکان دوای ئەوەی جێ پێی خۆیان لە ئاسیای پچووکدا قایم کردو دەسەلاتی تەواویان گرتە دەست ، ئاغاو بەگ و میران و خەلکی ساکاری گەلانی تر هەر یەکەیان لەبەر هۆو مەرامێك دەورەیان دان .

لەوەدا دەبوو کوردیش بەشی خۆی هەبێ . یەکێك لەو زانیاری یانەی گەردلێڤسکی هێناوی یەوە بە شێوازێکی تایبەتی ئەو راستی یەی بۆ دەرخستووین .

---

(٢٢) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . کارە هەلبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٥٨-٥٩ ، ١٨٣ .
(٢٣) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . هەمان بەرگ ، ل ٦٠ .
(٢٤) ڤ . أ . گەرلیڤسکی . هەمان بەرگ ، ل ١٨٣ .

وەك ئەو دەڵێ کاتێك سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[٢٥] چووە ئۆبروك ٥٠٠ ئەفسەرو سەرهەنگی « ڕووسی‌و گورجی‌و کوردو دەیلەمی‌و گورگانی‌و قەزوینی‌و گوری‌و[٢٦] هیی‌تر چواردەوریان دابوو . خوێن لە چاویان دەباری . . . بەناو خەڵکەکەدا ڕێگەیان بۆ سوڵتان دەکردەوە . . .»[٢٧] .

هەمان‌کات بەشێك لە لەشکری گەورەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك کە جاری‌وا هەبوو ژمارەی خۆی دەدا لە نزیکەی ٢٥٠ هەزار کەس[٢٨] لە هۆزەکانی کوردستان پێکهاتبوو ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ئامەدو مەڵبەندەکانی دەوروبەری دەژیان[٢٩] . فەرمانڕەوایانی ئەو میرنشینە لە کاتی تەنگانەدا پەنایان دەبردە بەر یاریدەی چەکدارانی کورد ، وەك لە ڕۆژانی ڕاپەڕینە گەورەکەی بابە ئیسحاقدا رووی‌دا .

لە ئەنجامی چەوساندنەوەو فشاری زۆری باج‌و سەرانەی دام‌و دەزگاکانی میرنشینی سەلجووقیدا ساڵی ١٢٣٩ ئاگری ڕاپەڕینێکی فراوان زۆر ناوچەی ئاسیای پچووکی گرتەوە . کۆچەری‌و نیشتەجێی ئەو ناوچانە وەك یەك بۆ ماوەی دوو ساڵ لەو ڕاپەڕینەدا بەشداربوون کە پیاوێکی لەخۆبوردوو بە ناوی بابەئیسحاقەوە سەرکردەی بوو . بابەئیسحاق خۆی بە نیمچە پێغەمبەرێك دادەنا ، لایەنگرانی بە خۆیان‌و ژن‌و منداڵیانەوە بۆ ماوەیەکی باش کەوتنە هێرش بردنە سەر قەڵاو زەوی‌وزاری دەرەبەگە گەورەکان .

دوای ئەوەی شۆڕشگێڕەکان بەسەر لەشکری میریدا زاڵبوون‌و بانگی خەلیفایەتیی بابەئیسحاقیان‌دا ڕاپەڕینەکەیان وا تەشەنەی کرد خەریك بوو گلۆڵەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك بخاتە لێژی . ئەوسا سوڵتان کەیخوسرەوی دووەم کەوتە خۆی‌و «لە مەلاتی‌یەوە داوای یاریدەی تورك‌و گەرمیانی کرد» . مەبەستی

(٢٥) بڕوانە پەراوێزی ژمارە هەژدە
(٢٦) هۆزێکی ئەفغانی‌یە .
(٢٧) ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ١٨٨ .
(٢٨) ا . د . نۆفیچێف ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ١٠ .
(٢٩) ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٧٩ .

سوڵتان لە گەرمیان ئەو هۆزە کوردە بوو کە دوایی میرنشینێکی بەهێزیان دامەزراند[٣٠] . بەوجۆرە سوڵتان توانی بەسەر ناحەزەکانیدا زاڵ‌بێ ، بابەئیسحاقی یەخسیر کردو هەڵیواسی‌و پاش ماوەیەك هەموو ڕاپەڕینەکەی دامرکاندەوە .

لە کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی ئاسیای بچووك»دا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی چەند زانیاری‌یەکی گرنگی دەربارەی دەوری ژیاری‌و ڕووناکبیری کوردی ئەو ڕۆژگارە هێناوەتەوە . وەك زانراوە سەلجووقی‌یەکان لە دۆڵی زەرئەفشانی نیشتمانی یەکەمیاندا بە کۆچەری ژیانیان دەبردەسەر ، پەروەردەکردنی ئاژەڵ‌و کەمێك کشت‌و کاڵ پیشەی سەرەکی‌یان بوو . هەر ئەوسا پێوەندی پەتریارکی (باوکایەتی) لەناویاندا باو بوو ، پشتاوپشت پێکەوەی بەستبوونەوە[٣١] ، لەبەر ئەوە کاتێك گەیشتنە ئاسیای بچووك هێشتا لە ڕووی ژیاری‌یەوە لەدواوە بوون ، بۆیە زۆر شت لە مەلاو دەروێشانی کوردو عەرەب‌و ئازەرەوە فێردەبوون . گەردلێڤسکی لەو بارەیەوە نووسیویە دەڵێ :

«ئەو دەروێشانەی دەهاتنە ئاسیای بچووك تەنها مامۆستاو فێرکەری ئایینی نەبوون ، بەڵکو لە هەمان کاتدا دەشبوونە ڕێ‌نیشاندەری کارگێڕی‌و ڕووناکبیری کۆچەرانی ئەو مەڵبەندە ، دەوریان لە یەکگرتنیاندا دەبینی‌و دژی مەغۆلەکانیان دەبزواندن . . لە چوار ڕێگەوە دەروێش دەهاتنە ئاسیای بچووك : خۆراسان‌و ئازەربایجان‌و سووریەو عیراق . . دەروێشەکانی عیراق لە بەغداو هەولێرەوە دەهاتن ، جووتیارۆ پیشەگەرو بێکارە لەدەوریان کۆدەبوونەوە»[٣١] . ئەو دەروێشانە لە ڕاپەڕینەکەی بابەئیسحاقیشدا دەوریان بینی . دیسان گەردلێڤسکی دەڵێ گوایە بیروباوەری ئایینی دژ بە سۆفیزم لە هەولێرەوە دەگەیشتە ئاسیای بچووك ، «دانیشتوانی هەولێر کوردو ، وادیارە ئەوسا مەیلداری شیعە بوون»[٣٢] .

شوێنەوارو پاشماوەو بەڵگەی بەجێ‌ماوی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك بەگشتی کەمن . یەکێك لە بەجێ‌ماوە کەمەکانی ئەوسا میحرابێکە لە مزگەوتی

---

(٣٠) ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ١٧٨ – ١٧٩ .

(٣١) ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ٢٠٤ .

(٣٢) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ٢٠٤ – ٢٠٥ .

عەلائەددین لە شاری قۆنیە کە لە تەختە هەڵکەندراوەو لەسەری نووسراوە «حاجیی دانیشتووی خەلات (خلاط – اخلاط) ساڵی ١١٥٥ دروستی کردووە» . بەپێی بۆچوونی گەردلێڤسکی ئەو میحرابە کاتی خۆی لە خەلاتەوە گوێزراوەتەوە قۆنیەی پایتەختی میرنشینی سەلجووقی [٣٣] . هەروەها لە ساڵی ١١٨٣ وە هەژدەهای شێوازی چینی لەسەر قاپی یەکانی ئامەد هەڵکەندراوە ، کە ئەوەیش وا دەگەیێنێ بەر لە هێرشی مەغۆلەکان نەك لە ڕێگەی ئەوانەوە ، وەك دەگوترا ، ئەو هونەرە گەیشتووەتە ئاسیای پچووك [٣٤] .

بەهۆی نەبوونی سەرچاوەی کۆنەوە بۆ لێکدانەوەی پێوەندی دەرەبەگی لەنێوان سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرە ڤیچ گەردلێڤسکی چەند جارێك پەنای بردووەتە بەر دیاردەکانی ئیمڕۆی کوردستان . لەو ڕێگەیەوە گەردلێڤسکی هەوڵی داوە زۆر ڕووی ژیانی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتیی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووکی ئەوسا ڕوون بکاتەوە . بەلای گەردلێڤسکی یەوە ئەوە تاکە ڕێگەیە بۆ تێگەیشتنی لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ئابووریو کۆمەڵایەتیی ئەو ڕۆژگارەی سەلجووقی یەکان ، چونکە ، بەپێی بۆچوونی ئەو ، جیاوازی یەکی ئەوتۆ لەنێوان ژیانی کوردستانی باکووریی سەرەتای سەدەی بیستەمو ژیانی ئاسیای پچووکی سەدە ناوەنجی یەکاندا نی یە [٣٥] . لەوەدا گەردلێڤسکی کەڵکی لە چەند سەرچاوەیەکی نوێی تورکی وەرگرتووە وەك ئەو کتێبەی ناشید حەقی دەربارەی ناوچەی دەرسیم دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیران دایناوە [٣٦] .

---

(٣٣) هەمان بەرگ ، ل ١٦٠ .

(٣٤) هەمان بەرگ ، ل ١٦٤ .

(٣٥) هەمان بەرگ ، ل ٩٦ – ٩٧ .

(٣٦) Nasit Hakki, Derebeyi ve Dersim, Ankara, 1932.

خاوەنی سەرەتا لە شێوەی زنجیرەیەك وتاردا لە گۆڤاری «حاکمیت ملی»دا بلاوی کردووەتەوە . شایانی باسە أ . د . نۆڤیچێڤ کورتەی بە زمانی ڕووسی بلاوکردووەتەوە (بڕوانە : أ.د. نۆڤیچێڤ ، دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لە کوردستانی تورکیا ، – گۆڤاری «بیبلۆگرافیای ڕۆژهەلات» ، لینینگراد ، ١٩٣٤ ، ل ٥٤ – ٦٤) .

گەردلێڤسکی دەڵێ سەلجووقی‌یەکان کاتی خۆی بە شەو لەترسی هێرشی کۆچەرەکان دەرگەو دەروازەی شارەکانیان قایم دادەخست ، ئەو نەریتەی تا دواساڵەکانی ڕژێمی عوسمانی لە شارێکی وەك دیاربەکردا پەیڕەوی دەکرا[٣٧] . کە دێتە سەر باسی بەرەڵلایی هۆزە کۆچەرەکانی ئەوسای ئاسیای پچووك نموونەیەکی نوێی کوردستان دەهێنێتەوە . دەڵێ بەر لە دەست پێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان تاران حاکمێکی نوێی بۆ ناوچەی ورمێ دانا ، بەڵام ئەوەی داینا لە ترسی هەراو بگری کۆچەرەکانی ئەو ناوانە بۆ ماوەی سێ مانگ نەیتوانی لە تەورێزی نزیکەوە بگاتە شاری ورمێ[٣٨] .

هەر لەو کتێبەیدا ڤ . أ . گەردلێڤسکی ڕاستی‌یەکی گرنگی دەربارەی باری دیمۆگرافی‌و نەتەوەیی ئاسیای پچووکی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکان تۆمارکردووە ، وەك ئەوە کە دەڵێ ژیانی ئۆغۆزەکانی ئاسیای پچووك ئاسان‌و یەکجۆر نەبوو ، هەرچەندە ئەوان «موسوڵمانێکی خراپ بوون» بەڵام ئایین بۆیان بووە قەڵغانی پاراستن لەو ناوچانەدا کە زۆرتری دانیشتوانیان عیسایی بوون ، کەچی لەو ناوچانەی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵدا کە زۆرتری دانیشتوانیان کورد یا عەرەب‌و وەك خۆیان موسوڵمان بوون جاری‌وا هەبوو بەئاسانی لە بۆتەیاندا دەتوانەوە[٣٩] .

ڤ . أ . گەردلێڤسکی لە بەرهەمەکانی تریشیدا چەند جارێك هاتووەتە سەر باسی مێژووی کورد لە سەدە ناوەندی‌یەکاندا . لەو وتارەیدا کە ساڵی ١٩٢٢ دەربارەی «ژیانی قزڵباشەکانی ئاسیای پچووك» بڵاوی کردۆتەوە[٤٠] ڕاستی‌یەکی نەزانراوی لە بارەی مەلا ئیدریسی بتلیسیی ناودارەوە هێناوەتەوە .

لەوێدا کە دێتە سەر باسی ناکۆکیی نێوان شا ئیسماعیلی پاشای صەفەوی (١٥٠٢–١٥٢٤) و سوڵتان سەلیمی پاشای عوسمانی (١٥١٢ – ١٥٢٠) کە شاڵاوی

---

(٣٧) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی . بەرگی یەکەم ، ل ١٥٣ – ١٥٤ .
(٣٨) هەمان بەرگ ، ل ١٧٤ – ١٧٥ .
(٣٩) هەمان بەرگ ، ل ٧٣ .
(٤٠) هەمان بەرگ ، ل ٢٥٥ – ٢٧٥ .

ئاگری زوربەی ناوچەکانی کوردستانی گرتەوەو باسی کوشتارە سەختەکەی سوڵتان سەلیم لەناو قزڵباشەکانی ئەو ناوەدا دەکات کە ، وەك باس دەکرێ ، بووە هۆی لەناوچوونی ٤٠ هەزار کەسێکیان ، دەڵێ مەلا ئیدریسیش کە لایەنگری سوڵتان بوو لەورۆژانەدا زۆر بە رەقی لەگەڵ قزڵباشەکان جووڵاوەتەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ناوچەی ماردیندا نیشتەجێ بوون . بە فەرمانی ئەو تەنانەت کڵاوو سەروپێچی قزڵباشەکانیان کۆکردۆتەوەو یەکێك لە چاڵەکانی قەراغ شاریان پێ پڕکردووەتەوە . گەردلێڤسکی دەربارەی ئەو کارەی مەلا ئیدریس دەڵێ :

«پێم‌وایە کردارێکی سەیری ئەوتۆیە کە پیاو ناتوانێ لێکی بداتەوە . گۆڕی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس وا لە بتلیس . حیسامەددین ، وەك لە بتلیس بۆیان گێرامەوە ، پیاوێکی بیرتەسك نەبوو[41] . . .»[42] .

لە بەرهەمێکی تریدا ف . أ . گەردلێڤسکی دیسان هاتووەتەوە سەر باسی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریسی بتلیسی‌و دەڵێ : « قورئانی لێکداوەتەوە . بەلایەوە وابوو موسوڵمان‌و عیسایی وەك یەك دەچنە بەهەشت . باوەڕی بە بوونی دۆزەخ هەبوو ، بەڵام دەیگوت ئازاردان لە دۆزەخدا کارێکی وەختی‌یە ، واتە بە چاوی ئەعراف[43] سەیری دۆزەخی دەکرد» . حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس لە شاری بتلیس نێژراوەو گۆڕی بووەتە زیارەتگە[44] . گەردلێڤسکی دەربارەی مەلا ئیدریس خۆیشی دەڵێ :

«هاوچەرخی سوڵتان سەلیمی یەکەم ، مێژوونووسێکی پیاهەڵدەرو[45] پیاوی دەوڵەت ، واتە سیاسی بوو»[46] .

---

(٤١) مەبەستی ئەوەیە حیسامەددین سونی مەزهەبێکی بیر تەسك نەبووە ، بەڵکو پیاوێکی ئایینی کراوە بووە .

(٤٢) ف . أ . گەردلێڤسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٢٥٦ .

(٤٣) «اعراف» یا «مطهر» زاراوێکی ئایینی‌یە ، بەو شوێنە دەگوترێ کە کەوتووەتە نێوانی دۆزەخ‌و بەهەشتەوە . وشەی «الاعراف» لە قورئانی پیرۆزدا ناوی هاتووە .

(٤٤) ف . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

(٤٥) مؤرخ مداح .

(٤٦) ف . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

لەبارەی قزڵباش‌و قزڵباشەکانەوە :

لە نووسینەکانیدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرە ڤیچ گەردلێڤسکی بایەخی زۆری بە قزڵباشەکانی ئاسیای بچووك داوە کە بەشێکیان کوردن ، لە ئایین‌و داب‌و نەریت‌و مێژوویان کۆڵیوەتەوەو چەند جارێك بۆ خۆی تێکەڵیان بووەو گەلێك زانیاریی بەکەڵك‌و سەیری لەبارەیانەوە کۆکردووەتەوەو لە چەند بەرهەمێکیدا بلاوی کردوونەتەوە .

یەکەم بەرهەمی گەردلیڤسکی لەبارەی قزڵباشەوە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بەم ناوەوەیە : « لە گەڕانەکانم بەدوای باسە ئایینی‌یەکانی ئاسیای بچووکدا — قزڵباشەکان» . ئەو بەرهەمەی بریتی‌یە لە وتارێك کە ساڵی ١٩١٣ لە کۆڕێکی زانستیی تایبەتیدا خوێندوویەتەوە[٤٧] .

گەردلێڤسکی لە سەرەتای وتارەکەیدا گفتوگۆیەکی هێناوەتەوە کە کاتی خۆی لەگەڵ عەلی شانی کوڕی مەحموود پاشای سەرداری هۆزی قۆچگیری ناوچەی زارادا[٤٨] کردوویە . دەربارەی مەحموود پاشا دەڵێ سەرداری هۆزی بەدەسەلاتی قۆچگیری بوو کە یەکێکە لە هۆزە کوردەکانی ئەو ناوچەیە . بۆ خۆی «دادکارو فەرمانڕەوای هۆزەکەیەتی‌و هەرچی ئەو بیلێت بۆ کورد یاسایە» . ساڵی ١٨٩٥ لە کاتی کوشتاری ئەرمەنەکاندا مەحموود پاشا ڕێگەی نەدا بە پیاوەکانی لەو کوشتارەدا بەشدار بن ، لەبەر ئەوە ئەرمەن بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە تێی دەڕوانن .

دوای ئەوە ڤ . أ . گەردلێڤسکی دەڵێ :

«هاتنی ئەو ئاغا کوردەم بە هەل زانی بۆ ئەوەی بیدوێنم تا بتوانم لە ڕێگەیەوە بگەمە نهێنی‌یەکانی قزڵباش . خاوەنی خانەکە هەرچەندە لەوە دوودڵ بوو هیچم دەستگیر بێ بەلام بڕیاری‌دا یاریدەم بدات‌و لەگەڵی کۆم بکاتەوە . دوای چارەکێك هەردوکمانی بردە ژوورێکی تەنهاو دەرگەکەی قایم لەسەر داخستین . کە چوومە ژوورێ لاوێکی بالابەرز بە بەرگی ئەورووپایی‌و تەراشی ڕێکوپێکەوە لەبەرم هەڵستا . ئەوساکە ڕەمەزان بوو ، منیش یەکسەرکەوتمە باسی ڕۆژوو . پێی گوتم قزڵباش دان

---

(٤٧) هەمان بەرگ ، ل ٢٤١ – ٢٥٤ .

(٤٨) زارا کەوتۆتە باشووری سیواسەوە .

بە مانگی ڕەمەزاندا نانێن ، لەبرێتیی ئەو ساڵی دوازدە ڕۆژی موحەڕڕەم بەرۆژوو دەبن . لەو ڕۆژانەدا یادی تینوێتیی حسەین لە بیابانی کەربەلا دەکەنەوە . کە داوام لی کرد باسی (خضر الیاس)م بۆ بکات و لیم پرسی کەی دەست پی دەکات ڕەنگێکی هێناو ڕەنگێکی برد . گوتی ئەوە نهێنیی تایبەتی یە ، مەگەر دوایی بۆتی باس بکەم . ئەوسا کە تێگەیشتم قزڵباشەکان تا چ ڕادەیەك قایمکارن» .

واديارە گەردلێڤسکی نەیتوانیوە شتێکی ئەوتۆ لە عەلی شان هەڵکرێنێ بۆیە ناچاربووە لە ڕێگەی کابرایەکی ئەرمەنەوە بگاتە ژمارەیەك قزڵباشی ترو بەشێك لە زانیاری یەکانی دەربارەیان کۆبکاتەوە . وەك دەیگێرێتەوە یەکێکیان پێی گوتووە قزڵباشەکان لەناو خۆیاندا یەکتر چاك دەناسنەوە ، گوایە بە تەوێڵی هەریەکەیانەوە ئەستێرەیەك هەیە لە خۆیان بەولاوە کەس نایبینێ .

گەردلێڤسکی کە دێتە سەر باسی ڕیش و سمێڵی قزڵباشەکان دەڵێ لە ٣٠ ساڵی یەوە ڕیش دەهێڵنەوەو ئیتر توخنی ناکەون ، «هێی وایان هەیە مووی ڕیشی بەشی شەرواڵێك دەکات» . کە پێی گوتوون لای سوننی یەکان ڕیش تاشین ڕەوایە ، تی یان گەیاندووە ، چۆن هێشتنەوەی خێری بەدەمەوەیە چونکە بە هەر یەکێك لە تاڵەکانیدا پەری یەك خۆی هەڵواسیوە . لەبەر ئەوە تاشینی بەجێ نی یە . پشتی ئەو قسەیە بە دوو «بەڵگە»ی تر قایم دەکەن . یەکەمیان گوایە کاتێك ئیمامی عەلی پێغەمبەری شتووە ئاو لە ناوکیدا کۆبووەتەوە . کە ویستوویە وەك موفەڕك ئاوەکە بخواتەوە ڕیش و سمێڵی پێی تەڕبوون لەبەر ئەوە ئیتر تا مردن نەیتاشیون . بەڵگەی دووەمیان «ڕیشە درێژەکەی» عیسای پێغەمبەرە .

نووسەر هەن ژمارەی قزڵباشی تورکیایان بە یەك ملیۆن داناوە ، بە لای گەردلێڤسکی یەوە ئەو ژمارەیە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم کەمە ، بەتایبەتی ، وەك دەڵێ . ئەگەر ئەوەیش لەیادنەکەین کە ئاسیای پچووك پڕی یە لە قزڵباش . ناوجەرگەی مەڵبەندی قزڵباش دەرسیمەو هەر ئەوێش جێگەی سەرداری گەورەیانە . بەڵام لە باشووری ئاسیای پچووکیش مەڵبەندی تایبەتیی خۆیانیان هەیە . هەروەها لە ئەستەموول و بروسەو کیلیکیا (قیلیقیا)ش قزڵباش هەن ، زۆربەیان لەوناوانەدا پیشەگەرن . قزڵباش لە ویلایەتی دیاربەکریش دەژین .

گەردلێڤسکی کە بۆ خۆی چووەتە ناوچەی خەنس‌و لەوێ لیستەی تایبەتیی بە ناوی دێهاتی قزلْباشەوە داناوە. بەپێی ئەو زانیاری‌یانەی لێنچ لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا داونی ژمارەی گوندە قزلْباشەکانی خەنس کە ناوچەیەکی کوردەواری‌یە تەنها پازدەیە. بەلاْم بەپێی لیستەکەی گەردلێڤسکی سی‌و پێنجە. گەردلێڤسکی ناوی هەموویان‌و ژمارەی ماڵەکانیانی تۆمار کردووە، وەك قەلاْجوك کە ۲۵ ماڵ‌و گەرمەك ٦ ماڵ‌و کەمسەر ۱۲ ماڵ‌و سوارەم ۳۰ ماڵ‌و مەیدان ۲۰ ماڵ‌و حەیران ۱۲ ماڵ‌و دەرەك ۸ ماڵ‌و گەوەرەش ۱۰ ماڵ‌و مێرگەسوور ۵۰ ماڵ‌و خەلیفەکی ۳۰ ماڵ بوون. وەك دەڵێ ئەو لیستەیەی لە ساڵانی شەری یەکەمدا داناوە، واتە دوای ئەوەی لەشکری رووس گەیشتووەتە ئەو ناوچانە. بەپێی قسەکانی گەردلێڤسکی هاتنی لەشکری رووس بووەتە هۆی ئەوەی گەلێك خێزانی کوردی سوننیی ئەو گوندانە لەترسانا کۆچ بکەن[٤٩].

هەمان کات ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی هەوڵی‌داوە کەڵك لە هەموو هەلێك وەربگرێ بۆ کۆکردنەوەی داستان‌و ئەفسانەو پەندی پێشنیان‌و حەکایەتی باوی ناو قزلْباش‌و کوردی‌ترو سەرتاپای گەلانی ناو تورکیا.

داستان‌و ئەفسانەو حەکایەت :

وەك لە سەرەتادا گوتمان ف. أ. گەردلێڤسکی زۆر بایەخی بە کۆکردنەوەی فۆلکلۆر دەدا، شارەزایان بەرهەمە فۆلکلوری‌یەکانی بەرز دەنرخێنن، بۆ هەر شوێنێك چووبێ گەردلێڤسکی لە زاری دانیشتوانی‌یەوە شتی باوی ناویانی کۆکردۆتەوەو دوایی لە وتاری تایبەتیدا بلاْوی‌کردوونەتەوە. بە هەمان دەستوور کە چووەتە ناوچە کوردەواری‌یەکانیش بەپێی توانا لەو جۆرە بەرهەمانەی کۆکردووەتەوە[٥٠].

---

(٤٩) ف. أ. گەردلێڤسکی. کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی یەکەم، ل ٢٦٠ - ٢٦١.

(٥٠) گەردلێڤسکی ساڵی ١٩١٦ چووەتە شاری بتلیس‌و وەك خۆی دەڵێ ماوەیەکی باشی لێ ماوەتەوە (بڕوانە لاپەرە ٣٨٣ی بەرگی یەکەمی کارە هەڵبژاردەکانی).

راسته ئەوانەی لە ناوچە کوردەواری‌یەکاندا کۆی‌کردوونەتەوە زۆر نین ، بەلاّم شتی سەیرو سەرنج ڕاکێشیشیان تێدایە . بەوێنە کە چووەتە بتلیس لەبارەی بنج‌و بناوانی ئەو شارەوە ئەمەیان بۆ گێڕاوەتەوە :

ئەسکەندەر کە نزیك بتلیس کەوتەوە لە دوورەوە قەلاّیەکی سەختی بەدی‌کرد ، دەرگەی قەلاّکە لە ڕووی خۆی‌و لەشکرەکەیدا داخرابو .

تومەس یەکێك لە پیاوانی ئەسکەندەر بە ناوی ئەبوولەیسەوە (أبو لیث) ئەو قەلاّیەی دروست کردووەو لە ئاغای یاخی بووە . ئەبوولەیس چەکی دژی ئەسکەندەر خستە کار ، بەلاّم لەشکری ئەم بەهێزتر بوو ، بۆیەکا قەلاّکە ئەنجام بەوانەی ناویەوە خۆیان‌دا بەدەستەوە . لەبەر سەختیی ئەو قەلاّیەو زەحمەتی زۆری داگیرکردنی ئەسکەندەر گوایە لەرقانا ناوی لی‌ناوە (بەد لەیس) (بەد + لیث) کە ئیستە بۆتە بتلیس[51] .

وەك دەیزانین زۆر جار لاپەرەی پرشنگداری مێژووی گەل تێکەلّ بە یادی کۆمەلاّنی خەلّك دەبی‌و وەك فۆلکلۆر دەماودەم‌و پشتاوپشت بلاّودەبێتەوە . یەکێك لەو حەکایەتانەی ف . أ . گەردلێڤسکی بە ناوی شەهابەددینەوە بلاّوی‌کردوونەتەوە گێڕانەوەیەکی ساکارو نەمری ڕاپەڕینەکەی مەلا سەلیم ئەفەندیی خیزانی‌یە کە بەر لە دەست پی‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەکی کەم تەقی‌یەوە[52] . بەم جۆرە یەکێك لە دانیشتوانی بتلیس حەکایەتی شەهابەددینی بۆ گێڕاوەتەوە :

«شەهابەددین : سیّ شێخ لە خەنس دەژیان ، دوانیان برا بوون ، شەهابەددین‌و محەمەد شیرین کوڕانی سەید محەمەد . سێیەمیان سەید عەلی کوڕی جەلالەددین‌و کوڕەزای کاوس ، پیاوێکی غەیب‌زان بوو ، لە خەنسەوە دەیزانی چی لە بەغدا ڕوودەدات .

سەید عەلی خۆی بۆ ئەو دونیا هەلّگرتبوو ، لە نوێژو ڕۆژوو بەولاوە هیچی‌تری نەدەزانی . شەهابەددین‌و محەمەد شیرینیش خۆیان بۆ خزمەتی خەلّك تەرخان‌کردبوو .

---

(٥١) ف . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٨٨ .

(٥٢) دەربارەی بڕوانە : د . کەمال مەزهەر ، کوردستان لە سالّەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بەغدا ، ١٩٧٥ . ل ٤٣ - ٤٥ . ٧٥ .

شێخ شەهابەددین دڵی لای هەژارو بێکەسان بوو ، حەوت تەنووری بۆ نانداتی نەبووان هەڵخستبوو . شێخ شەهابەددین ڕەزی زۆرو لەوەڕگەی فراوانو هەزار سەر مەڕی هەبوو ، هەموویانی بۆ خزمەتی هەژاران دانابوو .

جارێکیان چوار پەل سەرباز هاتنە خێزان ، شەهابەددین بێپەروا خۆراکی گشتیانیدا . دوژمنانی زۆریان بۆ هەڵدەبەست ، دەیانگوت ئەو پارانەی خەرجیان دەکات بە مفتی زەوتیان دەکات . بەڵام هیچ دادی نەدان . ئاگری شەڕ لەنێوان کوردو عوسمانیدا هەڵگیرسا . شێخ بڕیاریدا بچێتە ڕووسیا ، بەداخەوە فریا نەکەوت ، بەدیل گیرا . هەرسێك شێخیان هێنانە بتلیسو لەبەر کۆنسولخانەی ڕووسیادا هەڵیانواسین . بەر لە وەفاتی شێخ نزای لە عوسمانییان کرد ، دوعای زوو گیرابوو ، هەراوبگر دەستی پێکردو شەڕی گشتی هەڵگیرسا[٥٣] . دوای وەفاتی هەموان شێخ شەهابەددینیان لەیادکرد تا جارێکیان کچە ئەرمەنێك لای پەنجەرەی ماڵەوەیان چرایەکی بەسەر گڵکۆی شێخەوە بەدیکرد . کچە واقی ورما ، بۆ سبەی چووە سەر گۆڕی شێخو ئیمانی هێنا . لەو ڕۆژەوە موسوڵمانەکانیش گۆڕی شێخیان کردە زیارەتگە . ئەرمەنەکان حاشایان لە کچە کرد . ڕۆژانی هەینی دانیشتوانی شار دەچنە سەر گۆڕی شێخ شەهابەددین»[٥٤] .

داستانە باوەکانی ڕۆژهەڵات لەناو کوردیشدا بلاوونو شێوازی تایبەتی خۆیان وەرگرتووە . لە بتلیس باسی «شاخی نەمروود» یان بەم جۆرە بۆ گەردلێڤسکی گێڕاوەتەوە :

«هەبوو نەبوو ، پاشایەکی بەدەسەڵات هەبوو ناوی نەمروود بوو . زۆر دەوڵەمەندو زەنگین بوو . کاروانی لە شاری گەورەی تەتوانەوە بۆ دەهات[٥٥] . نەمروود زۆر زوو لە خۆی بایی بوو ، قەڵایەکی بەرزی دروستکرد ، دەیویست بچێتە سەریو لەوێوە لەگەڵ یەزداندا بکەوێتە شەڕو گوایە بیکوژێ . خواوەندی

---

(٥٣) مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانە .

(٥٤) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . بەرگی یەکەم . ل ٣٩١ .

(٥٥) تەتوان شارێکی ئەرمەنی بوو . بەپێی بەرگی چوارەمی ئەولیا چەلەبی تەتوان لە ئەسڵدا «تەحتی وان» واتە ژێر وان بووەو لەسەر زاری کوردان بووەتە تەتوان .

گەورە غەزەبی لیٚ گرت‌و میٚشیٚکی بۆ نارد ، میٚشە لە کونەلوتی‌یەوە چووە ناو کەلەسەریەوە ، گیزەگیزی میٚشکی سەری برد . نەمروود لەتاوا فەرمانی دایە پیاوەکانی بە کوتەك بەربنە سەری بەڵکە میٚشە لە کونە لووتیەوە دەرپەڕیٚتەوە ، بەڵام خۆی تیاچوو .

بە فەرمانی خودا میٚرووولە دایانە قەڵاکەی‌و لە بنەرەتەوە هەڵیانتەکاندو کاولیان کرد . هەرچی تاشە بەردی بناغەکەشی بوو توور یان‌دایە ناو ئاوی دیاربەکرەوە[٥٦] . بەو جۆرە نەمروودی لەخۆبایی تەواوبوو»[٥٧] .

بە هەمان دەستوور ڤلادیمیٚر ئەلیٚکسەندرەڤیچ گەردلیٚڤسکی چەند بەرهەمیٚکی فۆلکلۆریی دەربارەی شارو شویٚنەوارە بەناوبانگەکانی کوردستان‌و بەسەرهاتەکانیان کۆکردووەتەوە کە دیارە شارەزایان دەتوانن لە ڕیٚگەیانەوە بگەنە هەندیٚ لەو ڕاستی‌یانەی مەبەستیانە . ئەمانەی خوارەوەیش چەند نموونەیەکیانن :

«گۆمی وان چۆن دروست‌بوو : ڕۆژانی زوو لەو ناوانەدا کانیاویٚکی گەورە هەبوو . لە نزیکی‌یەوە کونیٚك دروست بووبوو ئاوی کانی‌یەکەی لیٚوە دەرۆیی . جاریٚکیان ئافرەتیٚك لەویٚ خوریی دەشت ، لەپڕ چنگیٚکی لەدەست بەربۆوەو کونەکەی گرت . لەوساوە ئاو کەوتە پەنگ خواردنەوە تا گۆمی وان دروست‌بوو»[٥٨] .

«داگیرکردنی خەلات : کە پیٚغەمبەر بانگی ئیسلامەتی داو داوای لە بت‌پەرستان کرد دەست لە بت‌پەرستی هەڵبگرن یەکیٚك لە هاوڕیٚکانی کە ناوی خالید بوو لەگەڵ ٤٠ هاوڕیٚی خۆیدا ڕوویان کردە خەلات (اخلاط) . بە ناوی بازرگانەوە هاتنە ناو شارەوەو بەو بیانووەوە تیا مانەوە . دوایی شەڕ هەڵگیرساو خالید کوژراو هەر لەویٚش نیٚژرا»[٥٩] .

---

(٥٦) بەپیٚی ئەولیا چەلەبی شا تەهماسب سەدەی شازدە ئەتوانی کاول کرد .
(٥٧) ڤ . أ . گەردلیٚڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ - ٣٩٢ .
(٥٨) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٥٩) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .

«مێژووی خەلات : حەوت پاشا فەرمانڕەوایی خەلاتیان دەکرد ، -
بەیاندیرو پێنجی‌تر . حەسەن مزگەوتێکی لەناو شاردا دروستکرد ،
خەزنەیەکی پڕی بەجێ‌هێشت کە ئیستە نەماوە . حەسەن‌و بەیاندیر قەلاێ
دروستکرد ، یاساولان لەوێوە تاقیی هێرشی دوژمنیان دەکرد . جاران
شارێکی زۆر گەورە بوو ، لە ئەستەموولیش گەورەتر بوو . کە لە خەلاتەوە
هەشت هەزار کۆچیان دەکردە سووریە[٦٠] هیچ بە شارەوە دیاریی نەئەد

ئەو جۆرە بەرهەمە فۆلکلۆرییانە بەشێکن لە سامانی ڕۆشنبیریی کۆنمان ک
گەلێك لە وێنەیان هەیەو پێشکەوتووەکانیان بەپەرۆشەوە دەیانپارێزن . بێ‌گ
بەرهەمانە کەڵکیان زۆرە بۆ ڕووناکبیران بەگشتیو بۆ زمانەوانو مێژوونووسو
ئەدەب بەتایبەتی . ئەو بەرهەمانە بۆیشیان هەیە ببنە سەرچاوەی ئەدەبو
منداڵان . هەر لەبەر ئەو هۆیانەش کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» بایەخ
بە کۆکردنەوەیان دەدا .

کاتێك ف . أ . گەردلێڤسکی لە نووسینەکانیدا دێتە سەر باسی ناوچەک
ناو تورکیا جاروبار دەگەڕێتەوە سەر ناوی کورد . بەوێنە دەربارەی شاری
دەڵێ لەناو دانیشتوانیدا وا باوە گوایە ولاتەکەیان کاتی خۆی سێ ساڵ لەس
تووشی زستانی سەخت هاتووە کە بوونەتە هۆی نەمانی زۆربەی خەڵکەکەی
٦٠٠ ماڵیان ، وەك دەڵێن ، لەدەست مەرگ ڕزگاریان بوو . ئەوساکە عەل
کورد بە خۆیو دوازدە هەزار لە پیاوەکانیەوە لەوناوانەدا نیشتەجێ بوو

گەردلێڤسکی ، وەك گوتمان ، گەلێك حەکایەتی باوی ناو گەلانی تورکیا
کردووە کە ژمارەیەکی کەمیان پێوەندییان بە کوردەوە هەیە . لە بەرگی یەکە
هەڵبژاردەکانیدا ئەم دوو حەکایەتە بلاوکراونەتەوە :

«موشتاق بابا : جارێکیان موشتاق بابا کە جێگری مەلای گەورە
حەسەنی شیروانی بوو چووە ئەستەموول . تامەزرۆی بینینی سوڵتان عەبدولمەج
کە زانیی نوێژی هەینی لە مزگەوتی ئەییووب دەکرێ بەسواری لەگەڵ

---

(٦٠) مەبەستی هاتوچۆی کۆچەرەکانە .
(٦١) ف . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٦٢) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٥ .

کوردەکانیدا ڕووی‌کردە ئەو مزگەوتە . کە گەیشتە جێ سوڵتان لە مزگەوت بوو ، ڕێچکەی سوارەی کورد سەرنجی ڕاکێشا ، لە پیرەمێردێکی پرسی ئاخۆ کێ‌بێ هاتبێتە خزمەتی ؟ کە موشتاق بابا هاتە ژوورەوە ، سوڵتان پێی‌گوت : بۆچ عەزیەتت دایە بەر خۆت ؟

موشتاق بابا لە وەڵامدا گوتی : موشتاق دیتنی خواوەندی گەورە بووم . بەو جۆرە ناوی خۆی ، (موشتاق)ی ، تێکەڵی وەڵامەکەی کرد[٦٣] .

سوڵتان موشتاق بابای بانگ کردە دیوەخانی خۆی کە جێ‌نوێژی لێ‌بوو . سوڵتان داوای لە موشتاق باباکرد غەیبێکی پێ‌بڵێت . موشتاق گەلێك خۆی گرت تا سوڵتان لێی‌پرسی :

چی بەبیرما هات ؟

لە وەڵامدا موشتاق بابا گوتی :

«نیازتانە گونەشم پێ‌ببەخشن کە یەکێکە لە ئافرەتانی حەریمی بەرزتان ، ئەوەیش ئەنجام دەبێتە هۆی فەوتم» .

سوڵتان فەرمووی :

«جا ئەگەر وابێ لە بڕیاری خۆم پاشگەز بوومەوە» .

«نەکەی دەخیلتم ، خوا وای پێ‌چاکە» — هاوار لە موشتاق بابا هەڵسا .

سوڵتان قایل بوو ، گونەشی لە موشتاق بابا مارە کرد . دوای ئەوەی موشتاق بابا گەڕایەوە بتلیس هەموان بە چاوی ڕق‌و کینەوە تێیان دەڕوانی چونکە سوڵتان گەلێك زەوی‌وزاری ئەو ناوەیشی پێ بەخشیبوو .

زۆری نەبرد دیسان موشتاق بابا بڕیاری‌دا بچێتەوە ئەستەموول . دوژمنەکانی کە دڵنیا بوون ئەمجاریش سوڵتان بە تەخت‌و بەختەوە دەینێرێتەوە بڕیاری کوشتنیان‌دا . بۆ ئەو کارە چەند کوردێکی هۆزی فەریق بەحری پاشایان بەکرێ گرت ، هەنگاو بە هەنگاو دووی کەوتن . لە بایەزید موشتاق بابا لە قۆناغی حاکمی شار لایدا . کە ڕۆژ ئاوابوو موشتاق بابا لەپڕ نوێژی بڕی‌و ڕووی کردە شێخ عارفی هاوەڵی‌و پێی‌گوت :

---

(٦٣) چونکە وشەی (موشتاق)ی بە دوو مەعنا بەکارهێناوە .

«دەزانی ئیستە چی ڕوودەدا؟ . دێن دەمکوژن ، نەکەی بگری ، ڕۆژم تەواوبووە ، خودا وای دەوێ ، کە هاتنە ژوریٚو پرسی‌یان من لەکوێم دەخیلە نەڵێی لێرە نی‌یە ، ئەگینا ، شێخ عارف ، تۆیش دەکوژن !» .

کە لە قسەکانی بووەوە موشتاق بابا ئاخێکی هەڵکێشاو چەند بەیتێکی نووسی‌و خستی‌یە ژێر بەرماڵەکەیەوە . کە کوردەکان هاتنە ژووریٚ موشتاق بابا مۆڵەتی پێنج دەقیقەی لیٚ خواستن ، دەسنوێژی گرت‌و نوێژی کردو ئینجا بیٚترس ڕووی تیٚکردن‌و پێی‌گوتن :

«ئامادەم ، فەرموون بمکوژن» .

گۆری موشتاق بابا ئێستەش وا لە بایەزید ، بەرامبەری قۆناغی حاکمی شارە . هەرچەند کێلی گۆڕەکەی ڕاست دەکەنەوە ئەو هەر خوار دەبێتەوە ، واپیٚدەچیٚ سوجدە بەریٚ .

بەپێی قسەی عەلی پاشای کوڕەزای موشتاق بابا ئەوەی باسمان کرد لە ناوەندی سەدەی سیازدەی کۆچی ، واتە پەنجاو شەستەکانی سەدەی نۆزدە قەوماوە . عەلی پاشا زۆری بەسەر دیوانی باپیریدا هەڵدا ، دەیگوت تەنها مەگەر حافظ لەو شاعیرتر بیٚ» (٦٤) .

«پەمبووك بابا : جارێکیان کابرایەك لە ئاق سەرای بەلای گۆڕی پەمبووك بابادا تێدەپەڕیٚ ، لەبەر خۆیەوە دەپرسیٚ :

بۆ لەناو کوردیشدا غەیب‌زان هەیە ؟

پەمبووك بابا کە گوێی لەو شەکرانە بوو قاچی لەژێر خاکەوە دەرپەڕاند ، ئەوسا کابرا تێگەیشت چ‌زەلەیەکی کردووە» (٦٥) .

بەرگی دووەمی کارە هەڵبژاردەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی بۆ بەرهەمەکانی دەربارەی زمان‌و ئەدەبی تورکی تەرخان‌کراوە (٦٦) لەبەر ئەوە تەنها چوار جار ناوی کوردو چەند جارێکی زۆر کەم ناوی شارەکانی کوردستانی تێدا

---

(٦٤) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٤٠٠ – ٤٠١ . ئەو حەکایەتەی لە ئەرزرۆم نووسیوەتەوە .

(٦٥) بەرگی یەکەم ، ل ٤٥٧ .

(٦٦) بڕوانە پەراوێزی چوارەم .

له بەرگەکانی تری کارە زانستی‌یەکانی گەردلێڤسکیدا دیسان گەلێك جار ناوی کورد هاتۆتە ناوەوە کە هیوارداریِن لە دوارۆژێکی زوودا بتوانین لەگەڵ ئەم بەشەدا لە بەرهەمێکی سەربەخۆدا بڵاوی بکەینەوە.

باسی پێنجەم

دەربارەی سروشتی ڕاپەرینە گەورەک

ساڵی ١٩٢٥

راپەرینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا(*) یەکێکە لە حەڵقە خوێناوی‌یە هەرە گەورەکانی زنجیرەی خەباتی رزگاریخوای – نەتەوەیی کورد ، بەڵام میللەتەکەمان تاوەکو ئێستا شتێکی یەکجار کەم‌و تا رادەیەکی زۆر سەرپێی دەربارەی لاپەڕە گەورە پڕ شانازی‌یەکانی دەزانێت کە پێویستیان بە لێکوڵینەوەی قوڵ‌و دورو درێژە بۆ دەرخستنی سروشتی راستەقینەی راپەرینەکە خۆی‌و دیارکردنی ئەو دەرسە مێژووی‌یانەی میللەتە خەباتکەرەکەمان پێویستی پێ‌یانە ، هیچ نەبێت بۆ ئەوەی یارمەتی ئەوەمان بدەن ئەمڕو هەڵەی دوێنێمان دووبارە نەکەینەوە .

لە دەرەوەی کوردستانیش تا ئێستا بە شێوەیێکی زۆر کورت‌و تا رادەیەکی دیار هەڵە لەم راپەرینە کوڵراوەتەوە . بەشێکی زۆر لە مێژوونووسە بێگانەکان ، بە رۆژهەڵاتناسە گەورەکانی سوڤیەتەوە (وەك پرۆفیسوری ناسراو أ . ف . میللەر) ئەم راپەرینە بە جوولانەوەیەکی کۆنەپەرستی دەستکردی ئینگلیز دائەنێن ، کە گوایە دوو مەبەستی بنچینەیی هەبووە : یەکەمیان لاسەنگ کردنی مەوقفی ئینگلیز لەو خەباتە سەختە سیاسی‌یەیاندا کە لەگەڵ تورکەکاندا دەیانکرد لەسەر «ویلایەتی مووسڵ» و دووەمیشیان گوایە کۆنەپەرستی‌ی ناوخۆو دەرەوە ئەیانویست لە رێگای ئەو راپەرینەوە بەرهەڵستی گۆڕانە شۆڕشگێڕێکانی کەمالی‌یەکان(١) لە تورکیادا بکەن .

(*) لە ژمارە دووی گۆڤاری «رۆژی کوردستان»دا بلاوکراوەتەوە (بەغدا ، تەمموزی ١٩٧١ ، ل ٤٦-٥٦) .

(١) ئەو جوولانەوە گەورەیەی میللەتی تورك دوای شەڕی یەکەم بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال بۆ رزگار کردنی نیشتمانەکەی بەرپای کرد لە رابەری سیاسی‌دا بە «جولانەوەی کەمالی» و بەشدارەکانی بە «کەمالی‌یەکان» ناو دەبرێن .

یەکێك لەو هۆ گەورانەی ڕێوشوێنی ڕاستەقینەو سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ی لە مێژوونووسە بێگانەکان بە جارێك تێك‌داوە ئەو گێرە شێوێنی‌یە بێ‌شومارە بوو کە کاربەدەستە شوڤێنێکانی تورکیا بۆ ئەم مەبەستە نایانەوە ، بە تایبەتی دروست‌کردنی هەواڵ‌و دەکومێنتی درۆ کە لە دواییدا بوونە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی مێژووی ڕاپەڕینەکە . لە گفتوگۆیەکی تایبەتی نووسەری ئەم وتارە لەگەڵ ڕۆژهەلاتناسی گەورەی سۆڤیەت ئەناتۆلی فیلیپۆڤیچ میللەر ، کە وەك وتمان لەو بڕوایەدایە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ جووڵانەوەیەکی کۆنەپەرست بووە[٢] . ڕاست‌و ڕەوان گوتی : « ئەو مەتریاڵ‌و بەڵگانەی بەدەستمەوەن ڕێگای ئەوەم نادەن بتوانم بە جۆرێکی‌تر سەیری ئەم ڕاپەڕینە بکەم . بەڵام کەی بەڵگەی مێژوویی باوەڕپێکراوی پێچەوانەیانم دەست کەوت ئەو کاتە هەڵبەتە منیش لەسەر ڕۆشناییان دەتوانم بیرو ڕایەکی نوێ دابڕێژم‌و دان بەوەدا بنێم کە هەڵە بووم » . لەو بڕوایەدام زۆربەی مێژوونووسە بێ‌لایەنەکانی‌تریش هەر لەسەر ئەو ڕایەن .

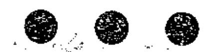
ئەمە بێ‌گومان ئەرکێکی یەکجار گەورە دەخاتە ئەستۆی مێژوونووسە کوردەکان‌و بەڵکو هەموو ڕۆشنبیرێکی کورد . بەتایبەتی ئەوانەی لە نزیکەوە ئاگایان لە ڕووداوەکانی ئەم ڕاپەڕینەیە کە هەوڵ بدەن کارێکی وا بکرێت ئەو ڕاستی‌یە مێژوویی‌یە گرنگانەی پێوەندی‌یان پێوەی هەیە نەفەوتێن‌و کۆبکرێنەوەو بە شێوەیەکی قوڵ‌و زانیاریانەی دوور لە هەست لە ڕووداوەکانی بکۆڵنەوە .

نووسەری ئەم وتارە لە سنووری توانایا لە ساڵانی خوێندن‌و کاریدا لە دەرەوەی وڵات بایەخێکی زۆری بەم باسە داو شوێنێکی تایبەتی‌ی لە نامەی دکتۆرێکەیدا بۆ تەرخان‌کرد کە دەتوانم بڵێم بێ‌ئەنجام نەبوو . ئەوە بوو لە کاتی یەکەم لێکۆڵینەوەی ئەو نامەیەدا لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٣دا لە ئینستیتوتی ڕۆژهەلاتناسی ئەکادیمیای زانستی سۆڤیەتی بڕیار درا کە پێویستە شارەزاکانی «لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستیانەی لەو نامەیەدان جارێکی‌تر چاو بخشێننەوە بە بیرو ڕایاندا بەرامبەر ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥

---

(٢) بڕوانە : أ . ف . میللەر ، کورتەی مێژووی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٤٨ ، ل ١٩٢-١٩٣ ، أ . ف . میللەر ، دەربارەی مێژووی هەرەنوێی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ - لینینگراد ، ١٩٤٨ ، ل ١٥٢-١٥٣ .

لە کوردستانی تورکیا»[3] . جگە لەوە یەکێك لە کوردناسە هەرە گەورەکانی سۆڤیەت و ڕۆژهەلاٚتناسی بە توانا و . ڤیلچێڤسکی ڕایەکی دە لاپەرەیی دەربارەی ئەو نامەیە نووسی کە بە ئاشکرا پاش‌گەزبوونەوەی خۆی لە هەڵەکانی ڕابوردوی تێدا تۆمار کردبوو ، وە دانی بە ڕاستیی ئەو ئەنجامانەدا نا کە لەو نامەیەدا دەربارەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ دەست نیشان کرابوون . دوای ئەوە بە ماوەیەك دەزگای ڕۆژهەلاٚتناسی ئەکادیمیای زانستی ئازەربایجان‌و ئەرمینیای سۆڤیەت ئامادەکردنی باسێکی تایبەتی‌یان دەربارەی ئەو ڕاپەڕینە بە نووسەری ئەم وتارە سپارد بۆ ئەو کتێبە گەورەیەی بەدەستەوەیە لەسەر هەموو مێژووی کورد بلاٚوبکرێتەوە . جا وا لێرەدا بە کورتی بەشێکی ئەو باسە دەخەمە بەرچاو ، هیوامە ڕۆژێك بێت بتوانم هەمووی بەسەر یەکەوە بلاٚو بکەمەوە . نووسەری ئەم وتارە خۆی زۆر بە بەختیار دەزانێت ئەگەر توانیبێتی بەم کارەی بەشێکی زۆر کەم لەو قەرزە گەورەیەی دایکی نیشتمانی دابێتەوە کە وا لە ئەستۆی هەموو کوردێکدا .

---

(٣) وێنەی ئەو بڕیارە کە بە ناوی سەرۆکایەتی ئینستیتوتی ڕۆژهەلاٚتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەتەوە یارمەتیدەری سەرۆکی ئەو دەزگایە ر . ت . ئەخراموڤیچ‌و پروفیسۆر ب .م . دانتسیگ ئیمزایان کردووە لای خۆم هەیە . دوای ئەم بڕیارە لە کاتی دووەم لێکۆڵینەوەی هەر ئەم نامەیەدا ڕۆژی ١٥ی مایسی ساڵی ١٩٦٣ بەشی «مەسائیلی نێوان میللەتان» بڕیارێکی ڕەسمی‌ی‌تریان دەرکرد کە لە لاپەڕەی دووەمیدا دەربارەی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ دەڵێت : «بێ‌گومان یەکێك لە ڕووە گرنگەکانی نامەکەی کەمال مەزهەر ئەوەیە کە لەسەر ئەساسی بەڵگەی بەنرخ هەڵەی ئەو بیرو باوەڕە تەسکەی دەرخستووە کە لە ناو ئێمەدا بلاٚوە دەربارەی ئەوەی گوایە هەموو جوولاٚنەوەیەکی کورد سروشتی عەمالەتی هەبووەو لەلایەن ئینگلیزەوە بەرپادەکران بۆ خزمەتی ئامانجەکانیان لە ڕۆژهەلاٚتی نزیکدا . نووسەری ئەم نامەیە دەری‌خستوە کە وا ڕاپەڕینەکانی کورد وەلاٚمی کۆمەلاٚنی خەڵکی کوردستان بووە بەرامبەر چەوسانەوەی کولۆنیالی (لە عێراق) و سیاسەتی شۆڤێنی دەوڵەتە بورژوازی‌یە نیمچە دەرەبەگەکانی تورکیاو ئێران‌و عێراق . ئەو ڕایەی بەر لە ئێستا لە ناو ئێمەدا بلاٚو بووە دەربارەی سروشتی سەر بە ئینگلیزی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید لە تورکیا (ساڵی ١٩٢٥) لە کاتی بەراوردیدا لەگەڵ ئەو بەڵگانەی نووسەری ئەم نامەیە هێناونیتیەوە بەلای کەمەوە پێویستی بە ڕاستکردنەوەیەکی یەکجار قووڵە» .

بۆ دیار کردنی نەك تەنها سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ ، بەڵکو هەموو جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوەیی کوردستانی تورکیا ، پێویستە چاوێك بە باری ژیانی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی ئەم بەشەی کوردستاندا لە ساڵەکانی دوای شەڕی یەکەمدا بخشێنرێت تا بتوانرێت هێزە بزوێنەکانی ئەو جووڵانەوەیە بە شێوەیەکی دروستو ڕەوان دەستنیشان بکرێن .

کاتێك شەڕی یەکەم کۆتایی هاتو ئیمپراتوریەتی عوسمانی ڕووخا بزوتنەوەیەکی سیاسیو ڕووناکیری گەورە سەرانسەری کوردستانی ژووررووی گرتەوە . ئەو ڕێکخراوە سیاسی‌یانەی بە هۆی شەڕەوە لە کار وەستابوون دووبارە هاتنەوە کایە ، جگە لەوانیش چەند ڕێکخراوێکی تری نوێ دامەزرێنراو چەند ڕۆژنامەو گوڤارێکی کوردی کەوتنە دەرچوون . هەموو ئەم ڕێکخراو و چاپەمەنی‌یانە بە گورجو گۆڵی کەوتبوونە خۆیان بۆ ئەوەی بتوانن کەڵك لە باری سیاسی نوێی جیهان ، بە تایبەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ، وەربگرن تا بتوانن کارێکی وا بکەن میللەتی کوردیش بە مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خۆی بگات . هەر بۆ ئەم مەبەستەش ئەم ڕێکخراوانە پەیوەندی‌یان لەگەڵ دەوڵەتە سوێندخۆرەکاندا بەست . تورکەکان کە مەترسی ئەوەیان لێ‌نیشت کوردستانی ژووررووش بدۆڕێنن دووبارە پەنایان بردەوە بەر چەکە تاقی‌کراوەکەیان لەگەڵ کوردا – جووڵاندنی هەستی ئایینی‌یان (!) ، بەڵام کە زانی‌یان ئەمجارە میللەتی کورد بەجارێك خولیای سەربەخۆیی کەوتۆتە کەلەیەوە ناچار بوون لیژنەیەکی تایبەتی دابمەزرێنن بە بەشداری چەند وەزیرێكو هەندێك لە سەرۆکە بەدرخانێکان بۆ لێکۆڵینەوەی باری سیاسی کوردستان . لە ئەنجامدا لیژنەکە هاتە سەر ئەو بیرەی کە ئەگەر تورکیا بیەوێت کوردستانی لێ‌جیانەبێتەوە پێویستە دان بە مافی ئۆتۆنۆمی میللەتی کوردا لە ناو قەوارەی دەوڵەتی تورکیادا بنێت . بۆ ئەم مەبەستە بڕیارێکی تایبەتی دەرکرا[٤] ، بەڵام بە کردەوە هیچ نەکرا بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ، لە ڕاستیشدا زۆری پێ‌نەچوو کەمالی‌یەکان شۆڕشی ڕزگاری‌یان دژی حوکمەتی سوڵتانو داگیرکەری بێگانە بەرپاکرد ، ئەمەش بارێکی سیاسی نوێی هێنایە کایەوە

(٤) بڕوانە : الدكتور بلەج شیرکوە ، القضية الكردية – ماضي الكرد و حاضرهم ، القاهرة ، ١٩٣٠ ، ص ٦٥–٦٧ .

که بە جارێك سەرتاپای وڵاتی گرتەوەو کارێکی گەورەشی کردە سەر ژیانی سیاسی میللەتی کوردو هەموو دوارۆژی.

شۆڕشی کەمالی بەشێکی زۆری لە میللەتی کورد جووڵاند کە دڵسۆزانە چوونە پاڵپشتی بۆ ئازادکردنی نیشتمانی هاوبەش لە داگیرکەری بێگانە [٥] . کورد بەم کارەی هەستێکی نیشتمانی زۆر بەرزو تێگەیشتنێکی سیاسی ڕاستی دەربڕی ، بەڵام هەر لەو کاتەشدا بەشێکی کەم لە دەرەبەگە کوردە سەر بە ئینگلیزەکان دەیانویست ببنە کۆسپ لەبەر دەم پەرەسەندنی ئەو شۆڕشەداو ئەم کردارەیان تا ڕادەیەکی دیار بورجوازی – نیشتمانی تورکیشی ترساند . لەگەڵ ئەوەشدا لە کاتی ڕووداوە گرنگەکانی شۆڕشەکە خۆیدا کورد زۆر بە ئاشکرا نیشانی دا دەتوانێت لە مێژووی تورکیادا ببێتە هێزێکی دروستکەری پێشکەوتنخوازی. گەورە بۆ قوڵ کردنەوەی ناوەرۆکی گۆڕانە شۆڕشگێرییەکانیو بەرەوپیش بردنیان . ئەوەبوو مستەفا کەمال و هاوەڵەکانی زۆر بە ئاسانی توانییان جێ‌پێی خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوە ، چەند جارێك بچنە ناو کوردەکانو . بەڵکو لە ساڵی ١٩١٩شدا چەند کۆبوونەوەیەکی سیاسی گەورەی خۆشیان لە ناو ئەواندا بگێڕن ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەوە بوو کە هێزە دێموکراتیکانی کورد لەو بڕوایەدان بە سەرکەوتنی کەمالییەکان کێشەی نەتەوایەتی ئەوانیش لە سەر ڕێ‌وشوێنێکی ڕاست چارە دەکرێت ، ئەوەی زیاتریش پاڵی پێوەنان بۆ ئەم بیرە ئەو هەوڵو تەقەڵاو پەیمانە زۆرە بوو کە کەمالییەکان ئەیاندان بۆ نزیك کەوتنەوە لە کورد ، بەتایبەتی چونکە ئەشیانزانی ئەوە دەبێتە هۆیەکی یارمەتیدەر بۆ «سەندنەوەی» کوردستانی خواروش کە لەسەری یەکسەر لەگەڵ ئینگلیزەکاندا کەوتنە کێشە . هەر لەبەر ئەمەش بوو زۆر جار ئەو پەیمانانەی دەیاندا بە

---

(٥) ژمارەیەك لە نووسەرە بێگانەکان باسی ئەوەیان کردووە کە مستەفا کەمال بێ یارمەتی میللەتی کورد نەیدەتوانی بەسەر دوژمنەکانی تورکیادا سەربکەوێت.

لەم ڕووەوە دیپلوماسی ئەمەریکی ولیەم ئیگلتن نووسیویتی دەڵێت : «هەر چۆنێك بێت ئەتاتورك (تورکەکان لە خۆشەویستیدا مستەفا کەمالیان ناونا (ئەتاتورك) واتە باوکی تورك – نووسەر) نەیدەتوانی گوێ نەداتە پشتگیری هێزە کوردەکان لە خەباتیدا لە پێناوی یەکیەتی تورکیادا لە ماوەی ١٩٢٠–١٩٢٣دا».

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963 . P . 12.

کورد لە شێوەی بەیاننامەی تایبەتیدا بڵاویان دەکردنەوەو دەشیاننادرنە ناوچەکانی کوردستانی خواروو. لە یەکێك لەو بەیاننامانەدا کە لە ئارارات‌و جۆلەمێرگ بڵاوکراوەتەوەو چەند ژمارەیەکی گەیشتۆتە رەواندزیش دەڵێت:

«ئەی هاونیشتمانی‌یان: حوکمەتی کۆماری تورکی بە تەواوەتی سوورە لەسەر ئەوەی هەموو پێویستی‌یەکی شارستانێتی لە نیشتمانە خۆشەویستەکەمان کوردستانی تورکیادا بڵاو بکاتەوە. رێگاو بانەکانتان قیرتاو دەکرێن. دێهات‌و شارەکانتان بێ قوتابخانەو مامۆستا نامێننەوە، خێزانەکانتان شادمان‌و بەختیارتر دەبن لە ژیانێکی پڕ لە خۆشیدا، ئاسایش‌و یاسا دەبنە هۆی پەرەسەندنی خێرو خێراتی ولاتەکەتان. ژیان‌و ماڵ‌و شەرەفی هاونیشتمانی‌یەکانمان لە ژێر پارێزگاری راستەقینەو دڵسۆزانەی یاسای کۆماردایە..»[٦].

جگە لەوە لە گەرمەی سەرەتای شۆرشی بۆرجوازی‌ی تورکدا ژمارەیەکی زۆر لەو سەرۆکانەی لەگەڵ مستەفا کەمالدا ئەو شۆرشەیان بەرپاکرد، هەر وەك لە یادداشت‌و نامە کۆکراوەکانی خۆیدا دەردەکەوێت، کورد بوون. بە وێنە کۆمیتەی سەرۆکایەتی کۆنگرەی ئەرزرۆم (٢٣ی تەمموز - ٦ی ئابی ١٩١٩) کە بە یەکێك لە نوقتە هەرە گرنگەکانی سەرەتای ئەو شۆرشە دادەنرێت[٧] لە ٨ کەس پێکهاتبو کە سیانیان کورد بوون: شێخ فەوزی[٨] سەرۆکی نەقشبەندێکان لە ناوچەی ئەرزنجانداو سەعدوڵلا بەگی خەڵکی سعرت کە تا ساڵی ١٩١٨ ئەندامی پەرلەمانی عووسمانی بوو، وە سەرۆکی هۆزی موتکی[٩] حاجی موسا بەگی میرزا زادە[١٠].

---

(٦) بڕوانە
A. M. Hamilton , Road through Kurdistan, London , 1937, PP. 295 — 296

(٧) لە کاتی ئەم کۆنگرەیەدا مستەفا کەمال دروشمی «خەباتی میللەت دژی داگیرکەر لە رێگای سەربەخۆیی نیشتمان»دای بەرز کردەوە.

(٨) حاجی شێخ فەوزی ئەفەندی ناسراو بوو، ساڵی ١٨٦٨ لە دایك بووە. لە ئەرزنجان‌و دەرسیم دەست‌ڕۆیشتوو بوو. دژی داشناقەکان وەستا.

(٩) ئەم هۆزە لە ویلایەتی بەتلیس لە ناوچە شاخاوێکانی نزیك سەرچاوەی رووباری دجلە نیشتەجێ‌یە، «مووت یا موتکان»یشی پێ‌دەڵێن. لە سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا هۆزی موتکی قەت سەری بۆ حوکمەت شۆڕ نەکردووەو هەموو کاتێك ژیانێکی نیمچە سەربەخۆی بردۆتە سەر.

(١٠) بڕوانە: «مستەفا کەمال - رێگای نوێی تورکیا»، (نامەو وتارە کۆکراوەکانی مستەفا کەمال)، چاپی رووسی، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٢٩، ل ٦٥.

مستەفا کەمال لەگەڵ ئەمانەداو گەلێك کوردی ناسراوی‌تردا پەیوەندی زۆر نزیکی بووەو گەلێك نامەی تایبەتی بۆ ناردوون[١١] .

لە «شواری نیشتمانی گەورە» (المجلس الوطنی الکبیر)ی تورکیادا کە کەمالی‌یەکان لە نیسانی ساڵی ١٩٢٠دا لە شاری ئەنقەرە بەستیان ٧٢ نوێنەری کورد بەشداری کردووە[١٢] ، هەموو ئەندامانی ئەم شواریە زۆر بە گەرمی پێشوازی قسەکانی نوێنەری شاری ئەرزرۆم حسەین عەونی‌یان کرد کە لە یەکێك لە کۆبوونەوەکانیدا ووتی :

«لەم تریبونەوە (منصە) ماڧی قسە کردن هی دوو نەتەوەیە – کوردو تورك» ، لەم جۆرە قسەیەش چەند جارێك لە لایەن نوێنەرە تورکەکانەوە لە کاتی کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یەدا بۆ لێکۆڵینەو ـ کێشەی مووسڵ دووبارە کرانەوە[١٣] .

بەڵام کەمالی‌یەکان وەك نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی نەتەوەی دەسەڵاتدار زوو ، هەر دوای ئەوەی جی‌پێی خۆیان قایم‌کرد ، رووی راستەقینەی سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان خستە روو کە بەشێکی گرنگی جیانەکراوەی سیاسەتی گشتی‌یان بوو بەرامبەر ژیانی دیموکراتی و چینە چەوساوەکان[١٤] ، ئەوە بوو لەلایەکەوە کەوتنە گیانی پرۆلیتارياو جوتیاری تورکیا ، لەلایەکی تریشەوە بەربوونە نەتەوەکانی‌تر ، بە تایبەتی کورد کە دوای تورك گەورەترین نەتەوەیان پێك دەهێنا . ئەمە دیوی تاریك‌و کۆنەپەرستی سیاسەتی بورژوازی نیشتمانی تورك بوو کە بە تەواوی پێچەوانەی

---

(١١) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ ، ٨١ ، ١٥٢ ، ٢٢٨ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٨٤ ، ٣١٢ .

(١٢) بڕوانە :

A.R. Ghassemlou , Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965 , P. 46.

(١٣) دەربارەی هەوڵی کەمالی‌یەکان لە سەرەتای جووڵانەوەکەیاندا بۆ نزیك‌کەوتنەوە لە کورد بە درێژی بڕوانە : بلەچ شیرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٤–٧٥ هەروەها :

A.. Safrastian , Kurds and Kurdistan , London , 1948, PP. 81 — 82

(١٤) بێ‌گومان یەکێك لەو هەڵە گەورانەی کارێکی وایان کردووە زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکانی دەرەوە لە رایاندا بەرامبەر راپەرینی ساڵی ١٩٢٥ بە هەڵەدا بچن ئەوەیە کە بە یەك چاوو لە یەك قاڵبدا سەیری سیاسەتی کەمالی‌یەکان بەرامبەر چینە چەوساوەکانی تورکیاو ژیانی دیموکراتی گشتی لە وڵاتدا لەگەڵ سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان بەرامبەر کورد نەکردووە ، هەرچەندە جیاکردنەوەی ئەو دوو شتە پێکەوە بەستراوە لە هیچ کاتێك‌و لە هیچ شوێنێکدا ناتوانریت بە ڕاست دابنرێت .

دیوەکەی‌تری ئەو سیاسەتە بوو کە لە سەرەتای بیستەکاندا لەو خەباتە پڕ لە قارەمانێتی‌یەدا خۆی نواند کە ئاراستەی هێزە ئیمپریالی‌یە داگیرکەرەکان کرابوو ، دوای ئەویش بۆ چەند سالێك دژی هێزە کۆنەپەرستەکانی ناوخۆ . بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە دوولایی‌یە مستەفا کەمال پێویستی بەوە بوو هەموو دەسەلات لەدەست چینی بۆرژوازی‌ی نیشتمانیدا کۆبکاتەوەو لەو ڕێگایەشەوە دیکتاتوریەتی خۆی دابمەزرێنێت ، بۆیەکا لە ئابی سالی ۱۹۲۳دا حیزبێکی تایبەتی‌ی دروست‌کرد کە ناوی «میللەت»ی لی‌ناو لەکاتی هەلبژاردنەکەی هەر ئەو سالەدا ۲٦٥ ئەندام لە مەجموعی ۲۸٦ ئەندامی پەرلەمانی لی‌هەلبژێررا[١٥] . ئەمە ئەوەندەی‌تر دەسەلات‌و توانای دا بە مستەفا کەمالی نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی تورك کە بتوانێت سیاسەتە دوو لایی‌یەکەی خێراتر بەرێتە سەر . هەر دوای ئەو هەلبژاردنە مستەفا کەمال چەند هەنگاوێکی بەرەو پێشەوە نا کە لە هەموویان گەورەتر بڕیاری لابردنی خەلیفایەتی‌و[١٦] دامەزراندنی ڕژێمی کۆمار بوو لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی سالی ۱۹۲۳ دا ، دوای ئەوە لە سەرەتای مارتی سالی داهاتودا خەلیفە بە خاوو خێزانەوە لە ولات دەرکراو ، لە مانگی نیسانیشدا دەستوورێکی نوێ بـۆ ولات دانرا .

لا تاریکەکەی ئەو سیاسەتەش هەر زوو نەك تەنها بەرامبەر نەتەوەی کورد ، بەلکو بگرە لە پێش ئەویشدا لە چەند کارێکی سیاسی‌و کومەلایەتی‌تری گرنگدا خۆی نیشاندا . پێش کورد بۆرژوازی‌ی تورك لە چینی کرێکاری دا ، هەرچەندە ئەم چینەو سەرۆکەکانی هەر لە یەکەم ڕۆژی خەباتی مستەفا کەمالەوە دژی داگیرکەر زۆر دلسۆزانە پشت‌گیری‌یان کرد . یەکەم هەنگاوی کەمالی‌یەکان لەم ڕووەوە ئەوەبوو کە هەر زوو لە «ئیتیحادی» و «پان - ئیسلامی»یە کۆنەکان حیزبێکی تایبەتی‌یان بۆ چینی کرێکار دروست‌کردو ، تەنانەت ناویشیان لی‌نا «حیزبی کۆمۆنیست» بۆ ئەوەی لەم ڕێگایەوە جلەوی هەموو پرۆلیتاریای تورکیا بدەنە دەست چینی بۆرژوازی‌و لە ڕێکخراوەکانی خۆیان دوور بخەنەوە . کەمالی‌یەکان هەر

---

(١٥) بڕوانە : أ. د. نولیچیێف ، تورکیا ، بەزمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٦٧ .
(١٦) ڕژێمی خەلیفایەتی دەمێك سالێ بوو ببووە گەورەترین کۆسپ لەبەردەمی پێشکەوتنی تورکیادا .

ئەوەندە جێگیر بوون بەمەشەوە نەوەستان . لە کانوونی دووەمی ساڵی ۱۹۲۱دا جاندرمەکانی شاری تەرابزۆن ۱٦ سەرۆکی ناوداری خەباتکەری چینی کرێکاریان بە جارێك کوشت . یەکێکیان مستەفا سوبحی بوو کە ساڵەهای ساڵ بوو دڵسوزانەو بێمەترسی خەباتی دەکرد لە رێگای ئازادی تورکیاو بەختیاری هەموو میللەتەکەیدا . ئەم رووداوانەو . دەها بەڵگەی مێژوویی تری وا ئەو راستییەمان بۆ دەردەخەن کە سیاسەتی نەتەوایەتی بۆرژوازیی تورك شتێکی تاك و تەرا و تەنیا نەبوو ، بەڵکو تاقە لقێکی گرنگی سیاسەتێکی گشتی کۆنەپەرست بوو ، دیارکردنی ئەمەش بایەخی تایبەتیی هەیە بۆ دەست نیشان کردنی چوارچێوەی راستەقینەی سروشتی راپەرینی ساڵی ۱۹۲۵ .

بیرتەسکی کەمالییەکان لەوەدا دەرکەوت کە نەك هەر نەیانتوانی یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی شۆرشی بۆرژوازی دیموکراتی جێبەجێ بکەن کە ئەویش نەهێشتنی چەوسانەوەی نەتەوایەتییە ، بەڵکو بە تەواوەتی رێگایەکی پێچەوانەی ئەوەشیان گرتەبەر . سەرەتای ئەم رێگا نالەبارە هەر زوو دەرکەوت[17] ، بەتایبەتی کاتی دانانی دەستووری نوێی تورکیا لە نیسانی ساڵی ۱۹۲٤دا .

ئەوەبوو لەو دەستوورە تازەیەدا تەنها ئەو بەندانەی دەستوورەکانی ساڵی ۱۸۷٦ و ۱۹۰۹ هێڵرانەوە کە بە تەواوەتی لەگەڵ بەرژەوەندە چینایەتێکانی بۆرژوازیی نیشتمانیدا دەگونجان ، بەتایبەتی ئەوانەی پەیوەندیان هەبوو بە بێبەری کردنی چینە چەوساوەکان و نەتەوە ژێردەستەکان لە مافە سیاسییە رەواکانی خۆیان (وەك بێبەری کردنی ئەو کەسانەی نەتوانن بە تورکی بخوێننەوەو بنووسن لە مافی دەنگدان و دانانی زمانی تورکی بە تاقە زمانی رەسمی لە سەرانپای وڵاتا) . هەر ئەم سیاسەتە پێش راپەرینەکەی ساڵی ۱۹۲۵ لە گەلێك کردەوەی تردا خۆی نواندو زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی سیاسەتێکی شۆڤێنی لێ کۆڵراوە کە ئامانجی ، وەك نووسەری

---

(۱۷) پێش ئەوەی کەمالییەکان بە تەواوەتی دەسەڵات بگرنە دەست ناوەرۆکی سیاسەتی شۆڤێنی بورژوازی تورك لە کاتی مۆرکردنی پەیمانی «سیڤەر»دا دەرکەوت . بە تایبەتی لەو مەترسییە بێشومارەی ئەو بەندانەی پەیوەندییان هەبوو بە مەسەلەی کوردەوە خستییە دڵیانەوە ، چونکە جێبەجێ کردنیان مانای بێبەری کردنی بورژوازی بازرگانی تورك بوو لە بازارەکانی کوردستانی ژووروو .

ئینگلیزی ف . رایند دەڵێت ، ئەوەبوو «تورکیا بکرێتە دەوڵەتێکی یەك نەتەوەیی»[18] . بۆ جێبەجێ کردنی ئەمەش دیارە پێویست بوو هەموو نەتەوەکانی تری ئەم وڵاتە لە بۆتەی نەتەوەی گەورەدا بتوێنرێنەوە .

وردە وردە دیوی شاراوەی ئەم سیاسەتە کەوتە ڕوو . تەنانەت لەو بایاننامانەشدا کە کەمالی یەکان بە کوردستاندا بلاویان دەکردەوەو بە ئاشکرا ، وەك دیمان ، مەرایی کوردیان دەکرد ، هەر لەو کاتەشدا پەنجەی هەڕەشەیان لەو هێزە کوردانە ڕادەوەشاند کە بڕوایان بە هیچ هەرەوەزێك لەگەڵ تورکیادا نەبوو . کۆتایی ئەو بەیاننامەیەی لەسەرەوە باسمانکرد بەم جۆرە هاتبوو :

«ئەوانەی دژی یاسای کۆمارەکەمان ئەوەستن زۆر بە توندیو بێبەزەیی لێیان دەدرێت ، هەموو هەوڵێکی یاخی بوون یەکسەر دادەمرکێنرێتەوە بێ ئەوەی ماوەی بدرێت هیچ جۆرە سەرکەوتنێك بەدەست بهێنێت»[19] .

هەر لەو کاتەدا ، وەك مامۆستا شاوەیس لە نووسینەکانیدا ئەیگێڕێتەوە ، کەمالی یەکان نەیانهێشت کوردی تورکیا نوێنەری خۆیان بنێرن بۆ بەشداری کردن لە «کۆنگرەی میللەتانی ڕۆژهەلات»دا کە لە شاری باکۆ لە ئەیلوولی ساڵی ۱۹۲۰دا گیرا ، کەمالی یەکان ویستویانە خۆیان وەفدێکی دەستکرد بکەنو بەناوی کوردەوە بینێرن بۆ ئەو کۆنگرەیە[20] چونکە ، وادیارە ، مەترسی ئەوەیان بووە نیشتمانپەروەرانی کورد مەسەلەی میللەتەکەیان لەبەردەمی ئەو کۆنگرە جیهانی یەدا بە جۆرێکی وەها بهێننە پێشەوە کە لەگەڵ سیاسەتی ئەواندا نەگونجێت . هەر لەو ساڵەدا کەمالی یەکان بڕیاری خنکاندنیان بەسەر کامەران عالی بەدرخاندا دا کە خێزانەکەی سەدەیەك ئەبوو بێ وچان خەباتی لە پێناوی ڕزگاری ی کوردستاندا دەکرد . پاش ماوەیەك زیا گیۆك ئالپ ، کە بە یەکێك لە فەیلەسووفە نەتەوە پەرستە هەرە

---

(۱۸)

F . F . Rynd, Turkish racial theories (Jounal of the Royal Central Asian Society), Vol. XXI, July 1934 , Part II.

(۱۹) بڕوانە :

A.M. Hamilton, OP. Cit, P. 296

(۲۰) بڕوانە : «ڕۆژی نوێ» ، ژمارە – ۱ – ، ساڵی – ۲ . مارتی ۱۹۶۱ . ل ۲۱ .

گەورەکانی تورکیای نوێ دائەنریت[٢١] . لەو ڕۆژنامەیەدا کە لە شاری دیاربەکر بە زمانی تورکی دەرئەچوو چەند وتارێکی بڵاوکردەوە دەربارەی ئەوەی گوایە دیاربەکرو دانیشتوانیو بگرە دانیشتوانی هەموو شارەکانی کوردستانی ژووروو تورکن[٢٢] . ئەم جۆرە نووسینانە بە جارێك هەستی ناسکی نەتەوایەتی بریندار کراوی کوردیان دەجوولاند . بەتایبەتی هەستی ڕۆشنبیرە خوێن گەرمەکان .

لەلایەکی ترەوە سیاسەتی شوڤێنی کەمالی‌یەکان هەموو ڕێکخراوو ڕۆژنامە کوردی‌یەکانی ناچار کرد یا بە تەواوی دەست لە ئیش کردن هەڵبگرن ، یا بچنە کۆڕی خەباتی نهێنی‌یەوە ، بەتایبەتی دوای ئەوەش کە کاربەدەستانی تورکیا خۆیان بە شێوەیەکی ڕەسمی قەدەغەیانکردن . لە ساڵی (١٩٢٤)ەوە کاربەدەستەکانی کوردستان بە ئاشکرا کەوتنە ئەوەی داوا لە خەڵکی بکەن لە کاروبارو گفتوگۆیاندا زمانی تورکی بەکار بهێنن ، هەر لەو ساڵەشدا ژمارەیەك لە سەرۆکە کوردەکان لە وڵات دوور خرانەوە[٢٣] .

ئەمانەو بە دەها کردەوەی تری وا بەجارێك هەستی نەتەوەیی هەموو چینەکانی میللەتی کوردیان بزواندو . ئەمەش کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی سیاسی کوردستانی تورکیا . لێرەشدا زۆر گرنگ‌و پێویستە ئەو ڕاستی‌یە بخرێتە بەر چاو کە

(٢١) ئەم (زیا گۆك ئالپ)ە (١٨٧٦–١٩٢٤) خۆی خەڵکی دیاربەکر بووە . بە ڕەگەز کوردە . بەڵام لە هەموو تۆرانی‌یەك تۆرانی‌تر بووە . بۆیەکا پێی ناخۆش بووە پێی بڵێن کوردە . هەندێك لە دوژمنەکانی توانجی ئەوەیان تێدەگرت کە تورك نی‌یە ، کەچی لە هەموو کەسێکیش زیاتر لافی تورکایەتی لێ‌ئەدات . لە وەڵامی ئەوەدا پارچەیەك شیعری داناوە لە ژێر ناوی «بۆ ئەو پیاوەی بە من دەڵێت تورك نیم» کە تیایا ووتویەتی :

من تورك بم یا نا
هاوڕێی تورکم
ئێوەش تورك بن یا نا
دوژمنی تورکن

(٢٢) بڕوانە :

(Turkish Nationalism and Western Civlization. Selected essays of Zia Kokalp), translated and edited by Niyazi Berkes. London.1959, pp.43 — 45, 140 — 141.

(٢٣) بڕوانە :

L.Rambout, Les Kurdes et le droit, Paris, 1947, P. 26.

ئەم بەشەی کوردستان لانکەی دروست بوون و گەشەکردنی بیربازەڕی نەتەوایەتی و مەڵبەندی سەرەتای پەیدا بوونی جووڵانەوەی ئازادی — نەتەوەیی هەموو میللەتی کورد بووە [٢٤] ، بۆیەکا سیاسەتی شۆڤێنی چینە کاربەدەستەکانی تورك زۆر بە خێرایی ڕەمەکی خەڵکەکەی جووڵاند ، کە زۆربەی زۆریان لە بۆتەی خەباتی ساڵەهای ساڵی باوو باپیرو خۆیاندا قاڵ بووبوون . ئەمە ڕاستی یەکی مێژوویی یەکجار گەورەیە کە کارێکی زۆری کردۆتە سەر بەرپا بوون و سروشتی ڕاپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، بەڵام بە داخەوە زۆربەی مێژوونووسان خستوویانەتە پشت گوێ .

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك مێژوونووسی بێگانەی دووربین پێش بەرپابوونی ڕاپەرینی ساڵی ١٩٢٥ بە ماوەیەك سیاسەتی شۆڤێنی کەمالی یەکان بەرامبەر کورد سەرنجی ڕاکیشاون و خەمڵی ئەوەیان لێ داوە کە ئەو سیاسەتە لە ئەنجامدا پاڵ بە کوردەوە دەنێت ڕاپەڕن .

لەم ڕووەوە ڕای مێژوونووسی ئینگلیزی بەناوبانگ پرۆفیسۆر ئارنۆلد تۆینبی جێگاو سەنگێکی زۆر گەورەی هەیە . تۆینبی دوو ساڵ پێش ڕاپەرینەکە چۆتە تورکیاو لە نزیکەوە گفتوگۆی لەگەڵ کاربەدەستە گەورەکان و پیاوە سیاسی یە ناسراوەکانی ئەم وڵاتەدا کردووەو پاش گەڕانەوەی لە یەکێك لە وتارەکانیدا باسی ئەوەی کردووە چۆن لەوێ « هەوڵ دەدرێت کورد بتوێنرێتەوە »وگەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە ئەم سیاسەتە ڕۆژێك لە ڕۆژان « دەبێتە هۆی نانەوەی کێشەو ناخۆشی لەلایەن کوردەوە بۆ ئەنقەرە . بەرادەی ئەو کێشەو ناخۆشی یەی لەلایەن ئەلبانی یەکانەوە کاتی خۆی بۆ ئیمپراتوریەتی عوسمانی نرایەوە [٢٥] . وابزانم مستەفا

(٢٤) زۆربەی جووڵانەوەکانی میللەتی کورد لە سەدەی نۆزدەمێندا لەم بەشەی کوردستان بەرپابوون ، بۆ یەکەم جار ساڵی ١٨٨٠ هەر لەم بەشەی کوردستاندا دروشمی سەربەخۆیی کوردستانی گەورە لە کاتی ڕاپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلادا هەڵگیرا . هەر کوردە نیشتمان پەروەرەکانی ئەم بەشەی کوردستانیش بوون کە یەکەم ڕۆژنامەیان بە زمانی کوردی دەرکردو یەکەم ڕێکخراوی سیاسی یان لە مێژووی هەموو کوردستاندا دامەزراند .

(٢٥) لە بیست و سی یەکانی سەدەی پانزەهەمدا تورکە عوسمانی یەکان هەموو ئەلبانیایان داگیرکرد . هەر لەو کاتەوە میللەتی ئەلبانی زۆر بە گەرمی کەوتە خەبات دژی ئەم داگیرکەرە بێگانانەو دەها ڕاپەرینی خوێناوی بەرپاکرد . بۆیەکا زۆر جار دەگوترێت ئەلبانی یەکان لە هەموو لایەك زیاتر کێشەیان بۆ عوسمانی یەکان ناوەتەوە . بە وێنە ڕاپەرینی ئەلبانی یەکان ساڵی ١٩١١ تا ڕادەیەکی زۆر بووە هۆی لاواز بوونی ڕژێمی «تورکە لاوەکان» .

کەمال‌و هاوەڵەکانی زیاتر حیکمەت دەنوێنن ئەگەر هەر لە سەرەتاوە بەربەستی رووداوێکی وەها بکەن بەوەی مافی هاونیشتمانی یەکسانی بدەن بە کورد ، بەڵام ئەوان لە تێگەیشتنەوە بێت یا نا سیاسەتی تواندنەوەیان بۆ خۆیان هەڵبژاردووە»[٢٦] .

تەنها هەستی نەتەوایەتی‌و سیاسەتی شۆڤێنی کەمالی‌یەکان پاڵیان بە کوردەوە نە نا راپەرن ، بەڵکو گەلێك هۆی‌تریش لە ئارادا بوون کە بەشێکی زۆری ئەوانیش هەر ئەنجامی ئەو سیاسەتە بوون . بەر لە هەموو شتێك پێویستە چاوێك بە باری ژیانی ئابوری نوێی کوردستانی تورکیادا دوای سەرکەوتنی شۆرشی بۆرژوازی‌ی لەم وولاتەدا بخشێنین تا بتوانین ئەو هۆ ئابووری‌یە گرنگانە دەست نیشان بکەین کە زرووفی تەقینەوەی سیاسی‌یان لەم بەشەی کوردستاندا بە جارێك گەیاندە رادەی کامل‌بوون .

دیارە لەگەڵ سەرکەوتنی شۆرشی بۆرژوازی لە تورکیادا سیاسەتێکی ئابووری‌ی نوێ هاتە کایەوە . کەمالی‌یەکان لەم رووەوە چەند هەنگاوێکیان بەرەوپێشەوە نا بە مەبەستی لاوازکردنی چینی دەرەبەگ‌و جۆری بەرهەم‌هێنانی دەرەبەگایەتی‌و پەرەپی‌سەندنی هۆو پەیوەندی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری چ لە کشتوکاڵ ، چ لە پیشەسازی‌و بازرگانێتیدا . بەڵام ئامانجی بەرو دوای هەموو ئەو هەنگاوانە بەهێز کردنی دەسەڵاتی سیاسی‌و ئابووری‌ی چینی بۆرژوازی‌ی خۆی بوو ، بۆیەکا لە ئەنجاما نەك هەر باری ژیانی چینە چەوساوەکان بەرەو باش‌بوون نەرۆی ، بەڵکو لەگەڵێك رووەوە بەرەو خراپیش رۆی .

کەمالی‌یەکان نەیاندەویست لە بنەرەتا لە دەربەگایەتی بدەن‌و بەوە جووتیار رزگار بکەن ، بەڵکو هەوڵ‌و تەقەلایان ئاراستەی ئەوە کرابوو کە جۆری بەرهەم هێنانی دەرەبەگایەتی پلەیەك پێش بخرێت‌و شێوەی سەرمایەداری بدرێتێ ، ئەمەش لە هەموو شوێن‌و کاتێکدا دەبێتە هۆی قوڵ‌بوونەوەی چەوساندنەوەی جووتیارو بگرە هەموو لادێی . هەر ئەنجامی ئەم سیاسەتەش بوو کە تا ماوەیەك دوای سەرکەوتنی

---

(٢٦)

Professor Arnold J. Toynbee, Angora and the British Empire in the East — (The Contemporary Review), London, June 1923 , PP. 386 — 387.

شۆڕشی بورژوازی هەندێك لە سەرانەو باجی دەرەبەگایەتی هەر وەك خۆیان هێڵرانەوە ، بەڵكو كەمالی‌یەكان زۆر جاریش دەستی یارمەتیان بۆ خاوەنی زەوی شارێكان ، كە پەیوەندی‌یان لەگەڵیاندا هەبوو ، درێژ دەكرد ، وەك ئەوەی قەرزیان ئەدانی‌و لە دەرەوە تراكتۆرو ئەمرازی بەرهەم هێنانی‌تری نوێ‌یان بۆ دەهێنان . زەوی‌و زاری ئەم جۆرە خاوەن موڵكانە بەتایبەتی لەسەر حسابی جووتیارە ئەرمەن‌و یۆنانی‌یەكان لە پەرەسەندندا بوو ، ژمارەی جووتیاری بێ‌زەویش ، بەتایبەتی لە ناوچەی وەك كوردستاندا ، ڕوو لە زیادی بوو . تەنانەت عیسمەت ئینۆنۆی سەرەك وەزیران ساڵی ١٩٣٦ خۆی ناچار بوو دان بەوەدا بنێت كە «ژمارەیەكی بێ شومار جوتیاری بێ زەوی هەن»[٢٧] . پاش ئەویش بە ٢٤ ساڵ ڕۆژنامەی «یەنی صباح»ی توركی نووسیبووی كە وا «قسەی شێخ وەك قانوون وایە بۆ جووتیار كە تەنانەت مافی ئەوەشی نی‌یە بێ ڕەزامەندی ئەو بۆ هیچ كارێك پەنا بەرێتە بەر كاربەدەستە میرێكان»[٢٨] . ئەمانە هەموو ئەو ڕاستی‌یە دەخەنە بەرچاو كە وا سیاسەتی كشت‌وكاڵی بۆرژوازی تورك سیاسەتێكی قوڵ‌و سەركەوتوو نەبوو ، بۆیەكا بووە هۆی پەرەسەندنی دووبەرەكایەتی چینایەتی‌و كۆمەڵایەتی لە لادێكاندا[٢٩] .

دیارە ئەم جۆرە ڕێڕەوە نەیدەتوانی كارێكی وا بكات كشت‌وكاڵ لە توركیای كەمالیدا هەنگاوی گەورە بەرەوپێش بنێت . بە وێنە تا ساڵی ١٩٢٩ ئینجا ڕووپێوی ئەو زەوی‌و زارەی بۆ كشتوكاڵ بەكار دەهێنرا گەیشتەوە ڕادەی ساڵەكانی پێش شەڕی یەكەم ، بەڵام ئەو بەرهەمەی دەیدا لە دەوروبەری ٨٠٪ی بەرهەمی پێش شەڕ تی‌نەدەپەڕی ، ژمارەی مەڕومالاتیش هەر لەو ساڵەدا بە زەحمەت خۆی دەدا لە ٨٥٪ی ژمارەی پێش شەڕ[٣٠] . لە ئەنجامی ئەمەدا گرانی هەتا دەهات پەرەی دەسەند . ئەم ژمارانە ، وابزانم ، زۆر بە ئاشكرا ڕادەی ئەو گرانی‌یە دەخەنە ڕوو : ساڵی ١٩١٣ حۆقەیەك گۆشت بە ٥ قرش بوو ، حۆقەی نان بە قرشێك‌و ڕۆنی

---

(٢٧) بڕوانە «مێژووی هەموو جیهان» ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی -٩ - مۆسكۆ ، ١٩٦٢ ، ل ٤٤١ .
(٢٨) لە گۆڤاری «الطريق» ، بێروت ، ٧ی تەمموزی ساڵی ١٩٦١ ، ل ٩٣ وە وەرگیراوە .
(٢٩) زۆربەی مێژوونووسە پێشكەوتن خوازەكان پەنجەیان بۆ ئەم ڕاستی‌یە ڕاكیشاوە (بە وێنە بڕوانە : پ . پ . مایسیێف‌و م . أ . گاسرەتیان ، توركیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسكۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٤٨) .
(٣٠) بڕوانە : أ . نۆڤیچیف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٧٠ .

زەیتونیش بە ٣ . بەڵام لە ساڵی ١٩٢٨دا نرخی حۆقەیەك گۆشت گەیشتە ١٥٠ قرش و نان ١٨ و رۆنی زەیتونیش ٧٠ قرش . بەم جۆرە لەسەردەمی کەمالی‌یەکاندا نرخی شتوومەکی پێویست لە ١٨ وە تا ٤٠ کەرەت بە نیسبەت پێش شەڕەوە زیادی کردووە[٣١] . تاقە تاقێك کەڵکی لەم گرانی‌یە وەرگتبێت بۆرژوازی‌ی بازرگانی تورك بوو کە ژمارەیەك مێژونووس بە هێزی جوولێنەری شۆڕشی کەمالی‌ی دائەنێن ، بەڵام بە نیسبەت هەژار و چەوساوانەوە تاقە مانایەکی هەبوو – برسێتی ! .

تەنانەت ئەو پێش‌کەوتنەش کە دوای هاتنی کەمالی‌یەکان بەرهەمی پیشەسازی گرتەوە نەبووە هۆی ئەوەی باری ژیانی ئابووری وڵات بێتەوە سەر خۆی ، بەڵکو بە پێچەوانەوە پەرەسەندنی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری‌ی بۆرژوازی‌ی بووە هۆی ئەوەی چەوساندنەوەی چینی کرێکار تەشەنە بسێنێت . رۆژانەی کرێکاری شارەزا لە شاری ئەستەموڵ دەگەیشتە ١٢٠ – ٢٠٠ قرش ، رۆژانەی کرێکاری رەمەکیش لە دەوروبەری ٤٠ تا ١٠٠ قرشدا بوو[٣٢] هەرچەندە رۆژی کار زۆر جار خۆی داوە لە ١٦ سەعات . ئەم رۆژانەیە ، وەك سەرچاوە رەسمی‌یەکان خۆیان دانیان پیا ناوە لە راستیدا بە مقداری ١٧٪ کەمتر بووە لە رادەی رۆژانەی کرێکارانی ساڵی ١٩١٣[٣٣] .

رۆژانەیەکی وا کەم تەنانەت بەشی ژیانی کولەمەرگیشی نەدەکرد ، بە وێنە وەك یەکێك لەسەرچاوە باوەڕپێکراوەکان دەیگێڕێتەوە کرێکارانی کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ – داغ لە نانی رووت و گەنمەشامی بەولاوە هیچی تریان نەدەخوارد[٣٤]

---

(٣١) دەربارەی ئەو ژمارانە بڕوانە :
(The Times), London, July 8, 1929 ئەوی سەرنج رادەکێشیت تەنانەت کاربەدەستانی تورکیا خۆشیان بە شێوەیەکی رەسمی دانیان بەو گرانیەدا دەنا ، هەرچەندە هەوڵیان ئەدا لێ‌کەم بکەنەوە . سەرچاوە رەسمی‌یەکانی ئەو سەردەمە دەڵێن نرخی شتوومەك ساڵی ١٩٢٩ لە ١٣وە تا ١٥ کەرەت بە نیسبەت ساڵی ١٩١٤وە زیادی‌کردووە (بڕوانە : ر . پ . کورنیینکو ، جوڵانەوەی کرێکاران لە تورکیا (١٩١٨–١٩٦٣) ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٥٧) .
(٣٢) بڕوانە : ر . کورینکو ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٧ .
(٣٣) بڕوانە : أ . نوڤیچێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٧٣ .
(٣٤) «جوڵانەوەی میهەنی جیهانی» ، بە زمانی رووسی ، بەرگی – ٣ ، مۆسکۆ – لینینگراد ، ١٩٢٦ ، ل ٤٢–٤٣ .

شان بە شانی فشاری ئابووری لەگەڵ هاتنی کەمالی یەکاندا فشاری سیاسیش بۆ سەر چینی کرێکار پەرەی سەند . هێشتا فریا نەکەوتبوون بەتەواوەتی دوژمن لە وڵات دەربەرێنن کاتێك دەرندانە کەوتنە گیانی چینی کرێکارو ڕێکخراوەکانی (تەنها پایزی ساڵی ۱۹۲۲ پتر لە ۳۰۰ لە سەرۆکە ئیش‌کەرەکانی ئەم چینە ئاخنرانە بەندیخانەکانەوە)[٣٥] . کەمالی یەکان لە کاتێکدا ڕێکخراوی کرێکارانیان دادەخست ، لە هەمان کاتدا ڕێکخراوی سەربەخۆیانیان دادەمەزراند بۆ ئەوەی بەو جۆرە نەهێڵن جووڵانەوەی کرێکاران پەرە بسێنێت‌و بچێتە قاڵبێکی یەکگرتووەوە .

هەموو چینە چەوساوەکانی تورکیا ، بێ‌جیاوازی نەتەوایەتی ، بە جارێك لە دەست ئەم سیاسەتە نالەبارانەی کاربەدەستە بۆرژوازێکانی تورکیاوە وەڕس بووبوون ، ئەمەش هەر زوو لە زنجیرە جووڵانەوەو مانگرتنێکدا پێش ڕاپەرینەکەی ساڵی ۱۹۲٥ خۆی بە ئاشکرا نواند . بە وێنە جووتیاری هەندێك ناوچەی ڕۆژئاوای تورکیا ساڵی ۱۹۲۳ ڕاپەرینێکی گەورەیان دژی حوکمەت‌و دەرەبەگایەتی بەرپا کردو گەلێك کاربەدەست‌و جاندرمەیان کوشت . بەڵام حوکمەت زۆربە توندی‌و بێ‌بەزەیی یانە ئەو ڕاپەرینەی دامرکاندەوەو لە مانگی تشرینی یەکەمی هەر ئەو ساڵەدا قانوونێکی دانا گوایە « دژی چەتەگری »[٣٦] کە سەراپای تەرخان کرابوو بۆ بەرهەڵستی هەموو جۆرە جووڵانەوەیەکی جووتیاران[٣٧] . هەر لەو کاتەدا نارەزایی‌و جووڵانەوەی کرێکاران شێوەیەکی تیژتری وەرگرتبو . تەنها لە هاوینی ساڵی ۱۹۲۳دا پتر لە ۱۲ هەزار کرێکاری کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ — داغ سێ جار مانیان گرت[٣٨] . گەلێك مانگرتنی تری لەو جۆرە لە ئەستەموڵ‌و شارە گەورەکانی تری

---

(٣٥) بڕوانە : ر . کورینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٢–٤٣ .

(٣٦) کەمالی یەکان تەنها ڕاپەرینەکانی کوردیان بە «چەتەگری» لە قەڵەم نەدەدا . بەڵکو هەموو جووڵانەوەیەك هەر ئەوەندە دژی خۆیان بوایە ئەو ناوو ناتۆرەیان دەدایە پاڵی .

(٣٧) پ.پ . مایسێف . پەیوەندی کشتوکاڵ لە تورکیای ئەم سەردەمەدا . بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ . ۱۹٦۰ . ل ۱۷۱–۱۷۲ .

(٣٨) بڕوانە : ل . کۆرینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٥۹ .

تورکیادا روویان‌داو ئەوەی پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشرێت لەم ڕووەوە ئەوەیە کە نوێنەرانی هەموو نەتەوەکانی تورکیا لەم جۆرە جووڵانەوانەدا بەشداری‌یان کردووە .

بەم جۆرە دەبینین دوای هاتنی کەمالی‌یەکان جۆرە نارەزایی‌یەکی گشتی لە هەموو تورکیادا هەبوو کە دیارە گەلی کوردیشی گرتبۆوە . بەڵام چەند هۆیەکی تایبەتی لە ئارادابوون کە کارێکی وایان کردبوو ئەو نارەزایی‌یە لە کوردستاندا زیاترو ئەنجامی توندو تیژتر بێت . جارێکا بەر لە هەموو شتێك سیاسەتی ئابووری کەمالی‌یەکان لە کوردستاندا سەرەرای هەموو شتێك ڕێبازێکی شۆڤێنی ڕووتیشی وەرگرتبوو . بە وێنە لە کاتێکدا کەمالی‌یەکان لە ناوچە تورکەکاندا تا ڕادەیەکی زۆر تەنها دەسەڵاتی سیاسی‌یان لە خاوەن زەوی‌یە گەورەکان سەندەوە ، دەبینین لە کوردستاندا هەوڵیان دەدا جگە لەوە لە بەرژەوەندی‌یە ئابوورێکانیشیان بدەن ، بە تایبەتی هی ئەو ئاغاو سەرەك هۆزانەی کە لە دەمێکەوە تێکەڵی شەپۆلی جووڵانەوەی ئازادی — نەتەوەیی گەلەکەیان بوبون . پێویستیشە ئەوە بڵێین مەبەستی ئەم لێدانە ئازادکردنو بەو جۆرە ڕاکیشانی جووتیاری کورد نەبوو ، بەڵکو بەشێك بوو لە سیاسەتی شۆڤێنی‌ی کەمالی‌یەکان . بە وێنە بەشێك لە باشترین زەوی‌و زاری کوردستان لە خاوەنەکانی زەوت‌کرا بۆ ئەوەی دابەش بکرێت بەسەر ئەو تورکانەی لە دەرەوە ، بە تایبەتی لە یۆنانەوە ئەگەرانەوە[39] . تەنها لە ساڵی ١٩٣١دا بڕیار درا ١٠٠ هەزار تورکی بولغارستانو یوگوسلافیا بنێرنە هەندێك لە ناوچە کوردەوارێکان ، گوایە « بۆ بەهێزکردنی دانیشتووە تورکەکانیان »[40] . دیارە ئەم سیاسەتە بووە هۆی نارەزایی نەك تەنها جووتیاری کورد ، بەڵکو لە گەڵیاو ، هەر بەو ڕادەیەش چەوسێنەرەکانیشی .

هۆیەکی تری تایبەتی ئابووری لە ئارادا بوو کە کاری کردبووە سەر بەشێکی زۆر لە دانیشتوانی کوردستان ، بە تایبەتی هۆزە نیمچە کۆچەرو بازرگانەکانی . ئەوە بوو لە سەدەی نۆزدەمینەوە سەرەتای دروست‌بوونی یەك بازاری لە هەموو کوردستاندا

---

(٣٩) بڕوانە : «کێشەکانی کشتوکاڵ» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ١-٢ . مۆسکۆ . ١٩٣٦ . ل ١٢٧ .
(٤٠) بڕوانە :
(The Times), August 27, 1931

دەستی پێ‌کردبوو ، ئەم کارە گرنگە لە ئەنجامی بەستنی بازاڕی کوردستان بە بازاڕەکانی جیهانی سەرمایەداری‌یەوەو دەست پێ‌کردنی ڕزگاربوون لە ئەنجامی ئەوەدا لە چوارچێوەی بەرهەم هێنانی تەبیعی ، ڕۆژ بە ڕۆژ لە پەرەسەندندا بوو ، دابەش‌کردنی کوردستانیش بە ناو لە نێوان تورکیاو ئێراندا لەو سەردەمەدا هێشتا نەبووبووە کۆسپ لە بەردەمیدا . لەو ساڵانەدا ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی لە نێوان کوردستانی خواروو و ژووروودا تا ڕادەیەکی دیار لە گەشە کردندا بوو بە هۆی ئەو کاروانانەوە کە لە نێوان هەردوو لایاندا لە هات‌و چۆدا بوون بەو حەوت ڕێگایەو ئەو دۆڵە گەورەیەی کەوتۆتە عاستی گەیشتنی خابوور بە ڕووباری دجلەوەو کە پانایی ۲۰ کیلومەترێك دەبێت ، ئەو ڕێگایانەی بە جارێك ئەمدیوو ئەودیوی کوردستانیان پێکەوە بەستووە . تەنانەت لە کاتی دووبەرەکایەتی تورك‌و ئینگلیزدا لە سەر کوردستانی خواروو تورکەکان زۆر لەسەر ئەوە سوور بوون کە وا پەیوەندی بازرگانی لە نێوان ئەم بەشەی کوردستان‌و کوردستانی ژووروودا زۆر بە هێزەو بۆ بەڵگەش باسی ئەو حەوت ڕێگایەو دۆڵەکەی لای خابووریان کردبوو[٤١] . جگە لەوە هەر ئەو پەیوەندی‌ی ئابووری‌یە بوو کە پاڵی نابوو بەو لیژنە تایبەتی‌یەی «کۆمەڵەی گەلان» ناردبووی بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو کێشەیە لە ڕاپۆرتەکەیدا داوا بکات کە ئەگەر هاتو «ویلایەتی مووسڵ» درا بە عیراق ئەوا پێویستە ڕێگای خەڵکەکەی بدرێت بە سەربەستی بازرگانیی خۆیان لەگەڵ تورکیاو سوریادا بکەن‌و مافی ئەوەش بدرێت بە بازرگانەکانی کوردستانی تورکیا ڕێگاکانی ویلایەتی مووسڵ بۆ ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی بەکار بهێنن[٤٢] .

بەڵام زرووفی نوێی دوای کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان‌و بە ڕادەی یەکەم داگیرکردنی کوردستانی خواروو لە لایەن ئینگلیزەوەو دابڕینی لە کوردستانی ژووروو ، لەگەڵ سەرکەوتنی چینی بۆرژوازی لە تورکیاو ئێران مانای ئەوەیان دەبەخشی کە ئیتر

---

(٤١) بڕوانە :

(Leagueof Nations .Qnestion of the frontier between Turkey and Iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council Resolution of the September 30th , 1924), Geneva, 1924, P. 29

(٤٢) Ibid, P. 90

کوردستان بە شێوەیەکی عەمەلی دابەش بوو بە چەند پارچەیەکەوە کە بە زۆر هەوڵ دەدرا بە یەکجاری لێك دابڕێن ، ئەمەش بێگومان کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی ئابوری کوردستانو بە تایبەتی سەر عەمەلیەتی دروست بوونی یەك بازاڕی تیایا .

تورکەکان ئەیانویست بە جارێك دەست بەسەر هەموکوردستاندا بگرن ، بەڵام زانی‌یان ناتوانن کوردستانی خواروو بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان ، بۆیەکا لە ساڵی ١٩٢٤وە کەوتنە ئەوەی بە سەرباز هەموو کونو کەلەبەری سنوورەکانی‌یان لەگەڵ سوریاو بە تایبەتی لەگەڵ عیراقدا بتەنن[٤٣] . بەم جۆرە ڕێگای بازرگانێتی لە نێوان ئەم دوو بەشەی کوردستاندا تا ڕادەیەکی زۆر بەستراو نەك تەنها بازرگانەکانی هەردوولا ، بەڵکو هەردوو بازارەکەش لە ئەنجامدا زۆر زەرەربار بوون ، تەنانەت نوێنەرانی عیراق لە یەکەم کۆبوونەوەی کۆمیتەی دوو قۆڵی چاودێری سنووری نێوان تورکیاو عیراق کە کۆتایی ساڵی ١٩٢٦ لە زاخو گیرا بە شێوەیەکی تایبەتی سەرنجی هاوەڵە تورکەکانیان بۆ ئەم کێشە ئابووری‌یە ڕاکێشا[٤٤] .

دابڕینی کوردستانی ژووروو و خواروو بە زۆر لە یەکتر کارێکی زۆری کردە سەر ژیانی ئابووری‌ی هۆزە نیمچە کۆچەرەکانیش . کاربەدەستانی تورکیا بە جارێك هاتوچۆی ئەو هۆزانەیان لە نێوان هاوینو زستانە هەوارەکانیانا کە کەوتبونە هەردوو بەشەکەی کوردستانەوە ، قەدەغەکرد . لە ئەنجامی ئەمەدا بە هەزارەها سەر مەڕو بزنی ئەو هۆزانە فەوتان . بە وێنە تەنها لە هاوینی ساڵی ١٩٢٧دا دەوروبەری ٦ هەزار کەس لە هۆزی ئەرتوشی‌و سەندی لە ئەنجامی دابڕینیان لە هاوینەهەوارەکانیان بە جارێك زەرەرمەند بوون[٤٥] ، لە پێش ئەوانیشدا بە دوو ساڵ دەوروبەری

---

(٤٣) بڕوانە : A.Safrastian , Kurds and Kurdistan, PP. 87 — 88.

(٤٤) بڕوانە :
(Report by Britannic Majestys Government to the Conucil of the League of Natious on the administration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P.21.

(٤٥) بڕوانە :
(League of Nations. Report by Britannic Majestys Government to the Council of the League of Nations of the administration of Iraq for the year 1927), London, 1928, p.26.

۱۲۰۰ خێزان لە هۆزی میران ناچار بوون بە یەکجاری کوردستانی تورکیا بەجێ بهێڵن لە تاو بێ‌بەری‌کردن لە هاوینەهەوارەکانیان کە کەوتبوونە کوردستانی خوارو لە قەراغ رووباری دجلەدا[٤٦] . دیارە لە ئەنجامی ئەمەدا نیمچە کۆچەرەکانی کوردستانیش بە تەواوەتی لە کاربەدەستە نوێکانی تورکیا داخ لە دڵ بوون .

ئەم نیمچە کوچەریانە لەگەڵ هەموو لادێیکانی تری کوردستان‌و هەروەها کرێکارو هەژاری ناو شاریش هەر وەك چینە چەوساوەکانی هەموو تورکیا زەلالەتیان بوو بە دەست ئەو باج‌و سەرانە تازانەوە کە بە یەکجاری پەکی خستبوون‌و تەنانەت ماوەی کۆبوونەوەی سەرمایەشیان لە دەست حیرەفی‌یەکان‌و بازرگانە ناوخێکانیشدا نەدا تا بتوانن لەگەڵ رێبازی سەرمایەداری نوێی تورکیادا خۆیان بەرن بەرێوە . فشاری ئەم باج‌و سەرانانە بۆ سەر لادێی لە هەموان زیاتر بوو ، چونکە لە سەردەمی عوسمانێکاندا زۆربەیان بە یەکجاری یا ساڵەو ساڵ خۆیان لە دانیان ئەدزیەوە . بە وێنە ساڵی ۱۹۱۳ یەکێك لە خێزانە دەرەبەگەکانی ناوچەی بتلیس بیست ساڵی رەبەق بەسەر ئەوەدا تێپەڕیبوو کە پوولێك باج‌و سەرانەی دەوڵەتی نەدابوو[٤٧] ، بەڵام لە سەردەمی دەسەلاتی مەرکەزی بورجوازیدا دیارە ماوەی شتی وەها بە جارێك برا . گۆڤاری «رۆژهەلاتی نزیك‌و هیند»ی ئینگلیزی دوای تێپەڕبوونی چەند مانگێك بەسەر راپەرینەکەی ساڵی ۱۹۲٥دا دەربارەی ئەم باسە نووسیوێتی دەڵێت : «وەزارەتی دارایی هیچ کون‌و کەلەبەرێکی نەهێشتۆتەوە دانیشتوانی تورکیا لە رێگایانەوە بتوانن خۆیان لە دانی باج‌و سەرانە رزگار بکەن»[٤٨] . لە لایەکی ترەوە ئەو باج‌و سەرانانە تا دەهات لە زۆربووندا بوون . بە وێنە تەنها لە ماوەی ساڵێکدا (۱۹۲۸–۱۹۲۹) داهاتی دەوڵەت لە باج‌و سەرانە پتر لە ٦٪ی زیادی کرد[٤٩]

---

(٤٦) بڕوانە :

(Report.... for the year 1926) P. 16

(٤٧) بڕوانە :

A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, PP. 72 — 73.

(٤٨) بڕوانە :

(The Near East and India), Vol XXVIII, November 19, 1925, P. 612.

(٤٩) بڕوانە :

(The Near East and India), Vol XXXIV, August 9, 1929, P. 178.

ساڵی ۱۹۳۸–۱۹۳۹ باجی مباشر گەیشت بەڕادەیەك کە پێنج ئەوەندەی ساڵی ۱۹۳۰–۱۹۳۱ ئەبوو[٥٠] .

تەنانەت فشاری سەرانەو باجیش لە کوردستاندا زیاتر بوو وەك لە ناوچەکانی‌تر ، هیچ نەبێت لە ئەنجامی ئەوەدا کە بەشێکی زۆر لە سوپای دەوڵەت لێرە لە سەر ورگی ڕەمەکی خەڵکەکە دەژیان . عبدالعزیز یامولکی دەربارەی ئەمە نووسیویتی دەڵێت : « سوپای تورك بەڵایەکی گەورە بوو بە سەر شانی جوتیاری کوردەوە کە ناچار بوو شتومەکی بۆ کۆبکاتەوەو بە کۆڵی خۆی بیگەیێنێتە سەربازخانەکانی‌و لێرەش بە ئارەزووی خۆیان نرخیان بۆ دادەناو هەر ئەوەندەیان بۆ دەهێشتەوە کە بتوانێت زستانی بە کولەمەرگی بە نان‌و بەڕوو پی‌بەرێتە سەر»[٥١] .

ئەم سیاسەتە بە جارێك خەڵکەکەی وەڕس کردبوو . بەشێك لە ڕێکخراوە سیاسێکانی کوردستان هەستیان بەمە کردبوو بۆیەکا هەندێکیان ، وەك «کۆمیتەی ئەرزرۆم» ، لە کاتی ڕاپەرینەکەی ساڵی ۱۹۲۵دا بەیاننامەی تایبەتی‌یان بڵاوکردەوە کە تیایا پەیمانی لابردنی باج‌و سەرانەیان دابوو[٥٢] .

ئەمەبوو بە گشتی باری ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی کوردستانی ژووروو دوای سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی لە تورکیادا ، هەر لەم شەپۆلە فراوانە پڕ پێچ‌و پەنایەشدا بە ئاسانی دەتوانرێت هۆ بنەڕەتی‌یەکان‌و هێزە بزوێنەرەکانی هەموو جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوایەتی کوردستانی تورکیای دوای شەڕی یەکەم ، بە ڕاپەرینە گەورەکەی ساڵی ۱۹۲۵وە ، دەست نیشان بکرێن .

ئەو هۆیانە ، وەك ئاشکرا دیمان ، لە ناو کومەڵەکە خۆیداو زۆربەیان لە زرووفی سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی نەتەوەی دەسەڵاتدارا دروست بوون ، ئەو هۆیانەش نەك تەنها لە کوردستاندا ، بەڵکو لە هەموو شوێنێك‌و هەموو کاتێکدا لەو سەردەمەدا بەس‌بوون بۆ ئەوەی هەر میللەتێکی‌تر بێت بیگەیێننە ڕادەی تەقینەوە ، زۆر ئاشکرایە

---

(٥٠) «مێژووی هەموو جیهان» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ۹ . ل ٤٤٥ .
(٥١) عبدالعزیز یاملکی . کوردستان و کورد اختلال لری . جلد – ۱ – . تهران . ۱۹٤٦ . ص ۷۸ .
(٥٢) بڕوانە :

A. Ghassemlon, Kurdistan and the Kurds, P. 50

له زرووفی وادا ئەگەرچی هۆی دەرەوەش له ئارادا بووبێت ئەوا ئەو هۆیه هەر به پێی زانیاری مێژوو خۆی له ئەوپەڕیدا ئینجا نەیتوانیوه له دەورێکی پچووك زیاتر ببینێت‌و هیچ کاتێك ڕاست نی‌یەو ناتوانرێت به چاوی هێزی جوولێنەری بنچینه‌یی ڕاپەرینەکەی سالی ١٩٢٥ ، وەك گەلێك مێژنووس کردویانه ، دابنرێت .

باسی شەشەم

کۆمەڵەی گەلانو کورد

کورتەیەك دەربارەی سیاسەت (*) :

هەرچەندە بەشێکی زۆری ئەم وتارە بۆ باسی چۆنیەتی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم)و سروشتی ئەو دەزگایە تەرخان کراوە ، بەڵام ئەوە بۆی هەیە یاریدەمان بدات باشتر لە هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە گەلی کورد تێبگەین . جا با لە پێشدا بە کورتەیەك دەربارەی سیاسەت‌و ئاڵ‌وگۆڕەکانی دەست پێبکەین .

مرۆڤ لەوەتەی هۆشی بەبەردا هاتووەو کەوتۆتە بیرکردنەوە فێری سیاسەت ، یا وەك دەڵێن رامیاری ، بووە[1] . ئەو فێڵ‌و فەرەجەی بۆ گورەران‌و پارووەنانێك بەکاری دەهێنا یەکەم رووی ساکاری سیاسەت بوو لە ژیانیدا .

وەك هەر دیاردەیەکی تری ژیان سیاسەتیش لەوەتەی پەیدابووە بێ‌وچان لە ئاڵ‌وگۆڕو بەرەوپێش چووندایەو دەبێ . دەمێکە سیاسەت بۆتە پیشەو هونەرو زانست . لەو کاتەوەی کۆمەڵ‌و دەوڵەت پەیدا بوون سیاسەت بۆتە ئەرکی یەکەمی سەر شانی زۆربەی دامودەزگاو کاربەدەستانیان‌و هەر لەبەر ئەوەشە وشەی «پۆلیتیکا»ی گرێکی‌ی کۆن کە واتای کاروباری کۆمەل یا دەولەت دەبەخشێ بە مانای (سیاسەت) تێکەڵ بە زمانە ئەوروپایی‌یەکان بووە[2] .

(*) لە لاپەرە ٢-٢٩ی ژمارە حەڤدەی «کاروان»دا بڵاوکراوەتەوە .

(١) بۆ ئامادەکردنی ئەم وتارە کەڵکی زۆرم لەو موحازەرانەم وەرگرتووە کە بە یاریدەی گەلێك سەرچاوەی جیاواز بۆ پۆلی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدا ئامادەم کردوون .

(٢) وشەی (Politika)ی گرێکی لە (Polis) ەوە هاتووە کە مانای دەوڵەتە . دیارە وشەی پۆلیسیش هەر لەمیانەوە هاتووە .

دوای دەوڵەت پەیدابوونی ئایینیش دەوری گەورەی لە بەرەوپێش بردنی سیاسەتدا بینی . ئایین بێ سیاسەت نەیدەتوانی بڵاوببێتەوەو پەرەبسێنێ . لە سەرەتای سەدەی چوارەمینەوە ئایینی عیسایی و دەوڵەت تێکەڵ بەیەك بوون و پاش ماوەیەکی کەم پاپای وا پەیدا بوو دەشیا لە سیاسەتبازیدا ببێتە مامۆستای دەیان میرو پاشای رۆژگاری خۆی .

پێغەمبەری خۆشمان ، درودی خوای لێ بێ ، هەر لە یەکەم رۆژی هەڵاتنی خۆری ئیسلامەتی یەوە توند توند سیاسەت و ئایینی پێکەوە بەست . نامە بەناوبانگەکانی بۆ پاشایانی رۆم و فورس و حەبەش یەکەم نموونەی پێرەندی دیپلۆماسی ی جیهانی نوێی موسڵمانن .

وەك گوتمان سەرەتا سیاسەت یەکجار سادەو ساکار بوو . لەگەڵ پەیابوونی دەسەلات و دامەزراندنی دامودەزگای میری و ئایینداسیاسەت رووی لە وردەکاری و ئاڵۆزی کرد .

بەرژەوەندی یەکانی ژیانی رۆژانەو پەرەسەندنی تێکەڵی یەك بوونی گەلا دراوسێ و لێك نزیك لە رۆژگاری کۆنەوە بوونەتە هۆی پەیدابوون
نێوان دەزگا میری یەکانی جیهانی پێشکەوتووی ئەوساکەدا
دوورو درێژئەو پێوەندی یەش ساکارو بێ گر
ولاتێك بۆ بەستنی پەیمانێك
خوازبێنی شازادەیەك رووی
بەرەو نیشتمان دەگەڕایەوە
بێ ئەمسەرو ئەوسەر
جاری وا هەبوو لە
وەفدە بەناوبانگە
خاپاند .

ئەرکی و
موسڵمانان
پۆلۆی زا
خزمەد

١٢٧١ ڕۆیشت‌و ساڵی ١٢٩٥ گەڕایەوە[٣]. مارکۆ پۆلۆ بە نزیکەی سێ ساڵ‌و شەش مانگ ڕێگەی نێوان ڤینیسیای ئەوروپاو پەکینی[٤] ئاسیای بڕی‌و تەنانەت خاکی ئێمەش بەشێك بوو لەو ناوچەو وڵاتانەی پیایاندا تێپەڕی.

لەگەڵ پەیدابوونی ڕژێمی سەرمایەداری‌و دروست بوونی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورەو دەسەلاتدارو چاوچنۆك قۆناغێکی نوێ لە ژیانی سیاسی‌ی گەلاندا دەستی پێ‌کرد. هیچ کامێك لەو دەوڵەتە گەورە ئەوروپایی‌یانە بە سنووری خۆی دابین نەدەبوو. هەر یەکەیان چاوی بڕیبووە خاك‌و سامانی گەلانی ترو لەناو یەکیشدا دەستیان نابووە بیناقاقای یەکتر. هەر ئەوەندەت دەزانی کڵپەی ئاگری شەڕ بەرز دەبۆوەو بە هەزاران‌و بە دەیان هەزار دەبوونە قۆچی قوربانی. ئەو شەڕانەی ئەوروپا لە ڕۆژگاری ناپلیۆن بۆناپارتدا. واتە سەرەتای سەدەی نوزدەمین، گەیشتنە پلەیەکی ترسناکی ئەوتۆ کە مێژوو تا ئەو سەردەمە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو. زیانە زۆرەکانی ئەو شەڕانەو وەڕس بوونی بێ‌ئەندازەی گەلانی ئەوروپا پاڵیان نا بە فەرمانڕەوایانی ئەو کیشوەرەوە زیاتر بکەونە سۆراخی ڕێبازی چارەسەرکردنی ئاشتی‌یانەی کێشە نێو دەوڵەتی‌یەکان. لەبەر ئەوە سیاسەتکاران بە پێویستیان زانی دەزگایەکی باڵا بۆ چاودێری‌کردنی پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتە گەورەکان دابمەزرێنن، ئەوان هاتبوونە سەر ئەو بیرەی دەشێ ئەوی بە چەك‌و شەڕو خوێن‌و فرمێسك دەبرێتە سەر بە گفتوگۆو لێدوان‌و لێکدانەوەش هەمووی نەبێ بەشێکی زۆری جێ‌بەجێ‌بکرێ. بۆ ئەو مەبەستە دوای کەوتنی ناپلیۆن کۆنگرەی ڤیەنا بڕیاری دامەزراندنی جۆرە کۆڕێکی دا کە جاروبار نوێنەرانی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورە بۆ لێدوان لە باسە گرنگەکانی جیهان دەیانبەست.

دوای کۆنگرەی ڤیەناو بەتایبەتی پاش ئەوەی لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمینەوە وڵاتە سەرمایەدارە پێشکەوتووەکان گەیشتنە قۆناغی ئیمپریالیزم. سیاسەت‌و پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتان کەوتنە بارو دۆخێکی نوێی یەکجار وردو ئاڵۆزەوە کە تا دەهات گرێ‌کوێرەکانیان زیاترو باریان قورستر دەبوون‌و ئەنجام کار گەیشت بەوەی

(٣) مارکۆ پۆلۆ (M.Polo) ساڵی ١٢٥٤ لەدایك بووەو ساڵی ١٣٢٤ کۆچی دوایی کردووە.
(٤) بەزمانی چینی (پەکین) مانای پایتەختی باکوورە.

فەرمانڕەوایان پەنا بەرنە بەر چەك وەك دوا هیواو ئاواتی چارەسەرکردنی کێشەو بێنەوبەرە زۆرەکانی ولأتەکانیان . بەو جۆرە سەرەتای ئابی ساڵی ١٩١٤ شەڕێك بەرپا بوو کە مێژوو تا ئەو کاتە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو ، شەڕێکی ئەوتۆ کە هەموانی گرتەوەو بە ڕەوایی ناوی لیْنرا «شەڕی یەکەمی جیهان» .

زیانەکانی شەڕی یەکەمی جیهان کوشندەو جەرگبڕ بوون . تەنها ئەوانەی بە بەرگی سەربازی‌یەوە لە شەڕگەکاندا کوژران ، ژمارەیان خۆی دەدا لە نزیکەی (١٠) ملیۆن کەس . ئەوانەش کە لە جەنگەی شەڕدا بریندار بوون (٢٠) ملیۆن دەبوون کە سیْ ملیۆن‌و نیویان تا مردن بە کەفتەکاری مانەوە . لە صەدا پەنجای لاوو(٤) هەزار گوندو (٢٣) هەزار کارگەو کانە ئاسن‌و خەڵوزو (٥٥٠) هەزار خانوبەرەو (٥٨) هەزار کیلۆمەتر ڕێگەوبانی تەنها فەرەنسە[٥] بووە خۆراکی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان کە بە لایەنی کەمەوە (٣٦٠) ملیار دۆلاری زێڕی تیْچوو ، واتە گەڵێك لەو پارەیە زیاتر کە هەموو شەڕەکانی پێشووی جیهان بەسەر یەکەوە هەڵیان لووشی .

ئەم ڕاستی‌یە ترسناکە دەبوو دەروونی هەموان بهەژێنی‌و لە گۆڕەپانی سیاسەتدا گەلێك سەرنج‌و هەڵسەنگاندنی نویْ بهێنێتە ئاراو کایەوە کە دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» یەکێك لە ئەنجامە سەرەکی‌یەکانیان بوو .

دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» :

بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان تەواو بێت بە ماوەیەك کاربەدەستانی ژمارەیەك لە دەوڵەتە گەورەکان کەوتنە سۆراخی دامەزراندنی ڕێکخراو یا دەزگایەکی بالأی نێودەوڵەتی بۆ جیهانی دوای شەڕ . بۆ ئەو مەبەستە فەرەنسی‌یەکان لیژنەیەکی تایبەتی‌یان بە سەرۆکایەتی وەزیری کار دامەزراند . فەرمانڕەوایانی ولأتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە هەموان زیاتر بایەخیان دایە ئەو باسە . ئەوان کە شەڕ بووە خێرو بەسەریاندا ڕژاو گەلێك لە جاران دەوڵەمەندو بەتواناتر بوون دەیانویست لە جیهانی سیاسەتی پاش شەڕدا ئەو ڕێکخراوە بکەنە داردەستی خۆیان .

---

(٥) بەدرێژایی هەر چوار ساڵ‌و سیْ مانگ‌و دە ڕۆژەی تەمەنی شەڕی یەکەمی جیهان جەنگ بۆ تاوێك لەناو خاکی فەرەنسەدا نەوەستا .

هەرچۆن بێ لەگەڵ تەواو بوونی شەڕدا دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم – League of Nations) ببووە دروشمێکی ڕەخسیو، بۆیە «کۆنگرەی ئاشتیی پاریس» کە ڕۆژی (١٨)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩١٩) کرایەوە بەتایبەتی بایەخی پێ‌داو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی هەر ئەو ساڵە جێ‌بەجێ کردنی سپاردە لیژنەیەکی بەرز بە سەرۆکایەتی ویدرۆ ویلسنی سەرەك کۆماری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

دیارە دەوڵەتە سەرکەوتووەکان هەر یەکەیان دەیویست پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان» بە جۆرێك بێ کە لە هەموو سەرێکەوە لەگەڵ ئامانجو پلانو بەرژەوەندی‌یەکانی خۆیدا بگونجێ. فەرەنسەیی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی کۆمەڵە ببێتە چقڵی چاوی ئەڵەمانەکانی هاوسێ‌یان کە بە چاوی دوژمنی باوەکوشتە سەیریان دەکردن. ئەوان داوای دامەزراندنی هێزێکی سەربەخۆیان بۆ کۆمەڵە دەکرد چونکە دەیانزانی لەبەر ئەوەی لەشکری سوارەو پیادەی ئەوسای فەرەنسە گەورەترین هێزی چەکداری جیهان بوو ئەو هێزە دەبێتە دەسکەلای خۆیان، بەلاّم بە ناوی گشت دەوڵەتە گەورە سەرکەوتووەکانەوە.

پرۆگرامی ئینگلیزەکان دامەزراندنی ڕێکخراوێکی فراوانی ڕەچاو نەدەکرد، ئەوان دەیانویست کۆڕێکی تایبەتی بۆ نوێنەرانی ولاتە گەورەکان دابمەزرێنن کە دەبوو کاری بەرودوای بریتی بێ لە پاراستنی دۆخی نوێی جیهان. ئینگلیزەکان لەبەر ئەوەی هەرچی‌یەکیان ویستبوو بەهۆی شەڕەوە دەستیان کەوتبوو بە «بەشی خۆیان» قایل بوونو دژی ئەوەبوون کەس دەست بخاتە ناو کاروباری خۆیانو ولاتە ژێردەستەکانیانەوە کە ئەوساکە پێوانەیان خۆی دەدا لە (٣٥) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەو ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە (٤٥٠) ملیۆن کەس.

لە باسی دامەزراندنو پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان»دا ئەمەریکایی‌یەکان بە جۆرێکی تر هاتنە دەست. واشنگتۆن دەیویست ڕێکخراوێکی جیهانی فراوان دابمەزرێنرێو هەموان ببنە ئەندامی تاوەکو ببێتە شوێنی توێژینەوەی باری ولاتان، تەنانەت دژی ئەوەش بوو ئەڵەمانیای بەزیو نەبێتە یەکێك لە ئەندامانی چونکە دەیویست لەو ڕێگەیەوە لە سەرکێشی ئینگیلتەرەو تایبەت لە سەرکێشی فەرەنسە

کەم بکاتەوە . لەوەیش زیاتر ، نوێنەرانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەو ڕۆژانەدا تا ڕادەیەکی زۆر «لایەنگری» دیارکردنی مافی چارەنووسی گەلان بوون ، دەیانویست «کۆمەڵەی گەلان» ئەو مافە بکاتە دروشمێکی سەرەکی ی خۆی . هەروەها لەگەڵ بازرگانی ی سەربەستو بێ قۆرتدا بوون . لەو بارەیەوە دروشمی «دەروازەی کراوە» یان[٦] هەڵکرد . مەبەست لە «دەروازەی کراوە» ڕێگەدانی دامەرزاندنی پێوەندی ی ئابووری ی ئازاد بوو بۆ هەموان بێ‌جیاوازی . بەو دروشمەیان فەرمانڕەوایانی واشنگتۆن قایم لە دەرگا داخراوەکانیان دەدا .

ئەو ویستو داخوازی‌یانەی ئەمەریکایەکان کە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ چاکەو بەرژەوەندی نەتەوە بچوکەکانی جیهاندا دەگونجان لە خۆڕا نەبوون . هەموویان دەستکردی سیاسەتێکی وردو دووربین بوون کە خزمەتی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئامانجی سەرەکی‌و یەکەمی بوو . سامانی نەتەوەیی ئەو ولاّتە بەهۆی شەڕەوە لە ئەندازە دەرچوو ، بازاڕی نیوەی ڕۆژئاوای جیهان بە تەنها ئیتر دادی بەرهەمی پیشەسازی‌و بەروبوومی کشتوکاڵو پارەی کۆبۆوەی زۆری ئەوی نەئەدا . ڕەنگیێ هێندە بەس بێ گەر بڵێین لەگەڵ تەواو بوونی شەڕی یەکەمدا لە ٤٠٪ی هەموو پاشەکەوتی زێڕی جیهان کەوتە بانکەکانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ، کە قەرزی ئەو ولاّتە بەسەر ئینگیلتەرەو فەرەنسەو ژمارەیەك ولاّتی سەرمایەداری ترەوە گەیشتە (١٤) ملیار دۆلار . لە کاتێکدا بەر لەوەی شەڕ هەڵگیرسێ ئەو ساڵی (٢٠٠) ملیۆن دۆلار قەرزانەی دەدایە ئەو ولاّتانە . کەچی ئەو ولاّتە یەکجار دەوڵەمەندە لە بەروبوومی ولاّتە ژێردەستەکان بێ‌بەری بوو . پێوانەی ئەو مەڵبەندو ناوچانەی کەوتبوونە ژێر ڕکێفی ئەوەوە کەمێك لە چارەکە ملیۆنێك کیلۆمەتری چوار گۆشە زیاتر بوون . بەرامبەر بەوە فەرەنسەیی‌یەکان نزیکەی دوازدە ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەی خاکی گەلانیان بە ئارەزووی خۆیان دەرووتاندەوە . هەر ئەوساکە پێوانەی ولاّتە ژێردەستەکانی ئینگلتەرە لە (٣٥) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشە

---

(٦) «دەروازەی کراوە» واتە (الباب المفتوح) . کاربەدەستانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی (١٨٩٩) ئەو زاراوەیان بۆ یەکەم جار بەکار هێنا . ئەوساکە دەیانویست بەو بیانووەوە خۆیان بگەیێننە بازارە فراوانەکانی چین کە بەدەست دەوڵەتە گەورەکانی ترەوە بوو .

تێدەپەڕی کە ژمارەی دانیشتوانیان ، وەك گوتمان ، خۆی‌دەدا لە (٤٥٠) ملیۆن کەس ، واتە ئەو خاکەی بەدەست فەرەنسەوە بوو نزیکەی (٤٥) هێندو ئەوەی بەدەست ئینگلتەرەوە بوو نزیکەی (١٣٥ – ١٤٠) هێندی ئەو خاکە بوون کە بەدەست ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە بوو . کەوابێ دەبوو واشینگتۆن هەولّ بدات هەرچۆن بێ درزێك بکاتە دیواری ئەو قەلاّ سەختەی هاوپەیمانەکانی دوێنێ‌یەوە . بەپێی پرۆگرامی ئەمەریکایی‌یەکان «کۆمەڵەی گەلان» دەیتوانی لەو کارەدا دەورێك ببینێ .

بەلاّم نە تەرازووی هێزی چەكو نە تەرازووی توانای ئابووری‌ی ئەو رۆژگارە بواریان نەئەدا هیچ کامێك لەو پرۆگرامانە بەتەواوەتی پارسەنگ بێت ، بۆیەکا ئارەزووی هەموان لە دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»دا تێکەلّ بەیەك بوو ، ئەوەش بۆ خۆی بووە هۆی یەکەمی بە لاوازی لە دایك بوونی کۆمەڵە .

لیژنە تایبەتی‌یەکەی ویدرۆ ویلسن کارەکانی خۆی تەواو کردو لە (٢٦) خاڵی سەرەکیدا پێڕەوی بۆ «کۆمەڵەی گەلان» دانا . ئەو (٢٦) خاڵە بوونە بەشی یەکەمی هەموو ئەو پەیمانانەی لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس مۆر کرانو کە «پەیمانی ڤێرسای» نێوان ئەڵەمانیاو هاوپەیمانەکان لە هەموویان گرنگتر بوو .

ئەندامەتی‌و دامودەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەو جۆرە ساڵی (١٩١٩) لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس «کۆمەڵەی گەلان» دامەزرێنراو جنێڤ پایتەختی سویسرە کرایە بارەگای‌و ئینگلیزی‌و فەرەنسی بوونە زمانی گفتوگۆو تۆماری بەڵگەکانی . ئەندامانی کۆمەڵە دوو جۆر بوون – دامەزرێن‌و هەڵبژێردراو . ئەندامانی دامەزرێن بریتی بوون لەو دەوڵەتە هاوپەیمانانەی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» یان لە پاریس مۆرکرد ، هەروەها ئەو دەوڵەتانەش کە لە ساڵانی شەری یەکەمدا بێ لایەن بوون‌و بێ هیچ مەرجێك لە ماوەی دوو مانگدا ئەوانیش هەمان پێڕەویان مۆرکرد . ژمارەی ئەندامانی دامەزرێنی کۆمەڵە بریتی بوو لە (٤٤)

دەوڵەت کە (٣١) یان دەوڵەتە هاوپەیمانەکانو (١٣) یان دەوڵەتە بێ لایەنەکانی وەك سویسرەو سویدو نەرویجو دانیمارکو ئیسپانیاو ئێرانو ئەرجەنتین بوون .

ژمارەیەك دەوڵەتی تر یەك لە دوای یەك بۆ ئەندامەتی کۆمەڵە هەڵبژێردران ، وەك ئەڵەمانیا کە ساڵی (١٩٢٦)و عیراق کە ساڵی (١٩٣٢)و یەکیەتی سۆڤیەت کە ساڵی (١٩٣٤) ومیسر کە ساڵی (١٩٣٧) هەڵبژێردران . تا هەڵگیرسانی ئاگری شەری دووەمی جیهان ژمارەی ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» گەیشتە (٥٨) دەوڵەت .

دەزگاکانی کۆمەڵە بریتی بوون لە کۆمیتەی گشتی کە هەموو دەوڵەتە بەشدارەکانی کۆمەڵە ئەندامی بوونو دەبوو بەلایەنی کەمەوە ساڵی جارێك لە مانگی ئەیلولدا کۆببێتەوە .

وەفدی هەر دەوڵەتە یەك دەنگی هەبوو ، هەرچەندە دەشیا ژمارەی بەشدارانی وەفدەکە بگاتە سێ کەس . لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان لە کاتی پێویستدا دەبوو کۆمیتەی گشتی کۆببێتەوە . هەموو بڕیارە گرنگەکانی دەزگاکانی تری کۆمەڵە دەخرانە بەردەمی کۆمیتەی گشتی کە دوا بڕیاری وەرگرتنی ئەندامی نوێو هەڵبژاردنی سکرتێری گشتیی کۆمەڵەش لە مافە سەرەکییەکانی بوون .

هەرچەندە بەپێی پلە ئەنجومەن دووەم دەزگای «کۆمەڵەی گەلان» بوو ، بەڵام کاروباری لە هەموان زۆرو بایەخدارتر بوو . ئەنجومەن لە ڕاستیدا هێزی بزوێنی کۆمەڵە بوو .

سەرەتا بڕیار وابوو ئەنجومەن لە (٩) ئەندام پێکبێ . پێنجیان نەگۆڕو چوارەکەی تریان کاتی بن . ئەندامە نەگۆڕەکان نوێنەری دەوڵەتە گەورە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان بوون . واتە ئینگلتەرەو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو فەرەنسەو ئیتالیاو ژاپۆن . چوار ئەندامەکەی تر بە نۆرە هەڵدەبژێردران .

ئەو بڕیارە وەك خۆی نەچووە سەرو چەند ئاڵو گۆڕێکی بەسەردا هات . لەبەر گەلێك هۆ ، کە دوایی بە کورتی باسیان دەکەین ، ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، بۆیەکا شوێنی لە ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتیدا بە بەتاڵی مایەوە . بەر لە شەری دووەمی جیهان بە چەند ساڵێك ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵە بووە پازدە کە نۆیان ئەندامی کاتیو شەشەکەی تریان نەگۆڕ بوون .

ئەمانەی دوایی‌یان بریتی بوون لە فەرەنسەو ئینگلتەرەو شورەوی‌و ئیتالیاو ئەڵەمانیاو ژاپۆن[7] . دەبوو ئەنجومەن بە لایەنی کەمەوە ساڵی جارێك کۆببێتەوە . کاتی‌تر لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان چەند کەرەتی‌تر پێویست بوایە دەبوو هێندە ئەنجومەن بۆلێدوان کۆبێتەوە .

سکرتێری گشتی‌و یاریدەرەکانی دەزگای سەرپەرشتی‌و بەرێوەبردنی کاروباری رۆژانەی «کۆمەڵەی گەلان» یان پێك دەهێنا . سکرتێری گشتی لە لایەن ئەنجومەنەوە هەڵدەبژێردراو دەبوو دەنگی هەموو ئەندامانی وەربگرێ . دوای ئەوە دەبوو لە کۆمیتەی گشتیدا هەموو . یا زوربەی ئەندامان دەنگی بۆ بدەن .

جگە لەوانەی باسمان کردن ژمارەیەکی‌تر کۆمیتەو لیژنەی کاتی‌و هەمیشەیی جیٚبەجی‌کردنی بەشێك لە ئەرکەکانی کۆمەڵەیان کەوتبووە ئەستۆ کە دوایی باسیان دەکەین .

ئامانجەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەپێی دەستوورو پێرەوی دەبوو ئامانجی یەکەمی «کۆمەڵەی گەلان» پاراستنی ئاشتی بێت تاوەکو جیهان گیرۆدەی کارەساتێکی تۆقێنی‌تری وەك شەری یەکەم نەبێتەوە . یەکێك لە خاڵە سەرەکی‌یەکانی پێرەوی کۆمەڵە دەیگوت پێویستە پەنا ببرێتە بەر هەر کارو فەرمانێك بۆی هەبێ «ئاشتی‌ی گەلان بە جۆرێکی کاریگەر دژی شەرو هەرەشەی شەر بپارێزێ» .

خاڵێکی‌تری هەمان پێرەو هۆی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»ی گێراوەتەوە بۆ پێویستی «بەرەوپێش بردنی هاریکاری نێوان گەلانو مسۆگەر کردنی بێوەیی‌و ئاسایشیان» . پێویستی کەم‌کردنەوەی هێزی چەکداری دەوڵەتان خاڵێکی‌تری پێرەوی «کۆمەڵەی گەلان» بوو .

---

(٧) هەرچەندە . وەك دواییش باسی دەکەین . ژاپۆنو ئەڵەمانیا یەك لە دوای یەك ساڵی ١٩٣٣ ، ئیتالیا دوای ئەوان ساڵی ١٩٣٧ لە «کۆمەڵەی گەلان» کشانەوە ، بەڵام شوێنەکانیان مایەوە بەو هیوایەی گوایە لەکەلی شەیتان بێنە خوارێو بگەرێنەوە ناو کۆمەڵە .

بەپێی پێڕەوی کۆمەڵە دەبوو بەهۆی تەحکیمەوە ، یا لە ڕێگەی ئەنجومەنەوە چارەسەری کێشە نێو دەوڵەتی یەکان بکرێ . بهاتایەو ئەنجومەن نەگەیشتایە ئەنجامێکی قایل کەر ئەوساکە ئەندامانی بۆیان هەبوو هەر یەکەیان بەپێی بۆچوونی خۆی ڕەفتار لەگەڵ مەسەلەکەدا بکات . هەروەها پێڕەوی کۆمەڵە ئابڵووقەی ئابووری و بەکارهێنانی هێزی کردبووە سزای تاوانباران و تەنانەت دەبوو ئەنجومەن بڕیاری ڕادەی بەشداری ی هێزی ئەندامانی کۆمەڵە بۆ جێبەجێ کردنی ئەرك و بڕیارەکانی بدات . بەڵام ساڵی (١٩٣١) بەپێی بڕیارێکی تایبەتی بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەست درێژکەران سزای ئابووری کرایە «چەکی سەرەکی ی» کۆمەڵە .

بەشێکی بایەخداری ناوەڕۆکی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» بەجۆرێك دارێژرابوو کە مەودای یاری کردن و دزەی دەدایە دەست دەوڵەتە گەورەکان . بەوێنە ئەو خاڵەی باسی کەم کردنەوەی هێزە چەکدارەکانی جیهانی کردووە بەوە پوچ بۆتەوە کە دەڵێ هەموو دەوڵەتێك بۆی هەیە چەند پێویستە بۆ پاراستنی قەوارەی نەتەوەیی خۆی و جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی سەرشانی هێندە هێزی چەکداری هەبێ .

دارشتنی بەوجۆرەی ناوەڕۆکی پێڕەوی کۆمەڵەو چەند ڕاستی یەکی تر بوونە هۆی کەم و کورتی یە زۆرەکانی ئەو دەزگا جیهانی یە گرنگە .

کەم و کورتی یەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

وەك دیمان لە ڕۆژگاری کۆنگرەی ئاشتی ی پاریسەوە هەموو لایەنە دەسەلاتدارەکان لە تەقەلادا بوون «کۆمەڵەی گەلان» بکەنە داردەستی خۆیان . کە ئەو کارە بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەچووە سەر واشنگتۆن بڕیاری دا نەبێتە ئەندامی [٨] . بەو بڕیارە یەکەم کەلێنی گەورە کەوتە بناغەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ، چونکە ئەوساکە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا گەورەترین هێزی ئابووری و یەکێك لە هێزە سیاسی یە کاریگەرەکانی جیهان بوو .

---

(٨) لەو کاتەدا «پارتی کۆماری» دەسەلاتی گرتەوە دەست و ئەوەش بووە هۆیەکی تر بۆ ئەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» کە بە دەستکردی ویدرۆ ویلسنی سەرەك کۆماری ڕابوردوویان دادەنا . ویلسن نوێنەری «پارتی دیموکراتی» بوو کە لەگەڵ «پارتی کۆماری»دا دوو بەرەی سیاسی ی سەرەکی ی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوون .

سەرەتا ڕێگەی ئەڵەمانیاو وڵاتە بەزیوەکانی تر نەدرا ببنە ئەندامی کۆمەڵە. هەروەها یەکێتی سۆڤیەتیش لەو مافە بێبەری کرا. بەڵکو لەوەیش زیاتر، زۆر جار ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتی بەنایبەتیو زۆر گەرم دەکەوتنە باسی چۆنیەتی لەناوبردنی شورەوی. لە کەم باسیتردا زوربەی ئەندامانی کۆمەڵە وا هاودەنگو بەپەرۆش بوون.

وڵاتە پچوکو ژێردەستەکان زۆر زەحمەت دەبوونە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان». یاریدەی فەرەنسە نەبوایە حەبەشە وەرنەدەگیرا. عیراق دوای دە دوازدەو میسر دوای نزیکەی حەڤدە ساڵ کۆشش ئینجا وەرگیران[9]. ئەو ناتەواوییەو گەلێک کەمو کورتیتری «کۆمەڵەی گەلان» ئەنجامی ئەوە بوون کە فەرەنسەو ئینگیلتەرە بووبوونە ئاغا گەورەی ئەو دەزگا جیهانییە، دیارە ئەوانیش بەپێی بەرژەوەندیی خۆیان چۆنیان بویستایە وا هەڵیاندەسوڕاند. کە لەوان وابوو دەتوانن ئەڵەمانیا بکەنە قەڵغانێکی پتەوی پاراستنی ڕژێمی سەرمایەداری دژی بزوتنەوە شۆڕشگێڕییەکانو شورەوی بێ سێو دوو ڕێگەیان دا ڕۆژی یەکی ئەیلوولی ساڵی (١٩٢٦) نەك هەر ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان»، بەڵکو دیسان وەك دەوڵەتێکی گەورە بشبێتە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن.

دەوڵەتە گەورەکان لە ڕاستیدا زۆر بۆ «کۆمەڵەی گەلان» بەپەرۆش نەبوون، هەموویان باش لەوە گەیشتبوون کە کۆمەڵە ناتوانێ دەزگایەکی جیهانیی تەواو کاریگەر بێ. ڕۆژی (٢٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٣) تۆکیۆ بێپەروا لە کۆمەڵە کشایەوە تەنها لەسەر ئەو نەرمە گلەییەی لە ئەنجامی هێرشی لەشکری ژاپۆندا بۆ سەر باکووری چین لێی کرا. ساڵێ وەرنەچەرخا دوای ئەوەی هیتلەرو نازییەکان دەسەڵاتیان وەرگرت کاتێك ئەڵەمانیاش ڕۆژی (١٤)ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵی (١٩٣٣) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە. کشانەوەی ئەمیان لەسەر ئەوەبوو چونکە ئەنجومەن بڕیاری لابردنی ئەو بەشانەی «پەیمانی ڤێرسای» نەدا کە پێوەندییان بە

---

(٩) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە «تاریخ الوزارات العراقیة»ی عبدالرزاق الحسنی. هەروەها: الدکتور یونان لبیب رزق، «الدبلوماسیة الوفدیة وعصیة الامم» – «السیاسة الدولیة» (مجلة)، القاهرة، العدد ٣٤، ینایر ١٩٧٦، ص ١١٨-١٣٧.

کاروباری سەربازیی ئەڵەمانیاوە هەبوو. لەوەیش زیاتر. سیاسەتو نیازەکانی هیتلەری‌یەکان هەرچۆن بێ لەگەڵ بوونی ئەڵەمانیادا لە دەزگایەکی وەك «کۆمەڵەی گەلان»دا نەدەگونجا.

پاش کشانەوەی ئەڵەمانیاو ژاپۆنو ئاڵۆزبوونی باری سیاسی‌ی جیهان بەهۆی نازی‌یەکانی ئەلەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیاو عەسکەرتاری‌یەکانی ژاپۆنەوە ئینجا لەندەنو پاریس شورەوی‌یان بیرکەوتەوەو بە هاندانی فەرەنسە ڕۆژی پازدەی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٤) سی (٣٠) ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» پێکەوە داوایان لێی‌کرد ببێتە ئەندام. پاش سێ ڕۆژ مۆسکۆ ڕەزامەندی‌ی خۆی ڕاگەیاندو شورەوی لەوساوە بووە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن. بەلاّم لە سەرەتای شەڕی دووەمی جیهانداو دوای بەرپابوونی شەڕی نێوان فینلەندەو شورەوی (١٩٣٩–١٩٤٠) دیسان ئەو وڵاتە لە «کۆمەڵەی گەلان» دوور خرایەوە.

بەو جۆرە وەك دەبینین‌ئەو تۆووەی‌لەپاریس بۆ «کۆمەڵەی گەلان» وەشێنراو ئەو خاكو خۆڵەی تێیدا پەروەردە بوو هێندە لەبار نەبوون بەری چاکیان لێ‌چاوەڕوان بکرێ. ئەم ڕاستی‌یە، لەگەڵ یاری‌ی بێ‌وچانی دەوڵەتە گەورەکاندا بوونە هۆی سەرنەکەوتنی کۆمەڵە وەك دەزگایەکی جیهانی. لێرەدا تەنها ئەوەندە بەسە گەر بڵێین هەمووی بەسەریەکەوە (٢١) ساڵ بەسەر تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا تێنەپەڕی کاتێك لەژێر سایەی «کۆمەڵەی گەلان»دا کڵپەی ئاگری شەڕێکی گەلێك لەو بەربلاوتر بەربۆوە. جا با بە کورتی جارێکا بێینە سەر باسی ئەو لایەنە بایەخدارانەی ژیانی گەلانو جیهان کە کۆمەڵە نەیتوانی ڕۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا ببینێو کە هەر یەکەشیان بەجۆرێك ڕێگەیان بۆ شەڕی نوێی جیهان خۆش کرد، ئەو شەڕەی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» بەهیچ جۆرێکەی بەرپابوونی نەدا.

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» بۆی چارەسەر نەکران

لە سەرەتای کاری‌یەوە ساڵی (١٩٢٠)، تاوەکو پێچانەوەی دامودەزگای لە نیسانی ساڵی (١٩٤٦)دا، واتە لە ماوەی چارەکە سەدەیەکی تەمەنیدا (٦٦) کێشەو

مەسەلەی نێودەوڵەتی خرایە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە بەداخەوە نەیتوانی چارەسەری هەرە بایەخدارو گرنگەکانیان بکات کە ئەمانەی لای خوارەوە نموونە سەرەکییەکانیانن .

یەکەم – شەڕی ژاپۆن‌و چین :

لەو ڕۆژەوەی ژاپۆن بەخۆدا هات‌و ژیانی ئابووری‌و توانای سەربازی‌ی هەنگاوی باشی بەرەوپێشەوە ناو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە وەك دەوڵەتێکی گەورە ناسرا ، لەو ڕۆژەوە تۆکیۆ چاوی بڕی‌یە خاك‌و سامانی چین‌و ماچینی دراوسێی .

شەڕی یەکەمی جیهان هێندەی تر ژاپۆنی دەوڵەمەند کرد . وەك بەڵگە لێرەدا تەنها دوو نموونە دەخەینە بەرچاو . لە ساڵی (١٩١٤) وە تاوەکو ساڵی (١٩١٩) نرخی بەرهەمی کەلوپەلی پیشەسازی‌ی ژاپۆن لە (١٣) ملیاریەنەوە[10] گەیشتە (٦٥) ملیار ، واتە پێنج هێند ، یا ٥٠٠٪ زیاتر بوو . لە ماوەی چوار ساڵی شەڕی یەکەمدا ، واتە لە ساڵی (١٩١٤)وە تاوەکو ساڵی (١٩١٨) بارستی بازرگانی ژاپۆن لەگەڵ دەرەوەدا دوو هێندو نیو زیادی کردو زیوو زێڕێکی بێ‌شومار لە بانقەکانی تۆکیۆدا کۆبۆوە ، بە ڕادەیەك زوربەی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا کەوتنە قەرزکردن لە ژاپۆن[11] .

لەوساوە ژاپۆن چاوچنۆکانەتر دەیڕوانی‌یە چینی دەوڵەمەندی یەکجار دواکەوتوو . فەرمانڕەوایانی ئەو وڵاتە چونکە دڵنیا بوون ئیمپریالی‌یەکان دەست ناهێننە ڕێگەیان ، هێزە چەکدارەکانیان لە ڕۆژی (١٨)ی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٢)وە کەوتنە پەلاماردانی باکووری – ڕۆژهەلاتی چین . لە سەرەتاوە پەکین پشتی بە دەوڵەتە گەورەکان بەست‌و ویستی لە ڕێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ڕادە بۆ دەستدرێژی‌ی ژاپۆنەکان دابنێ . بەڵام کۆمەڵە هیچی بۆ نەکراو بڕیارەکانی لەو بارەیەوە کە بێ پەلەو لە سەرخۆ دەری‌دەکردن هەروا مانەوەو ژاپۆن بێ‌ئەوەی گوێ بداتێ بۆ ساڵی داهاتوو لە ناوچە داگیرکراوەکاندا حوکمەتێکی سەربەخۆی دامەزراند .

---

(١٠) یەن پارەی ژاپۆنە . نرخی لە گۆڕیندایە . هەر ٣٠٠ یەن دۆلارێك دەبێت . ئیمڕۆکە یەن یەکێکە لەبارە هەرە بەهێزەکانی جیهان . بە قسەی بانقی مەرکەزی دینارێك نزیکەی ٧٥٠ یەنە .

(١١) دوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ژاپۆن دووەم دەوڵەتی جیهان بوو کەڵکی زۆری لەو بارو دۆخە وەرگرت کە شەڕی یەکەمی جیهان هێنانی‌یە کایەوە .

دووەم – هێرشی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە :

فاشی‌یەکان کە کۆتایی ئۆکتۆبەری ساڵی (١٩٢٢) دەسەڵاتی ئیتالیایان گرتەدەست دەیانویست گوایە ڕابوردووی ڕۆمانە دەسەڵاتدارەکان زیندوو بکەنەوەو ئیمپراتۆری‌یەتێکی فراوان‌و بەدەسەڵات دابمەزرێنن‌و بۆ ئەو مەبەستەیان بە هەر چوار لادا دروشمی «ئیتالیای گەورە»یان بەرزکردەوە . فاشی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی دەست بەسەر دەریای سپی‌ی ناوەڕاست‌و دەریای سوورو بەشێکی زۆری ئەفەریقادا بگرن‌و تەنانەت لە نەخشەکانی خۆیاندا بی‌کەم‌و زیاد ناوی دەریای سپی‌ی ناوەڕاستیان کردبووە «دەریاکەی خۆمان» .

بۆ جی‌بەجی‌کردنی ئامانجە فراوانەکانی لە ئەفەریقادا ئیتالیای فاشی بەر لە هەر شوێنێکی تر ڕووی کردە حەبەشەو لە سەرەتای ساڵی (١٩٣٥) وەکەوتە ناردنی هێز بۆ سەر سنووری ئەو وڵاتە بەناو سەربەخۆیەی ئەفەریقا . تاوەکو مانگی ئابی ئەو ساڵە مۆسۆلینی بۆ شەڕی حەبەشە (٢٥٠) هەزار سەربازی ئیتالیایی‌و (٧٥٠) هەزار سەربازی وڵاتە ژێردەستەکانی لەو ناوچەیەدا کۆکردەوە .

لە ساڵی (١٩٢٣) وە حەبەشە یەکێك بوو لە ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو وەك گوتمان بە پشتگیری‌ی فەرەنسە دەزگای ناوبراو حەبەشەی وەرگرت .

کەچی لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا تاوەکو ڕۆژی چواری ئەیلولی ساڵی (١٩٣٥) کۆمەڵە نەیڕوانی‌یە سکاڵای حەبەشە کە لە ڕۆژی (٣)ی کانوونی دووەمی هەمان ساڵەوە دژی ئیتالیا پێشکەشی کردبوو ، واتە پاش هەشت مانگ‌و ڕۆژێك ئینجا کۆمەڵە بەخەبەر هات .

ڕاستە لەسەر حەبەشە «کۆمەڵەی گەلان» درەنگانێ بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووری‌ی ئیتالیای فاشی‌یدا ، بەڵام بەهۆی یاری‌ی ئینگلیزو فەرەنسەیی‌یەکانەوە نەوت‌و بەنزین لە لیستەی ئەو کەلوپەلانە دوورخرانەوە کە دەبوو دەستی ئیتالیایان پێ نەگات ، ئەوساکەش ئیتالیاو ، بەتایبەت ڕەورەوەی شەڕی فاشی لە نەوت‌و بەنزین بەولاوە شتێکی‌تری ئەوتۆی پێویست نەبوو . لەبەر ئەوە بڕیارەکانی «کۆمەڵەی

گەلان» دەربارەی دەستدرێژی‌ی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە هیچ دادێکیان نەداو فاشی‌یەکان دەستیان هەڵنەگرت تابە جۆرێکی زۆر دڕندانە ولاٚتی فراوانی حەبەشەیان داگیرکرد . تەنها ئەوانەی بەهۆی گازی کوشندەوە لەو شەڕەدا کوژران ژمارەیان خۆی دەدا لە (٢٧٥) هەزار کەس ! . کەچی زۆری نەخایاند کاتێك لەسەر داوای لەندەن‌و پاریس «کۆمەڵەی گەلان» بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووری‌یە ناتەواوەکەشی بەرامبەر ئیتالیا لابرد .

سێیەم – دەست‌تێ‌وەردانی نازی‌و فاشی‌یەکان لە کاروباری ناوخۆی ئیسپانیادا :

لە پێناوی سەربەخۆیی ڕاستەقینەو مافە دیموکراتی‌یەکانیدا لە نیسانی ساڵی (١٩٣١) وە گەلی ئیسپانی شۆڕشێکی گەورەی بەرپاکرد کە نزیکەی هەشت ساڵی خایاند . شۆڕشگێران سەرەتا دەسکەوتی گەورەیان وەدی هێناو توانی‌یان کۆمارێکی سەربەخۆو دیموکراتی پەروەر دابمەزرێنن ، ئەو کارەی خورپەی لە دڵی کۆنەپەرستانی ناوەوەو دەرەوەی ولاٚت هەڵساند . زۆری نەبرد دوژمنان پیلانێکیان بۆ ڕوخاندنی کۆماری کۆرپەی ئیسپانی سازکرد . لە تەممووزی ساڵی (١٩٣٦) وە ئاگری شەڕی براکوژی لەو ولاٚتەدا هەڵگیرسا . هەرچەندە بەر لەوە (٢٧) دەوڵەتی ئەوروپایی بڕیاریان دابوو کەس دەست نەخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە ، بەلاٚم نازی‌یەکانی ئەڵمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیا وەك پیشەی هەمیشەیی‌یان خۆیان پێ‌نەگیراو لە تەممووزی هەمان ساڵەوە کەوتنە ناردنی چەك‌و تفاقی هەمەجۆر[11] بۆ کۆنەپەرستە یاخی‌بووەکانی ئیسپانیا . فاشی‌و نازی‌یەکان بەوەوە نەوەستان ، بەڵکو دەستیان کردە ناردنی هێزە چەکدارەکانی خۆیشیان بەنیازی ڕیشەکێش کردنی هێزە پێشکەوتنخوازەکانی ئیسپانیا . ژمارەی ئەو چەکدارانەی ئەڵمانیاو ئیتالیا ناردیانە ئیسپانیا گەیشتە نزیکەی (٣٠٠) هەزار کەس کە لە ماوەی (٣٢) مانگدا چەك نەما دژی شۆڕشگێرانی ئیسپانیا بەکاری نەهێنن .

---

(١١) تەنانەت تانك‌و فڕۆکەشیان بۆ ناردن .

بەپێی ناوەرۆکی پێڕەوی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» یەکەم دەزگا بێت لەسەر ئیسپانیا بێتە دەنگ. کەچی تەنانەت بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووریی ئەڵەمانیاو ئیتالیاشی نەدا کە بە بەرچاوی هەموانەوە کەوتبوونە دروێنەی گیانی کۆمەلانی خەڵکی ئیسپانیا.کە مانگی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٣٦) کۆماری ئیسپانیا سکالای پێشکەش بە «کۆمەڵەی گەلان» کرد فەرەنسەو ئینگلتەرەو عەلقە لە گوێکانیان کارێکی ئەوتۆیان کرد نە ئەنجومەن‌و نە کۆمیتەی گشتی توخنی باسی ئیسپانیا نەکەون‌و لەبریتی ئەوە لیژنەیەکی سەربەخۆیان دامەزراندو ئەویش تەنها بڕیاری دەوڵەتە ئەوروپایی‌یەکانی دووپات کردەوە کە گوایە نابێ کەس دەست بخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە. لە ڕاستیدا ئەو بڕیارە تەنها لەگەڵ شۆرشگێراندا چووە سەر بەوەی بەرەی ئەوان لە پەیداکردنی چەك بێبەری بوو، لە کاتێکدا فاشی‌یەکان بە ئارەزووی خۆیان گاڵەیان دەکرد.

چوارەم – دەستدرێژی‌یەکانی ئەلەمانیای هێتلەری:

ئەو جۆرە هەلوەستانەی «کۆمەلەی گەلان» یەکێك بوو لەو هۆیانەی پاڵیان بە هیتلەرو مۆسۆلینی‌یەوە نا زیاتر شووڵی لێهەڵکێشن. زۆری نەبرد نازی‌یەکان ژمارەیەك هەنگاوی ترسناکیان ناکە هەموویان دەرچونی ئاشکرا بوون چ لە پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» و چ لە ناوەرۆکی بڕیارو پەیمانەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس. ئەڵەمانیای نازی بەجۆرێکی بەر لەوە نەبینراو کەوتەوە دروست کردنی چەك‌و تفاقی شەڕو پەرەپێدانی هێزە جوراوجۆرەکانی. تەنها لە ماوەی یەکەم سێ ساڵی دەسەلاتی نازی‌یەکاندا خەرجی ئەڵەمانیا بۆ کاروباری سەربازی لە یەك ملیار مارکەوە گەیشتە دە ملیار، واتە دەهێند زیادی کرد. ژمارەی یەکەمیان لە ٢٪ و ژمارەی دووەمیان لە ١٧٪ی داهاتی نەتەوەیی ئەڵەمانیایان پێك دەهێنا. هەر لەو ماوەیەدا ژمارەی تیپە چەکدارەکانی لەشکری ئەڵەمانیا لە (١٠)وە گەیشتە (٣٠) تیپ‌و دواییش هەموو ئەو ژمارانە زۆر لەوە زیاتر بوون. ئەمە لە کاتێکدا بەپێی «پەیمانی ڤێرسای» نەدەبوو ئەڵەمانیا هەرگیز لە (١٠٠) هەزار سەرباز زیاتری هەبێ.

که کارگەیشت بەوە ئیتر هیتلەر هێند سڵی لەوە نەکردەوە دیسان هێزی چەکدار بنێرێتە ناوچەکانی راینی سەر سنووری فەرەنسە کە بەپێی ڤێرسای چەك کرابوون. رۆژی (٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٦) هێتلەر فەرمانی دایە لەشکری رایخی سێیەم[١٢] بچنەوە ناو خاکی راین. شایانی باسە ئەوساکە هێشتا لەشکری فەرەنسە لە لەشکری ئەڵمانیا بەهێزتر بوو، هەروەها لە رووی یاساشەوە بۆی هەبوو بەرەنگاری ئەو هەنگاوەی ئەڵمانیا بێتەوە، دواییش دەرکەوت هیتلەر فەرمانی دابووە سەرکردایەتی لەشکر کە ئەگەر هاتو فەرەنسە بزوا ئەوا یەکسەر هێزەکانی خۆیان بێ شەر بکێشنە دواوە. کەچی نە فەرەنسەو نە ئینگیلتەرە لەوە زیاتر کە ئەو هەنگاوەی هیتلەریان بە لادان لە ناوەڕۆکی «پەیمانی ڤێرسای» دانا ئیتر شتێکی تریان نەکرد، بەڵکو وەك کارێکی مەترسی‌داریشیان بۆ سەر ئاشتی‌ی جیهان لە قەڵەم نەدا.

هەڵوەستی دەوڵەتە گەورەکان، بەر لە هەموان ئینگیلتەرەو فەرەنسە، هێندەی تر هیتلەری لەخۆ بایی‌کرد. هەموو بەسەر یەکەوە ساڵی نەبرد ئەدوڵف[١٣] هیتلەر لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا، واتە مارتی (١٩٣٧) وڵاتی نەمسەی هەڵلوشی‌و[١٤] خستی‌یە سەر رایخی سێیەم. سەیر ئەوەیە لەندەن‌و پاریس‌و هاوپەیمانەکانیان داگیرکردنی نەمسەیان بە مەسەلەیەکی ئەوتۆ دانەنا هەڵبگرێ بخرێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان».

---

(١٢) رایخ لە وشەی رایخشتاغ (Reichstag)ی ئەڵمانی‌یەوە وەرگیراوە کە بریتی‌یە لە دوو وشەی لێکدراو: (Reich) واتە دەوڵەت، یا ئیمپراتۆری‌یەت، لەگەڵ (Tag)، واتە کۆبوونەوە، یا ئەنجومەن. وەك زاراوێکی سیاسی لە سەدەی دوازدەمینەوە بەکار هێنراوە. زیاتر مانای پەرلەمان دەبەخشێ. رایخی یەکەم‌و دووەم دوو قۆناغی نێوان سەدەی دوازدەمین‌و کۆتایی شەری یەکەمی جیهان دەگرنەوە. رایخی سێیەم ساڵی ١٩١٩ دەستی پێ‌کردو بە تەواو بوونی شەری دووەمی جیهان لەناو چوو. هەرچەندە رایخشتاغ لەژێر سایەی هیتلەردا، وەك زوربەی دەزگا دیموکراسی‌یەکانی تری ئەڵمانیا چووە خانەی نەبوانەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا زۆر مێژوونووس رۆژگاری ئەڵمانیای نازی‌یان ناو ناوە «رایخی سێیەم». ناوی کتێبە بەناوبانگەکەی ولیەم شیرەر دەربارەی ئەڵمانیای نازی بەم جۆرەیە: «مێژووی ئەڵمانیای هیتلەری. دامەزراندنی رایخی سێیەم‌و کەوتنی».

(١٣) ئەدۆلف ناوی خۆی‌و هیتلەر نازناوی هەڵبژاردەیەتی. لە راستیدا خۆی ناوی ئەدۆلف شیکلگروبەرە (Adolf Schicklgruber)

(١٤) لە مێژوودا بەو کارە دەگوترێ ئەنشلیوس کە وشەیەکی ئەڵمانی‌یەو مانای خستنەسەر دەگەیێنێ. هەڵلووشینی کوردی لەبارترین وشەیە بۆ ئەو کارە.

دیسان ساڵ زیاتری نەخایاند کە لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (١٩٣٩) ، هیتلەر فەرمانی دایە لەشکری ئەڵەمانیا چیکۆسلۆڤاکیای سەربەخۆش داگیر بکاتو بیخاتە سەر «رایخی سێیەم» . شایانی باسە ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٨) کۆمیتەی گشتیی کۆمەڵە لە کۆبوونەوەدا بوو ، ئەوساکەش ئەڵەمانیا هێزەکانی خۆی لەسەر سنووری چیکۆسلۆڤاکیا ئامادە کردبوو ، ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا ئەو باسە نەهێنرایە گۆڕێ . با ئەوەیش بڵێین کە چیکۆسلۆڤاکیا یەکێك بوو لە دۆستە هەرە نزیکەکانی فەرەنسە .

پێنجەم – داگیرکردنی ئەلبانیا لەلایەن ئیتالیای فاشییەوە :

بنیتۆ مۆسۆلینی وەك هیتلەری هاوبیری دەستی نەدەرۆی ئەگینا لەو کەمتری نەدەکرد ، هەرچەندە ، خوا هەڵناگرێ ، ئەویش کەمی نەکرد . تێپەڕبوونی کارەساتەکەی حەبەشە بەو جۆرەی دیمانو دەستدرێژییەکانی هیتلەر مۆسۆلینیان شێتگیرتر کرد . بۆ ئەو ئەلبانیای سەربەخۆ عەڵقەی لاوازی ئەورووپا بوو کە لە دەمێکەوە چاوی تێبڕیبوو .

فاشییەکانی ئیتالیا بەوەوە نەوەستان کە لە بیستەکانەوە ئەلبانیایان کردبووە وڵاتێکی نیمچە ژێردەستەی خۆیان ، بەڵکو هەر لەوساوە خولیای داگیرکردنی لە کەللەی دابوون . لەوەدا فاشییەکان هیچ بایەخێکیان نە بەڕای گشتیو نە بە «کۆمەڵەی گەلان» نەئەدا . بەدەستووری ژاپۆنو ئەڵەمانیا ئیتالیاش ساڵی (١٩٣٧) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە . زۆری نەبرد لەشکری فاشی بێپەروا بە بەر چاوی هەموانەوە نیسانی ساڵی (١٩٣٩) ئەلبانیای داگیرکردو مۆسۆلینی ڕایگەیاند کە ئەو وڵاتە هەمیشە بەشێکی مێژوویی ئیتالیای دێرین بووە !

بێدەنگی «کۆمەڵەی گەلان» و دەوڵەتە گەورەکان لە عاستی گشت ئەو دەستدرێژییانەدا جۆرە پشتی پشتییەکی ئەوان بوو بۆ ژاپۆنو ئیتالیای فاشیو لە هەموشیان زیاتر بۆ ئەڵەمانیای نازی . لەوان وابوو بەو جۆرە هیتلەر لە ڕۆژئاوا دوور

دەخەنەوەو بەرەو ڕۆژهەلاَت پاڵی پێوە دەنێن[١٥] ، بەلاَم زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست تا چ ڕادەیەك ئەوان بەهەڵەدا چوبوون . بەو جۆرە هەڵوەستانە هیتلەر بێ ئەندازە لە خۆبایی بوو ، وای دەزانی کەس نی‌یە بتوانێ شان لە شانی بدا . هەر بەو جۆرەش ڕێگە بۆ هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی دووەمی جیهان خۆش بوو ، ئەو شەڕەی ، وەك گوتمان ، دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» ڕێگەی بەرپابوونی نەدا .

گەر وابێ‌و ، هەرواش بوو ، «کۆمەڵەی گەلان» دەزگایەکی جیهانی‌ی سەرنەکەوتوو بوو . بەلاَم لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی ئەو دەزگایە جۆرە هەنگاوێك بوو بۆ پێشەوە لەژیانی گشتی‌ی مرۆڤدا . جگە لەوە «کۆمەڵەی گەلان» هەرچۆن بێ توانیشی چارەسەری ژمارەیەك کێشەی نێودەوڵەتی بکات ، تایبەت لە بیستەکاندا ، واتە لە پلەی یەکەمی ژیانیدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» چارەسەری کردن

کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس ئەو کێشانەی خۆی فریا نەکەوت تەواویان بکات سپاردنی بە «کۆمەڵەی گەلان» . بەشی هەرە زۆری ئەو کێشانە گەلاَڵە بووبوون ، یا ڕێبازی چارکردنیان دیار کرابوو بۆیەکا کۆمەڵە تا ڕادەیەکی زۆر بەخێرایی‌و ئاسانی تەواوی‌کردن . بەشێکی‌تریان بێنەو بەرەی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکانی لەسەر نەبوو ، بۆیەکا ئەوانیشی زوو ڕاپەڕاند .

لەنیوەی یەکەمی بیستەکاندا «کۆمەڵەی گەلان» توانی کێشەی سنووری نێوان ئەلبانیاو یۆگۆسلاڤیاو یۆنان‌و نێوان بەلگاریاو یۆنان‌و نێوان لاتڤیاو پۆلۆنیاو نێوان عیراق‌و تورکیا ببڕێنێتەوە . هەروەها چارەنووسی سایلیزیای باکوورو ، دوایی چارەنووسی ناوچەی ساری ئەلەمانیای لە ڕێگای دەنگدانەوە دیارکرد . دۆرگەی کۆرفۆش کە ئیتالیا زەوتی کردبوو ، دایەوە دەست یۆنان . بەهەمان دەستوور داوای سویدی ڕەت‌کردەوە کە دەیویست دۆرگەی ئالاندی ناو دەریای بەلتیك لە فینلەندە زەوت بکات .

---

(١٥) مەبەست ڕۆژهەلاَت‌و ڕۆژئاوای ئەوروپایە .

ژمارەیەکیش لە دەزگا سەربەخۆکانی «کۆمەڵەی گەلان» کەمو زۆر خزمەتیان کرد . یەکێك لەو دەزگایانە «رێکخراوی جیهانیی کار»[١٦] بوو . بەپێی پێرەوی رێکخراوی ناوبراو دەبوو هەوڵ بدات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ژیانی کرێکاران لە رێگەی سەرپەرشتیکردنی کاتی کارەوەو تەقلادان بۆ نەهێشتنی بێکارەوە دیارکردنی رادەیەکی ماقوڵ بۆ کرێو پاراستنی کاری مندالو ئافرەتو دانانان بە مافی دامەزراندنی جڤاتی سەربەخۆی کرێکاراندا .

«رێکخراوی جیهانیی کار» شتێکی ئەوتۆی بۆ کرێکاران پێنەکرا ، بەتایبەتی بۆ کرێکارانی وڵاتە دواکەوتووەکان . جاری وا هەبوو لە دەزگا یا کۆبوونەوە گشتییەکانی ئەو رێکخراوەدا سێ کەس دەبوونە وەفدی هەر یەکێك لە وڵاتە ئەندامەکانی «کۆمەڵەی گەلان» ، کە دەبوو یەکێلیان نوێنەری کرێکارانو یەکێکی تریان نوێنەری سەرمایەدارانو سێیەمیان نوێنەری حوکمەتی ئەو وڵاتە بێت .

بۆ روونکردنەوەی هەمان مەبەست رەنگبێ ئەوەندە بەس بێ گەر بڵێین زۆر جار کەسانی وەك جەعفەر عەسکەری دەبوونە «نوێنەری» کرێکاری ئەو جۆرە وڵاتانە لەو کۆنگرانەدا کە رێکخراوی کار بۆ لێکدانەوەی کێشەی کرێکاران دەیبەستن[١٧] . لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی «رێکخراوی جیهانیی کار» بۆ خۆی دەسکەوتێکی بایەخدار بوو ، چونکە رادەی تەشەنەسەندنو فراوانیی بزوتنەوەی کرێکارانی جیهانی رادەگەیاند ، ئەو بزوتنەوەیەی هیچ لایەنێك بۆی نەبوو ئیتر چاو لە ئاستیا بنوقێنێ .

«رێکخراوی تەندروستی جیهانی» و «دادگەی داوەری نێودەوڵەتی» لە لاهایو «لیژنەی کەمینەکان»[١٨] لە دەزگاکانی تری «کۆمەڵەی گەلان» بوون کە هەموویان ناوی خۆیان وا بەخۆیانەوە .

---

(١٦) واتە «منظمة العمل الدولية» .

(١٧) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە : الدكتور كمال مظهر احمد . الطبقة العاملة العراقية . التكون وبدايات التحرك . بيروت . ١٩٨١ .

(١٨) «منظمة الصحة العالمية» و «محكمة العدل الدولية» و «لجنة الاقليات» .

سەرئەنجامی «کۆمەڵەی گەلان»

ڕۆژ بەڕۆژ سەنگی «کۆمەڵەی گەلان» ڕوو لە کزی بوو . بەر لەوەی شەڕی دووەمی جیهان دەست پێبکات بە ماوەیەك کۆمەڵە دەنگی کپو تەنها ڕەنگی مابوو ، وای لێهاتبوو ئیتر کەس هیچی بە کڵاوی ئەو نەدەپێوا . لە دوای مانگی تەموزی ساڵی (١٩٣٩) وە هیچ کامێك لە دەزگاکانی کۆنەبوونەوە ، هەرچەندە بەپێی یاسا «کۆمەڵەی گەلان» تاوەکو ڕۆژی (١٨)ی نیسانی ساڵی (١٩٤٦) هەر مابوو . ئەو ڕۆژە ئەندامانی کۆمەڵە بۆ دواجار لە جنیڤ کۆبوونەوەو دامودەزگایان پێچایەوەو ئەرکی خۆیان سپاردە «کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان» کە لەوساوە ئیتر وەك دەزگایەکی جیهانی جێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ی گرتەوە .

کوردو «کۆمەڵەی گەلان»

گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان خراوەتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگاکانی . بەدرخانی یەکانو شێخی بەردە قارەمانو حەپسەخانو[19] ژمارەیەکی تر لە نیشتمانپەروەران جارەهای جار یادداشتو نامەی تایبەتی یان پێشکەشی ئەو دەزگا جیهانی یە کردووە . ڕۆژانی داسەپاندنی پەیمانی ساڵی (١٩٣٠) بەسەر عیراقدا لەلایەن ئینگلیزی داگیرکەرەوەو ، دوای تەقینەوەی هەرا گەورەو جەرگبڕەکەی ڕۆژی شەشی ڕەشی ئەیلول نیشتمانپەروەرانی کورد زنجیرەیەك بروسکەو نامەی نارەزایی یان ناردە جنێڤ . بەهەمان دەستوور بەدرخانی یەکانیش زوو زوو دەنگی کوردیان دەدایەوە بەگوێی داخراوی بەڕێوەبەرانی «کۆمەڵەی گەلان»دا . بەڵام لەکاتی لێدوانی کێشەی موسڵدا لەوەیش زیاتر ناوی کورد کەوتە سەر زاری ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگاکانی .

کوردستانی باشوور ، وەك هەموو ئەو ناوچەیەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە «ویلایەتی مووسل» ناسرابوو ، بەشێك لە ئیمپراتۆری ی فراوانی عوسمانی بوو . لە

---

(١٩) مەبەست خوالێخوشبوو حەپسەخانی نەقیبە .

ناوەندی ساڵی (١٩١٧) وە لەشکری بەریتانیا بە نیازی داگیرکردنی مەڵبەندی ناوبراو لەچەند قۆڵێکەوە بەرەو باکووری بەغدا کەوتە ڕێ[٢٠]. کە ڕۆژی (٣٠)ی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩١٨) ئاگربەسی مۆدرۆس[٢١] کۆتایی بە شەڕی نێوان هاوپەیمانەکانو ئیمپراتۆریی عوسمانی هێنا هێشتا لەشکری ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری مووسڵ خۆیەوە. دوای شەڕو لەگەڵ سەرکەوتنی کەمالییەکاندا تورکیا ئەوەی کردە بیانوو بۆ «داواکردنەوەی» ویلایەتی مووسڵ. بەو جۆرە کێشەیەکی نێودەوڵەتی دروست بوو کە بە ناوی «کێشەی مووسڵ»ەوە چۆتە ناو تۆماری مێژووەوە[٢٢].

«کێشەی مووسڵ» بووە یەکێك لەو باسە سەرەکییانەی خرایە بەردەمی کۆنگرەی لۆزان کە دەوروبەری کۆتایی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٢) لەنێوان کەمالییەکانی تورکیاو هاوپەیمانەکاندا بەنیازی مۆرکردنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی «پەیمانی سیڤەر» بەسترا. لەوێ لۆرد کیرزنی نوێنەری بەریتانیاو عیصمەت ئینۆنۆی نوێنەری تورکیا بە دوو قۆڵی کەوتنە باسی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ» و هەریەکەیان هەوڵی ئەدا کورد بکاتە جۆکەری بردنەوەی یارێکە. کە ئەوە دادی نەداو نەگەیشتنە ئەنجام، لۆرد کیرزن[٢٣] کە ئاوساکە وەزیری هەندەرانی بەریتانیا

---

(٢٠) لەگەڵ دەست پێکردنی شەڕی یەکەمی جیهاندا لەشکری ئینگلیز لە باشوورەوە کەوتە داگیرکردنی خاکی عیراقو تارۆژی یازدەی مارتی ساڵی ١٩١٧ گەیشتە بەغداو دوای ئەوە ئینجا بەرەو کوردستان کەوتە ڕێ.

(٢١) ئاگربەس واتە «هدنة».

(٢٢) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە: الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل. دراسة في الدبلوماسية العراقية – الانكليزية – التركية وفي الرأي العام، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٥٥ (٣٣٦ ص). نامەی دوکتۆراکەیەتی کە ساڵی ١٩٥٢ پێشکەشی زانکۆی ئەندیانای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای کردووە. چەند ساڵێك لەمەوبەر چاپی دووەمیشی دەرچو. سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی گرنگی مێژووی هاوچەرخی گەلی کورد.

(٢٣) جۆرج نەثانیێل کیرزن (Curzon) (١٨٥٩–١٩٢٥) یەکێك بوو لەپیاوە سیاسییە بەناوبانگەکانی ئینگیلتەرەی کۆتایی سەدەی نۆزدەمینو تا سەرەتای ١٩٢٤، واتە لە کاتێکی زۆر ناسکی مێژووی ئینگیلتەرەو جیهاندا، وەزیری هەندەران بوو، بەو جۆرە دەوری لە «کێشەی مووسڵ» و چارەنووسی کوردا گەورەو دیاربوو.

بوو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٣) نامەیەکی تایبەتی نارد بۆ سکرتێری گشتی ی «کۆمەڵەی گەلان» و داوای لی کرد باسی مووسڵ بخاتە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوە . پاش ئەوەی ئینۆنۆ ناچار بوو تا رادەیەك مل بدات ، هەردوولا رێك کەوتن هەول بدەن لە ماوەی نۆ مانگدا خۆیان چارەسەری ئەو کێشەیە بکەن ، خۆ ئەگەر هاتو لەو ماوەیەدا نەگەیشتنە ئەنجام ئەوساکە بیدەنە دەست «کۆمەڵەی گەلان» .

ڕۆژی پێنجی حوزەیرانی ساڵی (١٩٢٤) ماوەی نۆ مانگەکە تەواو بوو بێ ئەوەی تورکیاو بەریتانیای گەورە بگەنە هیچ ئەنجامێك ، هەرچەندە نوێنەرانیان چەند جارێك کۆبوونەوەو گەلێك گفتوگۆیان لەو بارەیەوە کرد . کە کار گەیشت بەوە ڕۆژی (٦)ی ئابی ساڵی (١٩٢٤) لەندەن داوای لە سکرتێری گشتی ی «کۆمەڵەی گەلان» کردەوە بێ دواخستن «کێشەی مووسڵ» بخاتە بەردەمی ئەنجومەن . یازدەی ئابی هەمان ساڵ ، واتە پاش تەنها پێنج ڕۆژ ، بەرێوەبەرانی کارگێری کۆمەڵە «کێشەی مووسڵ» یان خستە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوەو ئەندامانی کۆمەڵەو تورکیایان لەو بارەیەوە ئاگادارکرد .

لە کۆبوونەوەی ڕۆژی (٣٠)ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٤یدا «کۆمەڵەی گەلان» بریاری سپاردنی «کێشەی مووسڵ»ی بە لیژنەیەکی تایبەتی ی سێ قۆڵی دا کە پاش مانگێك ناویانی بەم جۆرە دیار کرد :

یەکەم – کاربەدەستی وەزارەتی هەندەرانی سوید
ف – ڤیرسن کە باڵیوز بوو لە ڕۆمانیا .
دووەم – سیاسیو زانای جوگرافی کۆنت پۆل تێلکی کە کاتی خۆی سەرەك وەزیرانی هەنگاریا بووە .
سێیەم – ئەفسەری خانەنشینی بەلجیکی أ . پۆلس .

یەکەمیان ، واتە ڤیرسن ، کرایە سەرۆکی لیژنەکە کە ژمارەیەکیش سکرتێرو یاریدەری شارەزای بۆ دانرا .

دەبوو ئەم لیژنەیەی «کۆمەڵەی گەلان» لە هەموو ئەو بەڵگانە بکۆڵیتەوە کە پێوەندی یان بە لایەنی جیاوازی زبانی نەتەوەیی و کۆمەلایەتی و ئابووری ی ویلایەتی مووسڵەوە هەبوو . هەروەها دەبوو ئەندامانی بێنە ناوچەی جیاوازی «ویلایەتی

مووسلّ» ەوەو لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ نوێنەرانی دەستەو چینی جۆراوجۆری دانیشتوانیدا بکەن‌و ئینجا پوختەی ئەنجامی کارو پێشنیاری خۆیان لە ڕاپۆرتێکی سەربەخودا پێشکەش بە کۆمەڵە بکەن.

بۆ جێبەجێ‌کردنی مەبەست ئەندامانی لیژنە سەریان لە لەندەن‌و بەغداو ئەستەمووڵ‌و ئەنقەرە[٢٤] داو دوای ئەوە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٥)وە بەتایبەتی چوونە ناوچەکانی «ویلیەتی مووسلّ». ڕۆژی (٢٧)ی ئەو مانگە گەیشتنە شاری مووسلّ خۆی. پاش چەند ڕۆژێك ئەندامانی لیژنەو یاریدەرانیان بەجیا چوونە شارو شارۆچکەکانی تری ناوچەکەو لە هەولێرو کەرکوك‌و سلێمانی بەتایبەتی مانەوەو پێوەندی‌یان بە زۆر کەسەوە کردو مانگی نیسان گەڕانەوە جنێڤ‌و لەوێ کەوتنە دانانی ڕاپۆرتی خۆیان کە ڕۆژی (١٦)ی تەمموزی ساڵی (١٩٢٥) تەواویان کردو بەسەر ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان»و ژمارەیەك ڕۆژنامەنووسدا دابەشیان کرد.

شایانی باسە نوێنەرانی تورکیاو بەریتانیاش لەگەڵ ئەندامانی لیژنەکەدا هاتبوون. تورکەکان، دیارە بۆ مەبەستی خۆیان‌و بەر لە هەر شت بۆ خۆ نزیك خستنەوە لە کورد، فەتاح بەگی حزمی شێخ مەحمودیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو.

لێدوان‌و بڕیارو مەرجەکانی «کۆمەڵەی گەلان» بۆ دیارکردنی چارەنووسی «ویلایەتی مووسلّ» تا ڕادەیەك ئاشکراو زانراون. ئەوەی دەمانەوێ لەم وتارەدا سەرنجی تایبەتی‌ی بدەینێ ڕاپۆرتەکە خۆیەتی کە دەقی ناونیشانی بەم جۆرەیە:

«کۆمەڵەی گەلان. مەسەلەی سنووری نێوان تورکیاو عیراق. ڕاپۆرتی پێشکەش کراو بە ئەنجومەن لە لایەن ئەو لیژنەیەوە کە بەپێی بڕیاری ڕۆژی (٣٠)ی ئەیلولی (١٩٢٤)ی ئەنجومەن دامزرێنرا»[٢٥].

ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسل پڕی‌یە لە زانیاری‌ی سیاسی‌و

---

(٢٤) ڕۆژی ١٦ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٥ ئەندامانی لیژنە گەیشتنە بەغداو پاش دە ڕۆژ لەوێوە چوونە مووسلّ‌و ئینجا کەوتنە گەڕان بە ناوچەکانی کوردستاندا.

(٢٥) ئەمەش دەقی ناوەکەیەتی بە ئینگلیزی:

(League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council resolution of September 30, 1924), Geneva, 1925.

ئابووری‌و کۆمەلآیەتی‌و جوگرافی‌ی گرنگ کە بەشێکیان لە سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە وەرگیراون‌و بەشێکیشیان ئەندامانی لیژنەکە بۆ خۆیان کۆیان‌کردوونەوە . زانیاری‌یەکانی ئەم بەشەی دوایی‌یان ئەندامانی لیژنە یا بە چاوی خۆیان بینیویانن‌و تۆماریان کردوون ، یا لە ڕێگەی ژمارەیەك مامۆستای شارەزاری زانکۆ بەناوبانگەکانی جیهانەوە پێیان زانیون . لەبەر ئەوە ڕاپۆرتی ناوبراو لە یەکەم ڕۆژی بلآوکردنەوەیەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی گەلێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌ی نوێ‌و هاوچەرخ . کوردناسان زۆر جار لە بەرهەمەکانیاندا پەنایان بردۆتە بەر زانیاری‌یەکانی‌و کەڵکی باشیان لێیان وەرگرتووە .

هەرکەسێك بیەوێت باسی ژیانی دەرەبەگی‌و کۆچەری‌و هۆزایەتی‌و پێوەندی‌ی ئابووری‌و داب‌و نەریتی دانیشتوانی ناوچەیەکی فراوانی کوردستان بکات پێویستە بگەڕێتەوە ناوەرۆکی ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسڵ کە ژمارەیەك بۆچوونی سیاسی‌ی وردیشی تێدایە . . شایانی باسە دانەرانی ڕاپۆرتەکە چەند جارێك باسی پێوەندی‌ی برایانەی نێوان کوردو عیسایی‌یەکانیان کردووەو دانیان بەوەدا ناوەکە لەو بارەیەوە هیچ گەلێکی تری موسڵمان نی‌یە بتوانێ شان لە شانی کورد بدات [٢٦] .

دیسان گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان لەو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یە گەورانەدا هاتووە کە ئینگلیزەکان لە ماوەی نێوان سالآنی ١٩٢٠ و ١٩٣٢دا چەند جارێك بە چاپ کراوی دەربارەی کاروباری کارگێڕی عیراق پێشکەشی «کۆمەڵەی گەلان» یان کردوون . ئەو ڕاپۆرتانەش کە ئیمرۆکە بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخی هەموو عیراق ، پڕن لە زانیاری‌ی زۆر بەکەڵك‌و گرنگ دەربارەی لایەنی جیاوازی ژیانی کوردەواری .

یەکێك لە بەشە سەرەکی‌یەکانی هەر یەکێك لەو ڕاپۆرتانە بۆ کورد تەرخان کراوە . بە وێنە لە یەکەم ڕاپۆرتیاندا کە دەربارەی کاروباری بەڕێوەبردنی عیراقە لە مانگی ئۆکتۆبەری سالی (١٩٢٠) وە تاوەکو مانگی مارتی سالی (١٩٢٢) [٢٧] باسی

---

(٢٦) Ibid , PP. 46 – 47

(٢٧) (Report on Iraq administration, October 1920 – March 1922), London, 1923.

کوشتنی میستەر بێل و کاپتەن سکۆتی تێدایە کە هەردووکیان مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩١٩) لەلایەن شۆڕشگێڕانی کوردی ناوچە شاخاویەکانی هەولێرەوە پێکراون . هەروەها باسی کوشتنی کاپتەن سالمۆنیشی تێدایە کە ئەفسەری سیاسیی کفری بوو ، لە لایەن شۆڕشگێڕانی کوردەوە سەرەتا بەدیل گیراو دوایی کوژرا[٢٨] .

هەمان ڕاپۆرت بەکورتی، باسی کۆنگرەی قاهیرەو سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بەکوردو ، بەشدار نەبوونی دانیشتوانی ناوچەی سلێمانیی لە «هەڵبژاردنی» فەیسەڵی یەکەمدا کردووە . یەکەمیان ، واتە کۆنگرەی قاهیرە ، مانگی مایسی ساڵی (١٩٢١) لەژێر چاودێریی چەرچلدا بەسترا کە ئەوساکە وەزیری موستەعمەرات بوو . دەربارەی عیراق ئەندامانی «کۆنگرەی قاهیرە» لە چوار باسی سەرەکیی کۆڵینەوە :-

یەکەم – کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لە عیراق .
دووەم – باسی ئەوانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایی عیراق پاڵاوتبوو .
سێیەم – مەسەلەی کورد .
چوارەم – لەشکری داهاتووی عیراق .

هەرچەندە «کۆنگرەی قاهیرە» بایەخی زۆریدا بە مەسەلەی کورد ، بەڵام ئاڵو گۆڕێکی ئەوتۆ لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەری ڕووی نەدا .

لاپەڕە ٦٨ و ٦٩ی ڕاپۆرتی ١٩٢٠–١٩٢٢ بۆ باسی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینێکی هۆزی سورچی دژی ئینگلیزی داگیرکەر تەرخان کراون . ئەو ڕاپەڕینە دەوروبەری کۆتایی ساڵی (١٩٢١) بەرپا بوو ، ئینگلیزەکان تا سەرەتای ساڵی داهاتوو بە تەواوی بۆیان دانەمرکایەوە . بەپێی زانیاریەکانی ناو ڕاپۆرتەکە ژمارەی شۆڕشگێڕانی سورچی خۆی دەدا لە (٦٠٠) کەسێك کە ، وەك دەڵێ ، نزیکەی (٢٠٠) سەربازی تورك بە تۆپێکەوە یاریدەیان دەدان . ئەو هێزەی ئینگلیزەکان کردیانە گیانی شۆڕشگێڕانی کورد لە هەزار سەربازی لیڤی پێکهاتبوو کە جگە لە دوو

(٢٨) ڕۆژانی «شۆڕشی بیست . کاپتەن سالمۆن لەلایەن پیاوەکانی برایم خانی دەلۆوە کوژرا .

ئەفسەریان هیچ کامێکیان ئینگلیز نەبوون . وا دیارە شەڕ لە نێوان هەردوو لادا دوو ڕۆژی خایاندووەو تورکەکان تەنها لە ڕۆژی یەکەمیدا بەشداربوون‌و دوایی پشتی شۆڕشگێڕانیان بەرداوە . پاش ئەوەی سورچی‌یەکان ، بەپێی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی ، بەرگری‌یەکی چاکیان کردووە ناچار بوون بکشێنەوە . زیانیان ، وەك نووسیوی‌یە ، (٢٠) کوژراوو (٧٠) بریندارو کاول کردنی ژمارەیەك گوندو گرتنی دوو سێ ڕانە مەڕو بزنیان بووە .

دوابەدوای ئەو باسە ڕاپۆرتی ١٩٢٠–١٩٢٢ ڕاستی‌یەکی مێژوویی بایەخداری تۆمار کردووە . دەڵێ ئەیلوولی ساڵی (١٩٢١) ژمارەیەك شارەزای سەربازی‌ی ئینگلیز گەیشتنە عیراق‌و دەست‌کرا بە گواستنەوەی بەشی زۆری هێزی لیڤی لە ناوچەکانی فوراتەوە بۆ کوردستان ، بەلام « بەداخەوە تا نووسینی ئەم ڕاپۆرتە نەتوانراوە هیچ سەربازێکی لیڤی لە دیوانیەو سەماوەو ناصریەوە بگوێزرێتەوە» چونکە ، وەك دەڵێ ، هەموو مەڵبەندی فورات بە لەشکر دابین نەدەکرا . ئەم قسانە ڕادەی پەرەسەندنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای کورد دژی ئینگلیزو بایەخی خەباتی هاوبەش‌و یەك کات لەناو سنووری یەك وڵاتدا بە وردی ڕوون دەکەنەوە . ڕاستە تا ڕۆژی دانانی ڕاپۆرتی ناوبراو داگیرکەر توانیبووی «شۆڕشی بیست» لەناوەندو باشووری وڵاتدا دابمرکێنێتەوە ، بەلام ئەو سێ شارەی ناویان هاتووە هێشتا لە «بزێوی» خۆیان نەکەوتبوون . بۆیەکا ئینگلیزەکان نەیانتوانی هەموو سەگە هارەکانیان بەردەنە گیانی نیشتمانپەروەرانی کورد .

لە هەمان ڕاپۆرتدا ناوی شێخ مەحمودو سمایل ئاغای شوکاك (سمکۆ) و مەحمود خانی دزڵی‌و ئەورەحمان ئاغای سەرۆکی هۆزی شرناخی کوردستانی تورکیاو ژمارەیەك ناوداری تری کورد هاتووە[٢٩] . بەوێنە دەربارەی شێخ مەحمودو مەحمود خانی دزڵی گەورەی هەورامان نووسیوی‌یە دەڵێ :

«لە ناوچەی سلێمانی پرۆپاگەندەیەکی زۆر دژی بەریتانیا کراوە . . ساڵی (١٩١٩) مەحمود خانی سەرداری گوندی دزڵی بەشداری‌ی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمودی کردو ساڵی (١٩٢٠) لەلایەن حوکمەتی ئێرانەوە دیل‌کراو درایە دەست کاربەدەستانی

---

(٢٩) (Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922), PP. 103,

بەریتانیا (لە عیراق –ك.م.). دوای ئەوەی لە هندستان ماوەیەك بە بەندی مایەوە ، ئەیلولی ساڵی (١٩٢١) ڕێگەی دراێی بگەڕێتەوە سلێمانی بەو مەرجەی ، وەك بەڵێنیدا ، نەچێتەوە دیوی ئێران . بەڵام مەحمود خان بەڵێنەکەی شکاندو گەڕایەوە دزڵیو لەوێوە نامەی بۆ مستەفا کەمال ناردو داوای چەکی لیکرد بۆ دەرکردنی ئینگلیز لە ناوچەی سلێمانی . کانوونی یەکەم ژمارەیەك وردە سەرداری هەورامان ، کە بێگومان پێوەندییان پێوەی هەبوو ، هاتنە دەشتی هەڵەبجەو کەوتنە کۆکردنەوەی باج . ناوەندی کانوونی دووەمی (ساڵی ١٩٢٢ – ك.م.) هێزێکی لێی کەوتە ناو بۆسەیەکەوەو ژمارەیەکیان پێکران ، کە یەکێکیان ئەفسەری بەریتانی کاپتەن ڤیتزگیبۆنی[٣٠] فەرماندەی هێزەکە بوو . دوای ئەوە لەبریتی پیادە بە فڕۆکە هێرش کرایە سەر هەڵەبجە . ئەنجامی ئەو هێرشە زۆر سەرکەوتوو بوو . مەحمود خان بە ناچاری گەڕایەوە گوندی دزڵی ، بەڵام پیاوەکانی لە پەلاماردانی دەشتی هەڵەبجە نەکەوتن . مانگی مارت فشاری فڕۆکە مەحموود خانی ناچار کرد پێوەندی بەکاربەدەستانی ئینگلیزەوە بکات .

سەرئەنجامی ئەوانەش کە لە شۆڕشەکەی ساڵی ١٩١٩ی شێخ مەحمودا بەشدار بوون بەم جۆرە بوو : شێخ قادری برایو غەریبی شێخ عارف خزمی وشێخ ئەحمەدی پیاوی مانگی مایس لە هەنجام بەردران . یەکەمو دووەمیان ئێستە وان لە بەغدا . هەرچی شێخ ئەحمەدە ڕێگەی پێ درا یەکسەر بگەڕێتەوە سلێمانی . شێخ مەحمودو شێخ غەریبی کوڕی شێخ مارف کانوونی دووەم لە هندستان بەرەڵا کرانو ئێستە وەك دوورخراوەی سیاسی وان لە کوێتو چاوەڕوانی گەڕانەوەن بۆ سلێمانی»[٣١] .

لە شوێنێکی تردا هەمان ڕاپۆرت دەربارەی باری خوێندەواریی ئەوسای کوردستان ئەم ڕاستییەی داوە بەدەستەوە کە دەڵێ ئەیلولی ساڵی (١٩٢١) پۆلێکی ناوەندی لە شاری سلێمانی کرایەوە ، بەڵام لەبەر ئەوەی تەنها سێ قوتابی خۆیان ناونووس کرد پێشنیار کرا بگوێزرێنەوە شاری کەرکووك[٣٢] . وەك دوایش ڕوونی

(٣٠) Captain Fitzgibbon

(٣١) Report on Iraq administration, October 1920 – March 1922), PP. 116 – 117.

(٣٢) Ibid

دەکەینەوە خوێندنی کوردی لەژێر سایەی ئینگلیزدا لەوەیش کەمتر پێشکەوت کە چاوەروان دەکرا .

لە راپۆرتی داهاتوودا کە ئینگلیزەکان دەربارەی کاروباری عیراق لە ماوەی نێوان نیسانی ۱۹۲۲ و مارتی ۱۹۲۳ دا داویانەتە «کۆمەڵەی گەلان»[٣٣] بەدرێژی باسی هەڵوەستی کورد بەرامبەر «هەڵبژاردنی» فەیصەلی یەکەمو ، هەراوبگری ناوچەی هەڵەب : ەو هەورامانو ، کوشتنی م . مۆتو[٣٤] ، هەڵوەستی جیاوازی سەردارانی جافو پشدەر دەربارەی گەرانەوەی شێخ مەحمودو ، چالاکی ی کەمالی یەکان لەناو کوردی عیراقداو ، راپەرینی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو ، کوشتنی کاپتەن بۆندو[٣٥] کاپتەن ماکانت[٣٦] لەلایەن شۆرشگێرانی هەمەوەندەوەو گەلێك باسی بایەخداری تری وەك ئەوان دەخوێنی یەوە[٣٧] .

هەمان راپۆرت بە درێژی باسی ئەوەی کردووە چۆن لەژێر فشاری شۆرشگێرانو نارەزایی جەماوەردا ئینگلیزەکان ناچار بوون رۆژی (٥)ی ئەیلوولی ساڵی (۱۹۲۲) شاری سلێمانی و هەموو ئەو ناوچەو مەڵبەندانە بەجێ بهێڵن کە کەوتوونەتە باکووری هەولێر – کەرکووك – کفری یەوە . ئینگلیزەکان ئەو رۆژە (٦٧) کاربەدەستی خۆیانیان لە سلێمانی یەوە بە فرۆکە گواستەوە کەرکووكو ، بەرێوەبردنی کاروباری شاریان سپاردە ئەو ئەنجومەنەی بەر لەماوەیەك نوێنەرانی دانیشتوانی شار هەڵیانبژاردبوو[٣٨] .

دیسان هەمان راپۆرت بە وردی چەند لایەنێکی گرنگی دەربارەی گەرانەوەکەی شێخ لە هندستانەوە بۆ تۆمار کردووین . لەو شوێنەیدا راپۆرتەکە بە ناونیشانی «وەرگرتنی دەسەلاْت لەلایەن شێخ مەحمودەوەو پیلانی ئەو لەگەڵ

---

(٣٣) (Report on Iraq administration, April 1922 – March 1923), London, 1924.

(٣٤) Lieutenant M. Mott.

(٣٥) Captain Bond

(٣٦) Captain Makkant

(٣٧) ((Report on Iraq administration, April 1922 – March 1923)), PP. 33–34

(٣٨) Ibid , P. 35

تورکاندا» باسی پێوەندی‌ی نهێنی‌ی شێخی لە ڕێگەی ئۆزدەمیر پاشاوە[٣٩] لەگەڵ کەمالی‌یەکاندا کردووە. لەو بارەیەوە دەڵی‌و، ڕاستیش دەکات، کەمالی‌یەکان لەگەڵ شێخ دەست پاك نەبوون، بەڵکو دەیانویست بیکەنە داشی دامەی جی‌بەجی‌کردنی مەبەستی خۆیان[٤٠]. ڕاپۆرتی ناوبراو گەلێك زانیاری‌ی دەگمەنی دەربارەی ئەو باسەو چالاکی‌ی بەرفراوانی کەمالی‌یەکانی لەناو کوردی عیراقدا بۆ پاراستووین.

لەچەند شوێنێکیدا ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٢-١٩٢٣ بە ئاشکرا باسی ئەو بەزمەی کردووە کە فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا لە ڕقی شێخ مەحمودو کەمالی‌یەکان بە دانیشتوانی بێ‌وەیی کوردستانیان دەکرد. بڕوا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژنێکی وڵاتە ژێردەستە فراوانەکانیانا ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەمەجۆرو، بەتایبەتی فڕوکەیان بەکار هێنابێت، ئەو کارەی لەندەن وەك ڕوداوێکی ئاسایی لە ڕاپۆرتە تایبەتی‌یەکانی خۆیدا دەیخستە بەردەمی دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»و ئەندامانی.

بەهەمان دەستوور خەباتی گەلی کوردو، تایبەت بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود گەلێك لاپەڕەی ڕاپۆرتی داهاتوویان پڕکردۆتەوە کە بۆ باسی کاروباری عیراق لە نیسانی ساڵی ١٩٢٣وە تاوەکو کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٤ تەرخان کراوە[٤١]

---

(٣٩) ئۆزدەمیر پاشا ئەفسەرێکی گەورەو لێهاتووی تورك‌و لایەنگری مستەفا کەمال بوو. ئۆزدەمیر نازناوی بوو. ئەگینا خۆی ناوی عەلی شەفیق‌و بە ڕەگەز میسری بوو. لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٢ وە کەمالی‌یەکان لەگەڵ هێزێکی سەربازیدا ناردیانە ڕەواندوز. ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەردارانی کورد دابمەزرێنێ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانێ. چالاکی‌یەکانی ئۆزدەمیرو هاریکاری‌ی لەگەڵ سەردارانی کورداو بەتایبەتی لەگەڵ شێخ مەحمود، تەواو ئینگلیزیان بێزار کردبوو. پاش ماوەیەك ئۆزدەمیر ناچار بوو بکشێتەوە. هەرچەندە لە بارو دۆخی ئەو ڕۆژگارەدا کەمالی‌یەکان بەپاکی لەگەڵ کوردا بهاتنایە پێشەوە دەیانتوانی جی‌پێی ئینگلیز تەواو شلۆق بکەن.

(٤٠) ((Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923)), P. 39.

(٤١) ((Report by His Britannic Majesty's Government on the administration of Iraq for the Period April 1922 — December, 1924)), London, 1925.

لەو لاپەڕانەدا چەند جارێك باسی بۆمبابارانی سلێمانیو هەڵەبجەو شوێنی تری کوردستان لەلایەن فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورەوە کراوە . بەپێی دەق قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی بۆمبابارانی ڕۆژی (٢٥)ی مایسی ساڵی (١٩٢٤) دانیشتوانی سلێمانی ناچارکرد شار بەجێ بهێڵنو ، وەك دەڵێت کاتێك ئینگلیزەکان داگیریان کردەوە لە (٢٠) هەزار ژمارەی دانیشتووی تەنها (٧٠٠) کەسی تێدا مابوو . پاش دوو مانگ ئێنجا نیوەی خەڵکی شار زاتیان کرد بگەڕێنەوە سەر ماڵو حاڵی خۆیان ، بەلاّم تا مانگی تەشرینی دووەم ژمارەی نەگەیشتەوە دۆخەکەی جارانی[٤٢] .

جگە لە باسی ڕووی جیاوازی کوردەواریی عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٦)[٤٣] بەتایبەتی باسی سمکۆشی کردووە . لەو بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێ :

«سمایل ئاغای سمکۆ : دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حوکمەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد ، بەلاّم لەو شەڕەی نزیك دیلمان قەوما شکاو بەناچاری خۆیو صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە نزیك نەهرێ سنووری بڕیو هاتە ناوچەی ڕەواندزی سەر بەهەولێر .

ئێران داوای لە عیراق کرد سمکۆی بەیەخسیری بداتەوە ، بەلاّم عیراق ملی نەدا ، چونکە یاسای پەناهەندەی سیاسی عیراق ڕێگەی دانەوەی پەنابەران نادات . لەگەڵ ئەوەش حوکمەتی عیراق ڕێگەی دایە ئێرانی‌یەکان ئەفسەرێکی خۆیان بنێرنە ناو خاکی عیراق بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سمکۆ دەربارەی ئەو مەرجانەی ئێران بۆ لێخۆشبوونی دایناون»[٤٤] .

بۆ باسی کوردو ، گەلێك باسی تری ئەوسای عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٧)[٤٥]

---

(٤٢) Ibid, PP. 32 — 33

(٤٣) ((Report by His Brittanic Majesty's Government to the Council of The League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926)), London, 1927.

(٤٤) Ibid, P. 27.

(٤٥) ((Report by His Britanic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1927)), London, 1928.

هیچی لەوانی‌تر کەم نی‌یە . ئەمجاریان باسی گفتوگۆی ئینگلیزەکان لەگەڵ شێخ مەحمودا هاتۆتە پێشەوە . بۆ جێ‌بەجێ کردنی ئەو مەبەستە شێخ مەحمود سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌ی کردۆتە نوێنەری خۆی‌و ناردوویەتە بەغدا . نووسەرانی ئەو راپۆرتە سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌یان ناو ناوە «ئاژاوەچی‌ی کوردستانی باشوور»[٤٦] . دیارە دەبێ نیشتمانپەروەرو پیاوی دڵسۆز لای هەموو زۆردارو داگیرکەرێك هەر ئاژاوەچی‌و یاخی‌گەرو پیاوخراپ بێ ! . هەر بەو جۆرەش راپۆرتەکە ناوی سابیرو عەبدوڵلای کورانی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند دەبات . ئەوانیش لەو رۆژانەدا ، بەپیشەی باووباپیرانیان ، دلێرانە بەرەنگاری داگیرکەر هاتبوون ، بەڵکۆ ئەوساکە ، وەك راپۆرتەکە بۆ خۆی دەڵێ ، تەنها ئەوان لە کۆری خەباتدا مابوونەوەو ئینگلیزەکان کوناوکون بە فرۆکەو سوارەو سەربازی لیڤی دوویان کەوتبوون .

راپۆرتی ساڵی (١٩٢٧) بە کورتی چەند لایەنێکی باری ژیانی ئەو کوردانەی خستۆتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە لە ئەنجامی راپەرینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیراندا پەنایان هێنابووە بەر عیراق‌و وەك دەڵێ ناوچەی مووسڵ بەهۆی لێشاوی ئەوانەوە بەجارێك شڵۆقابرو . بەپێی قسەی راپۆرتەکە تاوەکو ساڵی (١٩٢٧) تەنها (٤٥٠) کەس لەو پەناهێنەرانە لە ناو خاکی عیراقدا مابوونەوە . ئەوانی تریان هەموویان گەراونەتەوە گوندەکانی خۆیان . لەو (٤٥٠) کەسەش نزیکەی (١٥٠) یان لە ناوچەی زاخۆو (٢٥٠) یان لە ناوچەی دهۆكو نزیکەی (١٠٠) یان لە ناو مووسڵ خۆی‌و دەوروبەریدا نیشتەجێبوون[٤٧] .

---

(٤٦) Ibid, P. 24

دەقی قسەکە وەهایە :

(The stormy Petrel of Southern Kurdistan)

«پێترێل» بەتەنها مەلێکی گچکەی دەریایی زۆر دوورەفرە ، بەلام کە وشەی (storm)ی دەچێتە پاڵ دەبێتە زاراوو بەیەکێك دەگوترێ زۆر بزێوو بەگژبەند بێ .

(٤٧) ((Report... on the administration of Iraq for the year 1927)), PP . 24 — 25

لە ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٣١دا[٤٨] ژمارەیەك هۆزی ناوچەی بادینان دەبنە گاورو بەرازخۆرو لەسەر ئەوە (!) فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورە زۆر «دڵسۆزانە» دێنە دەستو بەردەبنە گیانیان . دوای یەك لاپەڕە باسی گرتنی مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ناوەندی نیسانەوە تاوەکو (٣٠)ی مایسی ساڵی (١٩٣١) دەخوێنییەوە[٤٩] .

هەروەها چ ئەم ڕاپۆرتەو چ ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣٠)[٥٠] چەند جارێك باسی شەشی ڕەشی ئەیلوولو تازەبوونەوەی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود تا بەدیل گرتنیو ڕەوانە کردنی بۆ ناصریە دەگێڕنەوە . کاتێك ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣١) دێتە سەر باسی شەڕی ئاوباریك ، کە ڕۆژی پێنجی نیسانی ساڵی (١٩٣١) قەوما ، دەڵێ کوردەکان «ئازایانە جەنگین ، هەرچەندە هێرشی فڕۆکەو پیادە بەردەوام بوو ، بەڵام ئەوان تا تاریکیداهات بەرگرییان کردو ئینجا کشانەوە» . دانەرانی ڕاپۆرتەکە بێ پێچو پەنا باسی ئەوەیان نووسیوە چۆن فڕۆکەکانی ئینگلیز لە ماوەی دوو حەفتەی داهاتودا تاقیبی شێخیان کردووەو دەستیان لێ هەڵنەگرتووە تا ڕۆژی (٢٠)ی نیسان کردوویانە بەودیودا . شێخ لەوێ گوندی پیرانی کردۆتە بنکەی نوێی[٥١] .

دوای چەند لاپەڕەیەك ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣١) باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان لەسەر داوای ڕەزا شا هێزی تایبەتییان کردۆتە سەر مەحمود خانی دزڵیو دەست بەرداری نەبوون تا ڕۆژی (٣١)ی مایسی ئەو ساڵە بە دیلی گرتوویانەو ڕەوانەی بەغدایان کردووە[٥٢] .

---

(٤٨)

((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Councll of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931)) .

(٤٩) Ibid, PP. 15 — 16

(٥٠)

((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1930).

(٥١) ((Report.... for the year 1931)), PP. 16 — 17.

(٥٢) Ibid, P. 31

ڕاپۆرتی داهاتوو کە بۆ ماوەی نێوان کانوونی دووەم و ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٣٢ تەرخان کراوە[٥٣] وەك ئەوانی تر بێپەروا کوڵێك باسی «جوامیری»ی فرۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیای گەورەی دژی شۆڕشگێرانی کورد بۆ «کۆمەڵەی گەلان» کردووە (!!) . ئەو «داستانە» خۆشە (!!) ئەمجاریان بۆتە گوڵی سەردەستەی باس و یەکەم شەش لاپەڕەی ڕاپۆرتەکەی «ڕازاندۆتەوە» . دیسان زۆر بێ پەروا ڕاپۆرتەکە باسی ئەوە دەکات چۆن بۆ ماوەیەك هێرشی فرۆکەکانی ئینگلیز بۆ سەر کورد لەبەر خاتری چاوی شینی فرۆکەوانێك و باریدەرێکی ، کە «چەتە» کوردەکان بەدیلیان گرتبوون ، وەستێنرا . بەڵام کاری دانەرانی ڕاست ئەوەیشیان بۆ مێژوو تۆمار کردووە چۆن ئەو «چەتانە» پیاوانە ڕەفتاری دیلەکانیان کردووە و پاش ماوەیەك ئازادیان کردوون[٥٤] .

هیچ کامێك لە ڕاپۆرتەکانی تری ئینگلیز کە دەربارەی عیراق لە بیستەکان و سەرەتای سییەکاندا پێشکەشی «کۆمەڵەی گەلان» یان کردوون لە باسی کورد بێ بەش نین . دوا ڕاپۆرتیان کە بەر لە کۆتایی ساڵی (١٩٣٢) بە بۆنەی وەرگرتنی عیراق بەئەندام لەلایەن «کۆمەڵەی گەلان»ەوە پێشکەشیان کردووە بریتییە لە پوختەی هەموو ڕاپۆرتەکانی تر ، بۆیەکا بایەخی ئەمیان زۆر تایبەتییە[٥٥] . ئێمە لەو ڕاپۆرتە تەنها یەك نموونە دەهێنینەوە کە ، خوا هەڵناگرێ ، بێ پێچ و پەنا باسی باری خوێندن و خوێندەواریی کورد تاوەکو سەرەتای سییەکان دەکات ، واتە تا ئەو کاتەی عیراق تێیدا بووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . لەو ماوەیەدا کە گوایە بەریتانیای گەورە بە «ناوی» «کۆمەڵەی گەلان»ەوە عیراقی دەبرد بەڕێوە ژیانی ڕووناکبیریی کورد زۆر

---

(٥٣) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the period January to October 1932)).

(٥٤) Ibid , P. 3

(٥٥) ((Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during period 1920 — 1931)), London, 1931.

هێندیو لەسەر خۆ هەنگاوی دەنا . هەرچۆن بێ هەنگاوی ناوچەکانی تر لە هەنگاوی ئەو خێراتر بوو . بە داخەوە جاری وا هەبوو ئەو هەنگاوە بۆ دواوە بوو ، نەك بۆپێشەوە . بەوێنە بەر لەوەی شەری یەکەمی جیهان دەست پێبکات ژمارەی قوتابیی ناوەندی[٥٦] لە شاری سلێمانی خۆی دەدا لە نزیکەی (١٦٥) کەس ، کەچی بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان»و دوای (١٤) ساڵی رەبەق لە قەیمومەتی بەریتانیای پێشکەوتوو ئەو ژمارەیە هاتە سەر تەنها (١٠) کەس . لەوەیش خراپتر : دیسان بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، لە ژێر سایەی بەریتانیای گەورەدا ژمارەی هەموو ئەوانەی لە قوتابخانە کوردییەکاندا دەیانخوێند ، بەپێی سەرژمێری ئینگلیزەکان خۆیان ، بریتی بوو تەنها لە (١٥٤٥) کەس . کەچی بەرامبەر بەوان (٦٣٠٠) کەس لە قوتابخانە عیسایییەکانو (٨٤٠٠) کەس لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند ! ![٥٧] ، واتە ئەو جووانەی عیراق کە ژمارەیان نەدەگەیشتە لە صەدا سیو چواری کورد پتر لە پێنج ئەوەندەی ئەوان مافی خوێندنیان هەبوو ! !

بەو جۆرە هەر بەڵگەیەك دەربارەی کورد چوبێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» بە دروستی وێنەی باری نالەباری سیاسیو کۆمەلایەتیو ئابووری کوردی بۆ ئەندامانی کێشاوە ، باسی ئەو جەورو ستەمو بێمافییەی کوردی بۆ کردوون کە بەهۆی ئینگلیزو عەلقە لە گوێکانیانەوە دووچاریان هاتبوو . راستە جاروبار دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان» ئاوریان لە کورد داوەتەوەو تەنانەت ئەو نامانەشیان بێ وەلام نەکردووە کە نیشتمانپەروەرانی کورد بۆیانیان ناردوون[٥٨] ، بەلام ، بێگومان ، هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە کورد هیچ رۆژێك نەگەیشتۆتە نیوەی ئەو ئاستەش کە بەپێی ناوەرۆکی پێرەوی خۆی دەبوو بیگاتێ . ئەوەش دیسان رووی راستەقینەی «کۆمەڵەی گەلان» وەك داشی دامەی دەستی دەوڵەتە گەورەکان نیشان دەدات .

---

(٥٧) ((Special Report...)), PP. 232—234 هەروەها بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني ١٦٣٨-١٩١٧ . بغداد . ١٩٥٩ . ص ١٨١ . محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها . ترجمة محمد جميل بندى الروژبياني . بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٠٥ – ٢١٠ ؛ «العالم العربي» (جريدة) ، بغداد ، ٢٠ كانون الثاني ١٩٣١ .

(٥٨) بڕوانە : ((Report... on the administration of Iraq for the year 1931)) PP. 18—19.

کەوابێ نیشتمانپەروەرانی کورد حەقیان بوو بە چاوی گومانو ڕقەوە سەیری «کۆمەڵەی گەلان» یان دەکرد. لەخۆوە نەبوو سەلام لە پارچە هەڵبەستێکی خۆیدا کە ساڵی ۱۹۳۳ بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری «هاوار»ی شامدا بڵاوی کردەوە[٥٩] «کۆمەڵەی گەلان»ی ناونا «کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن»ی وەزیری هەندەرانی ئەوسای بەریتانیای گەورە[٦٠].

لەهەمان هەڵبەستیدا سەلام دەربارەی «کومەڵەی گەلان» بە داخو زوخاوێکی زۆرەوە گوتوویە:

«عصـــــبـــــة الامم». کـۆمـــــەڵی گەورە
بـــــەپـــێچو پــــەنـــا بـــەفـــێڵو دەورە[٦١]
بـــــەجۆشو کـوڵ بووی بۆ کـوردی هــــــەژار
ئـــەتگوت ئـــەم قـــەومـــە ئـــەکـــەم ڕستگار
ئـــەگەر ڕاست ئـــەکـــەی هـــەڵی سوورێنـــە
بـــەس بۆ سیـــاسەت هـــەڵمایـــەرێنـــە
تـــەریق نـــابـــیـــتۆ تۆ چـیت پـێ ئـــەکـــەن
(کوتـــەکی دەستی مـــیســـتـــەر هـــەنـــدرسن)

دوای ئەوەی سەلام پیلانو پارێکانی «کۆمەڵەی گەلان» ڕیسوا دەکات دیسان ڕووی دەمی تێدەکاتەوەو پێی دەڵێ:

لـــە عـــەدالـــەتـــاکـــەی ئـــەمـــە دەئـــبـــە
یـــــاخو هـــــەر شێوەو ئوسوڵی غـــــەربـــــە

---

(٥٩) بڕوانە:
«هاوار». ساڵی دوو. ژمارە ٢٢. یەکی تەمموزی ۱۹۳۳. ل ۷. هەمان پارچە یەکەم شیعری سەلامە لە دیوانەکەیدا (بڕوانە: «دیوانی سەلام». بەغدا. ۱۹٥۸. ل ۱ ـ ٤). لە دیوانەکەدا چەند شوێنێکی شیعرەکە پەڕێنراوە. بەڵام «هاوار» دەق وەك خۆی بڵاو کردۆتەوە.

(٦٠) مەبەست ئارثەر هێندرسنە (A. Henderson) (۱۸٦۳–۱۹۳٥) کە لە ساڵی ۱۹۱۱ وە تاوەکو ساڵی ۱۹۳٤ سکرتێری «پارتی کرێکاران» بوو. ساڵی ۱۹۲۹ بووە وەزیری هەندەران. ساڵی ۱۹۳۱ وازی هێنا. واتە کە سەلام شیعرەکەی گوتووە ئەو هێشتا هەر وەزیر بووە.

(٦١) چەند بەیتێکی هەڵبژاردەن لە شیعرەکەی سەلام. نەك هەمووی.

کۆمـــــەڵی درۆ ، جـــــێگەی مـــــەکـــــروفـــــەن
(کوتـــەکی دەستی مـــیســـتـــەر هـــەنـــدرسن)
خۆ تۆ وەصی بووی ئـــــەقوام بوون هـــــەتـــبو
دەمی کوردت کـــــرد بـــــە تـــــەڵەی تـــــەقـــیو

سەلام لەوەیش زیاتر پێی پیا دەنێو «کۆمەڵەی گەلان»ی لا دەبێتە بارەگای «فیتنەو تەزویر» و کارخانەی «فەسادو میحەن» چونکە :

لـــــە سلـــــێمانی جـــــادەی بـــــەرسەرا
بـــــە خوێنـــــاوی کورد ئـــــاوڕشێن‌کـــــرا[٦٢]

دوای هێنانەوەی باسەکە بەو جۆرە سەلامی داخ لەدڵ ڕوودەکاتەوە «کۆمەڵەی گەلان»و پڕ بەدەم لێی دەپرسێ :

چۆن عـــاجـــز نـــابی لـــەم خوێن ڕشتـــنـــە
لـــەلای تۆ هـــەڵبـــەت حـــقوق کوشتـــنـــە[٦٣]
نـــاتـــرسی مـــێژوو لـــەعـــنـــەتت بـــکـــەن
(کوتـــەکی دەستی مـــیســـتـــەر هـــەنـــدرسن)

شایانی باسە هەر زوو ئەم پارچە هەڵبەستەی سەلام سەرنجی ڕوناکبیرانی کوردو ئەو بێگانانەی ڕاکێشاوە کە هەر یەکەیان لەبەر مەبەستێك بایەخ بە مەسەلەی کورد دەدەن ، کراوەتە فەرەنسیو گەرەبێتی ئەرمەنی وێنەی لێ‌ناردووە بۆ بارەگای «کۆمەڵەی گەلان» لە جنێڤ . کە مینۆرسکی ساڵی (١٩٣٤) هاتۆتە سلێمانی ئەویش ڕوونووسی کردووەو لەگەڵ خۆی بردوویە . هەروەها شابەندەری ئێران لە سلێمانی وێنەی لێ ناردۆتە وەزارەتی هەندەران لە تاران ، بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە شیعرەکە هێرشێکی زۆری تێدایە بۆ سەر عەجەمو ئێران[٦٤] .

---

(٦٢) سەلام ئەو شیعرەی لە یەکەم یادی شەشی ڕەشی ئەیلولدا داناوە ، واتە ئەیلولی ساڵی ١٩٣١ .
(٦٣) خۆزگە دەیگوت : «لەلای تۆ هەڵبەت ماف‌دان کوشتنە» .
(٦٤) ئەو بەشەی لە دیوانەکەیدا چاپ نەکراوە .

«کۆمەڵەی گەلان» لە زمانی کوردیشدا ڕەنگی داوەتەوە. نووسەرانی سۆران «عصبة الامم» و «کۆمەڵی ئەقوام»و نووسەرانی «هاوار» و«ڕوناهی»«جڤاتیمیللەتان»یان پێ گوتووە[٦٥].

بەدرخانی یەکان لەو دوو گۆڤارەو نووسینەکانی تریاندا زۆر جار «جڤات» یان لە بریتی کۆمەڵ و کۆمەڵەو یەکیەتی بەکار هێناوە[٦٦]. کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» (جڤات)ی بۆ «نقابە»ش پێشنیارکرد[٦٧]. پێم وایە پێشنیارەکەشی بەجێیە چونکە خانی (جڤین)ی بۆ «کۆبوونەوەو خرۆشانی خەڵکی بەکارهێناوە» و جگەرخوێن و کوردۆیفیش هەمان وشەیان کردۆتە زاراو.

دڵنیام لەوەی گەڕانێکی ورد بەناو پاشماوەی تۆمارو بەڵگەکانی «کۆمەڵەی گەلان»دا بۆی هەیە ڕووی تری بایەخداری مێژووی کوردمان بۆ ڕوون بکاتەوە.

---

(٦٥) شیعرەکەی شێخ سەلام لە «هاوار»دا بە ناونیشانی «لەبۆ جڤاتێ میللەتان» و لە دیوانەکەیدا بەناونیشانی «بۆ کۆمەڵی ئەقوام» بڵاوکراوەتەوە.

(٦٦) بەوێنە بڕوانە:

«هاوار»، ساڵی یەك، ژمارە دوو، یەکی حوزەیرانی ١٩٣٢، ل ١، ساڵی یەك، ژمارە چواردە. ٣١ ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٢. ل ١.

(٦٧) بڕوانە:

«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٣، ل ٥٢١.

باسی حەوتەم
چەند بەڵگەیەك بۆ مێژووی کورد

کاتی خۆی لە ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا ئەم کورتە وتارانەی خوارەوەم بێ ناوی خۆم بلاوکردەوە[1]. لەبەر نرخی باسەکانیان بۆ مێژووی ڕووناکبیری‌ی کورد لێرەدا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان بلاویان دەکەمەوە.

یەکەم — وەقفنامەی ئەورەحمان پاشای بابان :

ئەورەحمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا یەکێکە لە فەرمانڕەوا ناودارەکانی میرنشینی بابان. ساڵی ١٢٠٤ی کۆچی (١٧٨٩ — ١٧٩٠ی عیسایی) دەسەلاتی گرتە دەست‌و بۆ ماوەی نزیکەی چارەکە سەدەیەك دەوری گەورەی لە ژیانی سیاسی‌ی نەك تەنها کوردستان، بەڵکو عیراق‌و ئێران‌و تورکیادا گێڕا. هەروەها یەکێکە لەو سەردارە کوردانەی سەرەتای هەستی نەتەوەیی‌یان تێدا بەدی دەکرێت.

بەپێی قسەی ڕیچ ئەو کاتەی سولەیمانی پچوکی پاشای بەغدا لە دەوڵەت یاخی بوو، سوڵتان داوای لە ئەورەحمان پاشا کرد جێگەی بگرێتەوە، بەلام پاشای بابان قبوڵی نەکرد لە کوردستان‌و بنکەی میرنشینی باوو باپیرانی دوور بکەوێتەوە.

دەقی قسەکانی کلۆدیۆس جێمس ڕیچ لەم بارەیەوە بەم جۆرەیە :

«کاتێك کوچك سلێمانی پاشای بەغدا لە دەروازەی بالا[2] یاخی بوو، ڕەئیس ئەفەندی کە لە ئەستەموڵەوە بۆ لابردنی هاتبوو. حوکمەتی بەغدای بۆ ئەوڕەحمان

(١) «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردی»، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٣، ل ٣٨١ — ٤١٨.

(٢) دەروازی بالا لە هەموو ڕوویەکەوە پڕ بە پێستی (Porte)، واتە «الباب العالی»یە کە تاوەکو کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان بە دەوڵەتی عوسمانی دەگوترا.

پاشا پێشنیار کرد . بەڵام پیری گەورە زۆر ژیرانە ئەو شەرەفەی ڕەت کردەوەو وتی : ڕاستە بەو کارە من دەبمە وەزیرێکی لەپێش ، بەڵام تنۆکێ بەفراوی شاخەکانم هەموو ڕێزی ئیمپراتۆری‌یەت دێنێت .

جگە لەوە بە چوونم بۆ بەغدا سەروەت‌و سامانی خۆم زۆر دەبێت ، بەڵام ئەو کارەم دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی یەکجاری‌ی بنەماڵەی بەبە»[٣] .

یەکێك لە بەڵگەکانی‌تری هەستی زانستی‌و نەتەوەیی ئەورەحمان پاشا ئەوەبوو کە تاوەکو دوارۆژی ژیانی[٤] بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە دەیڕوانی‌یە زانایانی کوردستان . لێرەدا بەڵگەیەکی مێژوویی نەزانراو لەم بارەیەوە دەخەینە بەر چاو .

یەکێك لەو دەسنووسە نایابانەی بۆ کتێبخانەی ئەورەحمان پاشا نووسراوەتەوە «صحیحی بوخارا»یە . ئەم دەسنووسە کۆتایی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ١٢١١ی کۆچی ، نیسانی ١٧٩٧ی عیسایی[٥] لە لایەن محەمەد کوڕی شێخ یۆسف کوڕی شێخ مەولان کوڕی شێخ عومەرەوە ، کە لە نەوەی وەیسی قەرەنی‌یە ، بە خەتێکی نایاب نووسراوەتەوەو لە دوو شوێنیدا مۆری ئەورەحمان پاشای بەسەرەوەیە . پاشای بابان ئەم دەسنووسەی لەسەر بنەماڵەی جەلی لە کۆیەو پاش ئەوان لەسەر زانایانی « کوردستان ، لە موسڵەوە تا بەغداو سنە» وەقف کردووە[٦] . لەسەر مۆرەکەی ئەورەحمان پاشا ئەمە هەڵکەندراوە :

«وافوض امری الی الله . عبده عبدالرحمن»[٧]

---

(٣)

C. J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, Vol. 1, London , 1836, PP. 96 — 97.

(٤) ئەورەحمان پاشای بابان ساڵی ١٢٢٨ی کۆچی - ١٨١٣ی عیسایی کۆچی دوایی کردووە .

(٥) بە داخەوە ڕۆژی تەواوبوونی نووسینەوەی دەسنووسەکە دیار نەکراوە . بۆیەکا نەمانتوانی لە گۆڕینی ساڵی نووسینەوەیدا بۆ سەر ساڵی عیسایی ڕۆژەکەشی دابنێین .

(٦) دەقی عەرەبی‌یەکەی بەم جۆرەیە : « . . . ثم علی العلماء الذین کانوا فی ناحیة کردستان من الموصل الی بغداد وسنندج . . . » .

(٧) بڕوانە وێنەی وەقفنامەکەی ئەورەحمان پاشای بابان لە لاپەرە ٣٨٣و ٣٨٥ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» .

دووەم – دوو نامەی حاجی کاك ئەحمەدی شێخو ڕاستکردنەوەیەك :

حاجی کاك ئەحمەدی کوڕی شێخ مارفی نۆدێی کوڕی شێخ مستەفای کوڕی شێخ ئەحمەد یەکێکە لە گەورە پیاوو زانا پایە بڵندەکانی کوردستانی سەدەی نۆزدەمین. حاجی کاك ئەحمەد ساڵی ١٢٠٧ی کۆچی ، ١٧٩٣ی عیسایی لە شاری سلێمانی لە دایك بووەو ساڵی ١٣٠٥ی کۆچی - ١٨٨٧ی عیسایی هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە . جا با سەرەتا هەڵەیەکی پچوك دەربارەی تەمەنی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ڕاست بکەینەوە .

بەپێی ئەو ساڵانەی سەرەوە حاجی کاك ئەحمەدی شێخ لە تەمەنی ٩٤ ساڵیدا وەفاتی کردووە . کەچی مامۆستایان ئەمین زەکیو شێخ محەمەدی خاڵ نووسیویانە گوایە ئەو زانایەمان کە کۆچی کردووە تەمەنی ٩٨ ساڵ بووە[٨] .

ئەم هەڵەیە لەوەوە هاتووە کە مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی تەمەنی حاجی کاك ئەحمەدی بە ساڵی هیجری لێكداوەتەوە بێ ئەوەی جیاوازیی دە ڕۆژی ساڵەکان بگرێتە بەر چاو . مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵیش هەرچەندە ساڵی لە دایك بوونو وەفاتی حاجی کاك ئەحمەدی گۆڕیوەتە سەر ساڵی عیساییو دروست ١٧٩٣ی بۆ یەکەمو ١٨٨٧ی بۆ دووەم داناوە ، کەچی ، لەگەڵ ئەوەش تەمەنی هەر بە ٩٨ ساڵ لە قەڵەم داوە .

حاجی کاك ئەحمەدی شێخ دەستێکی باڵای لە زانستە ئایینییەکاندا هەبووەو گەلێك نووسراوی لەم بارەیەوە بە زمانی فارسی بەجێهێشتووە . هەمان کات حاجی کاك ئەحمەد لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ زانایانی کوردستاندا دامەزراندووە . یەکێك لەوانە زانای گەورە حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادەی کۆیە بووە . وا دیارە بەردەوام نامە لە نێوان ئەو دوو گەورە پیاوەدا هەبووە . بنەماڵەی جەلی زادە دوان لەو نامانەیان پاراستووە کە کاتی خۆی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ناردوونی بۆ مەلا عەبدوڵلا .

---

(٨) بڕوانە :

محمد أمين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الثاني ، القاهرة ، ١٩٤٧ ، ص ١١٩ ، محمد أمين زكي ، تأريخ السليمانية وانحائها ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٢٤ ، محمد الخال ، الشيخ معروف النودهي البرزنجي ، بغداد ، ١٩٦١ ، ص ١٩٩ .

به داخەوە لەسەر هیچ کامێك لەو دوو نامەیە ڕۆژو ساڵی ناردنیان نەنووسراوە[9] . بەلاّم وا دیارە یەکەمیان ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی ، ١٨٨٢ی عیسایی لە سلێمانی یەوە نێردراوە بۆ کۆیە . دووەمیشیان بە ناوەڕۆك‌و لاوازیی خەتەکەیدا لەوە دەچێت بەر لە کۆچی دوایی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ بە ماوەیەکی کەم نێردرابێت[10] . لە سەرەتای ئەمیاندا حاجی کاك ئەحمەد فەرموویەتی :

«یا حبیبي و یا قریبي ویا محبي ابتلیت بما خرج من طاقتي وبما لا صبر لي فیه واتمنى موتي مع حسن خاتمي فاعذرني . اجزتكم بالتدریس لاسیما كل عبادة لسانیة جزئیة كلیة ، وكل عبادة فعلیة . . .» .

سێیەم — چەند ڕاستی‌یەك دەربارەی شاعیری بەناوبانگ شێخ ڕەزای تاڵەبانی :

شاعیری گەورەو لێهاتووی کوردستانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمین‌و سەرەتای سەدەی بیست شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ئەدەبی گەلی کوردا جێگەی بەرزو شیاوە . کەچی لەگەڵ ئەوەش جیاوازیی لە دیار کردنی ساڵی لە دایك بوون‌و وەفاتیدا هەیە . مامۆستا ئەمین زەکی باسی لە دایك بوونی نەکردووە[11] . هەرچی مامۆستا عەلائەددین سەجادی‌یە ١٨٣٥ی بە ساڵی لە دایك بوونی داناوە[12] . دوکتۆر مارف خەزنەدار ساڵی ١٨٤٢ی داناوە[13] .

کوردناسانی دەرەوەش ئەو ساڵەیان بە تەواوی بۆ دیار نەکراوە . بە وێنە

---

(٩) بڕوانە وێنەی ئەو دوو نامەیە لە لاپەڕە ٣٨٨و لاپەڕەیەکی تری بێ ژمارەی یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» .

(١٠) مامۆستا مەسعود محەممەدیش لەو باوەڕەدایە .

(١١) بڕوانە :

محمد امین زكي ، مشاهیر الكرد وكردستان ، الجزء الاول . بغداد ، ١٩٤٥ ، ص ٢٢٤ — ٢٢٥ .

(١٢) علاءالدین سجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٢ ، ل ٣٤١ . چاپی دووەم ، بەغدا . ١٩٧١ . ل ٣٧٤ .

(١٣) د . مارف خەزنەدار ، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردیی نوێ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ . ١٩٦٨ . ل ٨١ .

ئەدمۆنس لە یەکەم نووسینیدا دەربارەی شێخ ڕەزا دوو ساڵی بۆ لە دایك بوونی داناوە : ١٨٤١ یا ١٨٤٣ [١٤] . کەچی پاش ماوەیەك ناوەندی ئەو دوو ساڵەی هەڵبژاردووەو ١٨٤٢ی کردۆتە ساڵی لە دایك بوونی [١٥] .

دوکتۆر کەمال فوئاد بە دروستی ١٢٥٣ی کۆچی ی بە ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزای تاڵەبانی داناوە [١٦] ، بەڵام وا دیارە ڕۆژو مانگەکەی بۆ نەدۆزراوەتەوە تا بە تەواوی ئەو ساڵە بەپێی ڕۆژمێری ی عیسایش دیار بکرێت ، چونکە ساڵی ١٢٥٣ی کۆچی بەر ساڵی ١٨٣٧و ١٨٣٨ی عیسایی دەکەوێت . دوکتۆر کەمال فوئاد لەو دوانە یەکەمیانی هەڵبژاردووە ، وا دیارە بەو جۆرە ویستویە کەمێك لە تەمەنی ئەو شاعیرە گەورەیەمان درێژ بکاتەوە . منیش بومایە هەر وام دەکرد .

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس ١٢٥٣ی کۆچی ی وەك ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزا تەواو چەسپاند . ئەمیان بۆ دۆزینەوەی ئەو ساڵە پەنای بردۆتە بەر شێخەکانی تاڵەبان [١٧] .

شێخی گەورەی تاڵەبان لە گوندی قرخی نزیك چەمچەماڵ [١٨] لە دایك بووەو لە کەرکوك گەورە بووەو لەوی‌و لە کۆیەو سلێمانی خوێندوویەو عەرەبی‌و فارسی‌و تورکیشی بە باشی زانیوەو شیعری پێ‌ گوتون‌و چۆتە ئەستەمول‌و بەشی دوایی ژیانی لە بەغدا بردۆتە سەر .

بە داخەوە لە تۆمار کردنی ساڵی وەفاتی شێخ ڕەزادا دیسان هەڵەکراوە . مامۆستا

---

(١٤)

C. J. Edmonds, A Kurdish Lampoonist Shaikh Riza Talabani, — (Journal of the Royal Central Asian Society) , London, Vol XX11, January 1935, P. 116.

(١٥)

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, P. 57.

(١٦)

Kamal Fuad, Kurdische Handschriften , Wiesbaden, 1970, P. 101.

(١٧) بڕیار وابوو مامۆستا مەلا عەبدولکەریم ئەو ڕاستی‌یەمان لە «یادی مەردان»دا بۆ تۆمار بکات .

(١٨) قرخ‌و تاڵەبان دوو دێن کەوتوونەتە ناوچەی چەمچەماڵی نێوان کەرکوك‌و سلێمانی‌یەوە .

عەلائەدین سەجادی ۱۹۰۹ی کردۆتە ساڵی وەفاتی[۱۹] . دوکتۆر کەمال فوئادیش هەمان ساڵی داناوە[۲۰] .

گۆڕەکەی شێخ ڕەزا ، پڕ لە نوورو گوڵاو بێت ، وا لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا[۲۱] . لەسەر کێلی گۆڕەکەی شێخ ڕەزا نووسراوە :

«قد توفي الفاضل المرحوم في ليلة الجمعة المباركة من محرم الحرام سنة ۱۳۲۸» .

واتە ئەو بەڵگە گرنگەش تەنها مانگ‌و شەوی ئەو حەفتەیەی بۆ دیار کردووین کە شێخ کۆچی دوایی تێدا کردووە . بەڵام مامۆستا ئەمین زەکی ئەو ڕۆژەی بە یەکی موحەڕەم داناوە[۲۲] . لەبەر ئەوەش کە یەکی موحەڕەم پێنج شەممەدەگرێتەوە ، لەسەر کێلەکەش نووسراوە شێخ شەوی هەینی کۆچی کردووە ، لەبەر ئەوە لەو بڕوایەداین یەکی موحەڕەمەکەی مامۆستا ئەمین زەکی دروست بێت . بەو جۆرەش ڕۆژی وەفاتی شێخ ڕەزای تاڵەبانی وای لێ دێت :

(یەکی موحەڕەمی ساڵی ۱۳۲۸ی کۆچی . کە دەکاتە ئێوارەی پێنج شەممە لەسەر هەینی (جومعە)ی سیازدەی کانونی دووەمی ساڵی ۱۹۱۰) .

لەسەر کێلی گۆڕەکەی شێخ ڕەزا بە فارسی ئەم چەند دێرە هەڵکەندراوە :

یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب کهف
داخل جنت شوم در زمرۀ أصحاب تو
او رود در جنت‌و من در جهنم كي رواست
او سگ اصحاب كهف ومن سگ اصحاب تو

شێخ ڕەزای دونیا دیدەو ژیان پەرست زۆر حەزی لە تێکەڵ بوون‌و دانیشتنی زاناو شاعیران دەکردو پێوەندی‌ی لەگەڵ گەلێکیان هەبوو . یەکێك لە هاوەڵ‌و دۆستە نزیکەکانی شێخی شاعیر حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە بووە کە پێکرا لە کۆیە

---

(۱۹) علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو . چاپی یەکەم . ل ۳٤۱ . ۳٤۳ . چاپی دووەم . ل ۳۷٤ . ۳۷٦ .

(۲۰) Kamal Fuad, Op. Cit. , P. 101

(۲۱) محەمەدی کوڕی شێخ ڕەزا ، کە ئەویش شاعیر بووەو نازناوی (خالص) بووە . لە تەنیشت باوکی‌یەوە لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادر نێژراوە .

(۲۲) محمد امين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الاول ، ص ۲۲۵ .

لای حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی حاجی مەلا عەبدوڵلا خوێندوویانەو دوای ئەوەش لە ڕێگەی نامەوە پێوەندی‌یان بەردەوام بووە . یەکێك لە نامەکانی شێخ ڕەزا تا ئیستەش ماوە[٢٣] کە بریتی‌یە لەنووسینێکی دۆستانەی . شێخ ڕەزا ئەو نامەیەی ساڵی ١٣١٣ی کۆچی (١٨٩٥-١٨٩٦ی عیسایی) نووسیوە[٢٤] . شێخ نامەکەی بەم چوار دێڕە شیعرە فارسی‌یە دەست پی‌کردووە :

عیب در ذات تو ای کان هنر معدومست[٢٥]
مگر این عیب که لحم علما مسمومست
شعر من از همه سو در همه کشور ساری
علم تو در همه جا بر همه کس معلومست
میرود شعر من علم جهان گیر شما
هردو بیفائده تا جای اقامت رومست
نامه بسنویس بهر طرز دلت میخواهد
همه سحراست اگر نثرو اگر منظومست

ڕۆژی ٦ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٤ کاك چالاك تاڵەبانی ئەم باسەی لای خوارەوەی بۆ گێڕامەوە :

«وێنەکێشێکی بەغدایی دەنگو باوی شێخی بیستبوو ، هەر لە دوورەوە شەیدای عەقڵ و زیرەکی بوبو . داوای لە نەوەی کرد هەر تاڵەبانی‌یەك ئەندامێکی دەموچاوی لەو بکات کە هاتە بەغدا بیبەنە لای . پاش ماوەیەك ئەو هونەرمەندە وێنەیەکی جەنابی شێخی دروستکرد . کە داپیرەم کتوپڕ چاوی پێی‌کەوت سەری سوڕماو یەکسەر پرسی ئەم وێنەیەی مامە ڕەزاتان لەکوێ بوو ، کتومت خۆیەتی !» .

چوارەم — دیسان ڕۆژنامەی «کوردستان» :

چەند دەربارەی «کوردستان»ی ڕۆژنامەی کوردی بنووسرێت هێشتا کەمە ،

---

(٢٣) بڕوانە وێنەی ئەو نامەیە لە لاپەڕە ٣٩٢ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا .
(٢٤) بەداخەوە لە نامەکەدا تەنها ساڵی ناردنی نووسراوە .
(٢٥) شێوەی نووسینەکەی شێخ ڕەزا وەك خۆی هێڵراوەتەوە .

چونکە ئەو ڕۆژنامەیە سەرەتایەکی مێژوویی گرنگ‌و پڕ لە شانازی‌یە لە سەرانسەری ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا[٢٦]

وەك ئاشکرایە ڕووناکبیرانی کورد لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدەمینەوە بە گەرمی تێکەڵی خەباتی نەتەوەیی گەلەکەیان بوون‌و هەر لەو ڕۆژگارەشەوە لە بایەخ‌و نرخی ڕۆژنامەنووسی تێگەیشتن ، بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئەستەموول ژیابوون ، یا خوێندبوویان‌و بە چاوی خۆیان دیبوویان ڕۆژنامەنووسی‌ی تورك‌و گەلانی‌تری ناو دەوڵەتی عوسمانی چ دەورێك لە ژیانی کۆمەڵدا دەبینن[٢٧] . ئەمە نزیك کۆتایی سەدەی ڕابوردوو پاڵی بە خوێندەوارە دووربینەکانی کوردستانەوە[٢٨] نا بکەونە خۆ بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی زگماکی خۆیان .

جێبەجێ کردنی ئەم ئەرکە پێویستە نە لە ناو خاکی کوردستان خۆی‌و نە لە ئەستەموڵی پایتەخت بەهۆی ڕژێمی خوێناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە (١٨٧٦–١٩٠٩) کارێکی ئاسان نەبوو ، بە تایبەتی لەو ڕۆژگارەدا کە هەر ئەوەندەت دەزانی لە یەکێك لە قوژنەکانی کوردستاندا ڕاپەڕینێك بەرپا دەبوو . لەبەر ئەوە ڕووناکبیرانی کورد ناچار بوون هەوڵ بدەن لە دەرەوەی نیشتمان ڕۆژنامەیەکی کوردی چاپ بکەن‌و لەوێوە بە دزی‌یەوە بینێرنە کوردستان . باشترین شوێنیش لەو سەردەمەدا بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی لەو بابەتە میسر بوو ، چونکە

---

(٢٦) لەو کتێبەمدا کە بە ناوی «تێگەیشتنی ڕاستی‌و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردیدا» ساڵی ١٩٧٨ بلاوم کردەوە کەڵکم لە بەشێکی ئەم باسەم وەرگرتووە .

(٢٧) یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی تورکیادا ساڵی ١٨٢٥ بە زمانی فەرەنسی لە ئەزمیر چاپ‌کرا . یەکەم ڕۆژنامەش بە زمانی تورکی بە ناوی «تقویم وقائع»ەوە ساڵی ١٨٣٢ چاپ‌کرا کە ئۆرگانی دەروازەی باڵا «الباب العالی» بوو .

حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمین ڕۆژنامە نووسی‌ی عوسمانی بە جارێك پەرەی سەندو ژمارەی هەموو ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو وڵاتە گەیشتە ٤٧ کە سیازدەیان تورکی‌و ئەوانی‌تریان عەرەبی‌و یۆنانی ، یا بە زمانی‌تر بوون .

ژمارەیەك ڕۆژنامەی تورکی‌ی وەك «ترجمان احوال» و «تصور أفکار»و هی‌تر لە ناو خوێندەوارانی کوردیشدا بلاودەبوونەوە .

(٢٨) بە تایبەتی ڕووناکبیرانی سەر بە بنەماڵەی بەدرخان کە ژمارەیان زۆرو ، پلەی خوێندنیان بەرزو ، توانای ئابووری‌و دەرامەتیان باش بوو .

ئەم وڵاتە لە سەردەمی محەمەد عەلی گەورەوە (١٨٠٥-١٨٤٩) لە چنگ دەسەڵاتی سوڵتانە عوسمانی‌یەکان ڕزگاری بوبو. سەرەڕای ئەوە ئینگلیزەکان بەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمین بە تەواوی جی‌پێی خۆیان لە میسر قایم کردبوو، حەزیشیان دەکرد ناحەزانی دەوڵەتی عوسمانی لەوێ کۆببنەوە. نابێت ئەوەیش لەبیر بکەین کە ڕۆژنامەنووسی‌ی میسری‌ی ئەو ڕۆژگارە دەنگی دابوەو ژمارەیەك چاپخانەی گەورە بۆ ئەو کاتە لە قاهیرە کاریان دەکردو ناحەزانی دەروازی باڵای عوسمانی‌و تەختی طاووسی قاجاری لەوێ چاپەمەنی‌ی خۆیانیان دەردەکرد.

هەموو ئەم هۆیانە پاڵیان نا بە بەدرخانی‌یەکانەوە ڕوو بکەنە میسر بە نیازی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی کوردی‌ی. بەم جۆرە ڕۆژی پێنج شەممەی ٣٠ی (ذو القعدە)ی ساڵی ١٣١٥ی کۆچی، ٩ی نیسانی ساڵی ١٣١٤ی ڕۆمی کە دەکاتە ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ی عیسایی لە شاری قاهیرە یەکەم ژمارەی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا لە چاپخانەی (الهلال) بە ناوی «کردستان»ەوە لە لایەن میقداد مەدحەت بەدرخانەوە چاپ‌کرا.

شایانی باسە بەپێی ئەو جەدوەلە باوەڕ پی‌کراوانەی لەبەر دەستدان، بە تایبەتی جەدوەلەکەی ئەکادیمی ئۆربیللی [٢٩]، ڕۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی ساڵی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە هەینی. نەك پێنج شەممە وەك لە دوو شوێندا لەسەر ژمارە یەکی «کوردستان» چاپ کراوە. بەپێی هەمان جەدوەل ڕۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی ساڵی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ی عیسایی. لەبەر ئەوەش کە لە ڕاستی‌ی گۆڕینەکەی ئۆربیللی دڵنیاین [٣٠]. بە تایبەتی چونکە لەو هەڵەکەمانەدا کە پرۆفیسۆر تسیبولسکی لەو جەدوەلەی گرتوون باسی نە ساڵی ١٣١٥و نە ساڵی ١٣١٦یان تێدا نی‌یە [٣١]. ناچار بووین بکەوینە سۆراخی ئەوەی ئایا ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ی عیسایی دەکاتە ڕۆژی پێنج شەممە یا هەینی. دوای لێکۆڵینەوەیەکی

---

(٢٩) ساڵی ١٩٦١ لە مۆسکۆ چاپ‌کراوە.

(٣٠) بڕوانە ل ٢٦٩ی جەدوەلەکە.

(٣١) بڕوانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا»، بە زمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ژمارە ٣ی ساڵی ١٩٦٢، ل ٢٤٥.

ورد دەرکەوت ئەو ڕۆژە دەق پێنج شەممەیە. کەوابێت ئەبێت هەڵە لە دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگە هیجرییەکانی ئەو ساڵە خۆیدا کرابێت، کە ئەوەش ڕێی تێ دەچێت، چونکە، وەك ئاشکرایە، دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگەکانی ساڵنامەی هیجری لەسەر بینینی مانگ وەستاوەو زۆر جار هەڵەی تێدا دەکرێت. کەواتە ئەو ڕۆژی (٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨)ەی لە میسر بە ٣٠ی (ذوالقعدە) دانراوە وا دیارە لە ڕاستیدا ٢٩ بووە. هەمان هەڵەش لە ژمارە سێ و پێنجی «کوردستان»دا ڕووی داوە، زۆر لەوانەیە ٢٨ی (ذو الحجە)ی یەکەمیان ٢٧و ٢٧ی (محرم)ی دووەمیان ٢٦ بووبن.

ڕۆژنامەی سەربەرزو تاقانەی «کوردستان» ماوەی چەند ساڵێك بە ئاوارەیی ژیاو هەر ڕۆژەی لە شارێك چاپ دەکرا، ژمارەیەکی لە جنێڤی پایتەختی سویسرەو، هەندێکی لە لەندەن و، بەشێکی تری لە شاری فولکستۆن کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە، چاپ کراون. دوای شەڕی یەکەمی جیهانیش «کوردستان» بووە ناوی گۆڤارێکی نوێ کە لە ئەستەمۆل چاپ دەکرا[٣٢].

بەشێك لە ژمارەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان» لە کتێبخانە گەورەکانی دەرەوە پارێزراون. ژمارە یەکی لە کتێبخانەی لقی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسیی سۆڤێت لە لێنینگراد هەیە. ژمارە یەك تا سیویەکی، تەنها ژمارە دەو دوازدەو حەڤدەو هەژدەو نۆزدەی نەبێت، لە کتێبخانەی ماربۆرگی ئەڵەمانیای ڕۆژئاوا پارێزراون[٣٣]. ١٨ ژمارەش لەوانەی ساڵی ١٨٩٩ چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانیی ئەنقەرە هەڵگیراون[٣٤].

---

(٣٢) ئەمیان تەنها لە ڕووی ناوەوە نەبێت ئیتر هیچ پێوەندییەکی بە «کوردستانی» یەکەم ڕۆژنامەی کوردییەوە نییە. لەوەدا مامۆستایان ئەمین زەکی و محەممەد عەلی عەونی بە هەڵەدا چوون (بڕوانە: محمد أمین زکي. خلاصة تاریخ الکرد وکردستان. القاهرة. ١٩٣٦. ص ٣٧٠).

(٣٣) «کوردستان – یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ – ١٩٠٢». کۆکردنەوەو پێشەکیی دوکتۆر کەمال فوئاد. بەغدا. ١٩٧٢. «ڕووناکی» (گۆڤار)، بەغدا. ژمارە ١٨٠. ٢٣ی مایسی ١٩٦٩. ل ٤.

(٣٤) بڕوانە:

(Eski harfli Turkce sureli yayinlar toplu Katalogu), Ankara, 1963.

سالی ١٩٧٢ لە دیمەشق لە ڕێگەی ڕەوشەن بەدرخانەوە ژمارە پێنجی «کوردستان»و لاپەڕە سیٚو چواری ژمارە سێیم دەستکەوت و لەگەڵ وێنەی ژمارە یەکیدا پێشکەشی کتێبخانەی «کۆڕی زانیاری کورد»م کردن.

لە ژێر ناوی ژمارە یەکی ڕۆژنامەی «کوردستان»دا ئەم ڕستە تورکی یە نووسراوە: «کردلری ایقاظ و تحصیل صنایعه تشویق ایچون شمدیلك. اون بش گونده بر نشر اولنور کردجه غزتەدر». بەلام لە ژێر ناوی ژمارە پێنجیدا بە کوردی نووسراوە: «پازده روژا ده جارکی تیت نفیساندن جریدەیا کردی یە»[٣٥].

جێگەی شانازی یە بۆ مێژووی ڕۆژنامەنووسی ی کوردی کە لە سەرەوەی لای ڕاستی یەکەم ژمارەی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ئەم بڕیارە پڕبەهاو مانەیە تۆمار کراوە:

«هر جار دو هزار جریدەیا ڤێ پره ازی ریکم کردستانی دەبدەن خەلکی»[٣٦].

زۆربەی هەرە زۆری ژمارە یەکی «کوردستان» بۆ باسی نرخ و بایەخی خوێندن و خوێندەواری تەرخان کراوەو هەموو دێڕێکی پارانەوەی دڵسۆزانەیە بۆ ئەوەی گەلی کوردیش وەك گەلانی تر دەست بداتە خوێندن. بۆ بزواندنی هەستی حەلکی لەم بارەیەوە گەلێك فەرمایشتی پێغەمبەری موسڵمانانی دەربارەی پێویستی فێربوون و خوێندن هێناوەتەوە، جگە لە چەند نموونەیەکی بەجێ سەبارەت بەوەی چۆن بە یاریدەی زانست ژاپۆن بەسەر چین و، میسر بەسەر سوداندا زاڵ بوون.

ژمارە پێنجی «کوردستان» کە لە کتێبخانەی کۆڕ پارێزراوە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢٧ی (محرم)ی[٣٧] سالی ١٣١٦ کە دەکاتە ١٨ی حوزەیرانی سالی ١٨٩٨ چاپ کراوە. بەم جۆرە میقداد مەدحەت بەدرخان لە ماوەی نزیکەی دوو مانگدا پێنج ژمارەی «کوردستان»ی لە قاهیرە چاپ کردووە.

---

(٣٥) وەرگیراوەکان لە «کوردستان»، بێ دەستکاری‌کردنی ڕێنووسیان لەم وتارەدا بلاوکراونەتەوە.

(٣٦) لە ژمارە چواری «کوردستان»ەوە کەمێك دەستکاری ئەو ڕستەیە کراوەو وەهای لێهاتووە: «هر جار دو هزار جریدەیا ازی ریکم کردستانی ده بلاش بدەن خلکی».

(٣٧) وەك لە شوێنی خۆیدا گومان لەوانەیە ئەو ٢٧ی موحەڕەمە لە ڕاستیدا ٢٦ بووبێت.

ژمارە پێنجی ڕۆژنامەی «کوردستان» لەسەر کاغەزێکی ڕەنگ سەوزی تەنك چاپکراوە. درێژی ئەم ژمارەیە، لەگەڵ ئەو پەڕەیەی ژمارە سێ کە لەبەر دەستماندایە ٨ر٣٣و پانی ٢٦ سانتیمە. سەروتاری ژمارە پێنج نامەیەکی کراوەیە بە تورکی بۆ سوڵتان عەبدولحەمید بەم ناوەوە: «شوکتلو عظمتلو سلطان عبدالحمید خان ثانی حضرتلرینە» واتە «بۆ سوڵتان عەبدولحەمید خانی دووەمی خاوەن شکۆو پایە». کۆتایی نامەکە، کە سەرانسەری لاپەڕەی یەکەم و دووەمی گرتۆتەوە، بە ئیمزای «بدرخان پاشا زادە مقداد مدحت قوللری»ی هاتووە. میقداد مەدحەت بەگ لەم نامەیەدا، کە دووەم نامەیەتی لە ڕێگەی «کوردستان»ەوە ئاراستەی سوڵتانی بکات، بە شێوازێکی زۆر لەسەر خۆ ئامانجەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان»ی خستۆتە بەر چاوو داوای لێکردووە ڕێگەی بلاوبوونەوەی بدات. هەر بەم بۆنەیەوە لە لاپەڕە سێی هەمان ژمارەدا پێشنیاری بۆ زاناو میرو ئاغایانی کورد کردووە بە بروسکە داوا لە سوڵتان عەبدولحەمید بکەن ڕێگە بدات «کوردستان» بە ئاشکرا بنێردرێتە خاکی نیشتمان. ئەمەش بێ گومان دەچێتە خانەی خەباتی ڕووناکبیرانی کوردی ئەو ڕۆژگارەوەو شێوەو ڕێبازی ئەو خەباتە نیشان دەدات.

شایانی باسە لە کۆتایی ژمارە یەکەوە تا ژمارە سێی «کوردستان» نووسراوە «لمصری مطبعة (الهلال)دە طبع بیە»، کەچی لە کۆتایی ژمارە چوارو پێنجیدا نووسراوە «لمصری جریدەیا کردستانی طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە شەشەوە نووسراوە «مطبعا جمعیتا تفاق و قنجیا مسلمانا طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە بیستیشدا نووسراوە «لمصری مطبعا جریدەیا کردستانی طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە بیستودوویدا بە تورکی نووسراوە «هندیە مطبعە سندە طبع اولنمشدر»و لە کۆتایی ژمارە بیستو هەشتیەوە تا کۆتایی ژمارە سیویەکی بە تورکی نووسراوە «إنتقام مطبعە سندە طبع اولونمشدر». بێ گومان ئەم هەموو چاپخانەو جێگۆڕیەش نیشانەیەکی تری ئاوارەیی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیو باری یەکجار قورسی سەر شانی ڕووناکبیرانی ئەو قۆناغەی کوردن.

دیارە دەرچوونی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا هەنگاوێکی گەورەو سەرتایەکی بایەخدار بوو. دەرچوونی «کوردستان» بایەخی سیاسیو زانستیی

هەبوو . هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر ئەم ڕۆژنامەیە نەبوایە لەوانە بو تاوەکو ئەمڕۆکەش ساڵی وەفاتی شاعیری گەورەی کورد حاجی قادری کۆییان نەزانیایە . بەهۆی «کوردستان»ەوە بەوە زانرا کە زۆربەی نووسەرانمان لە دیار کردنی ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادردا بە هەڵەدا چوون . مامۆستا ئەورەحمان سەعید ساڵی ۱۳۱۲ی کۆچی بۆ داناوە کە دەکاتە (۱۸۹٤ – ۱۸۹٥)ی عیسایی[٣٨] . مامۆستایان عەلائەدین سەجادیو گیو موکریانیو محەمەدی مەلا کەریم ساڵی ۱۸۹۲یان بۆ داناوە[٣٩] . دوکتۆر مارف خەزنەدارو دوکتۆر ئیسحان فوئادیش وەك ئەدمۆنس ساڵی ۱۸۹٤یان بۆ وەفاتی حاجی داناوە[٤٠] . مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە «شیعرو ئەدەبیات»ەکەیدا تەنها باسی ساڵی لە دایك بوونی حاجیی کردووە[٤١] . هەرچی مامۆستا ئەمین زەکیشە ساڵی ۱۳۱٤ی کۆچی داناوە کە ۱۸۹٦ – ۱۸۹۷ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٢] . هەرەگوڵ ئازیزان کە نازناوی جەلادەت بەدرخانە ساڵی ۱۳۱۲ی کۆچی داناوە کە ۱۸۹٤ – ۱۸۹٥ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٣] .

دوای ئەم هەموو جیاوازییە گۆڤاری «ڕووناکی» ساڵی ۱۹٦۹ لە وتارێکیدا کە

---

(٣٨) «کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی» . چاپو بڵاوکەر عبدالرحمن سعید . بغداد . ١٩٢٥ . ل ٦ .

(٣٩) بڕوانە

علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٩ . ٣١٢ . چاپی دووەم ل ٣٤١ ، ٣٤٣ . «دیوانی حاجی قادری کۆیی» . هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٥ . محمدی مەلاکریم . حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد . بەغدا . بێ . ل ٩ .

(٤٠) بڕوانە :

دوکتۆر مارف خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٠ ، دوکتۆر ئیحسان فوئاد . هونەرمەندیی حاجی قادری کۆییو شوێنی لە وێژەی کوردیدا . کورتەی نامەی دوکتۆراکەی . بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٩ ،

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58

(٤١) رەفیق حیلمی ، شیعرو ادبیاتی کوردی ، بەغدا ، ١٩٤١ ، ل ٩٩ – ١١٨ .

(٤٢) محمد امین زکی ، مشاهیر الکرد وکردستان ، الجزء الثاني ، ص ١١٠ .

(٤٣) بڕوانە :

(Hawar), Sham, Sal 9 , Hejmar 33, 1941, L. 13

بێ ناوی نووسەرەکەی بڵاوکراوەتەوە بە یاریدەی ڕۆژنامەی «کوردستان» ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بە دروستی داناوە[٤٤] . وا پێ‌دەچێت ئەو وتارە هی دوکتۆر کەمال فوئاد بێت .

«کوردستان» لە لاپەڕە سێی ژمارە سێیدا وەك هەواڵ ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بەم جۆرەی لای خوارەوە بڵاوکردۆتەوە :

«عالمك ژ سوار هي سالا دی وفات کر رحمتا خدی لیبه گنهێن وی بغفرینه ناڤ وی حاجی عبدالقادر بی اف مروف صاغیا خوەوە گللك خبتی درحقا علماندنا علم‌و معرفتیره گللك بیت‌و اشعارین کرمانجی دنڤیسی ریدکر ولات خوه سورا عزمان سورایه لوما کرد حمی ڤی عزمانی نظانن . پشتا کتیبا مم‌و زینیده بخط دست خوه هن بیت نڤیسینه تبركاً من او ابیات لڤی جریدەییده بنڤیسێن وکی بدقت بی خوندن معنا وان خوش تیت فهم‌کرن»[٤٥] .

دوا بەدوای ئەم قسانە «کوردستان» ئەو بەیتانەی چاپ‌کردووە کە حاجی قادر بە خەتی پیرۆزی لەسەر بەرگی پشتەوەی دیوانێکی «مەم‌و زین»ی خانی نووسیونی‌و بەیتی یەکەمیان دەڵێت :

زەمـــانـــە ڕەسمی جـــارانی نـــەمـــاوە   چـــرای نـــاظـــم‌و مـــنشی کوژاوە

دوا بەیتیشیان دەڵێت :

لـــە کـوردان غـــەیـــری حـــاجی‌و شێخی خـــانی

ئـــەساسی نـــظـــمی کوردی‌ی دانـــەنـــاوە

وا دیارە ژمارەکانی «کوردستان» زوو بە زوو گەیشتوونەتە دەست زۆر کەس‌و لە هەموو لایەك هەستی خەڵکەکەی بزواندووەو چاوی ڕوون کردوونەتەوە . هەر لەم ژمارەیەشدا نامەیەکی تێدایە کە (ن . ح .) ناوێك لە شامەوە ناردوویە بۆ میقداد مەدحەت بەدرخان‌و بە ئەوپەڕی بەختیاری‌یەوە باسی گرنگی‌و بایەخی«کوردستان»ی کردووەو بەم جۆرە هەستی خۆی بەرامبەر خاوەنەکەی دەربڕیوە :

« . . رحمت لباب تە بت خدی دولتا تە مظن بکت او عدل‌و کرما باب تە

---

(٤٤) «ڕووناکی» . هەینی . ٢٣ی مایسی ١٩٦٩ . ل ٤١ .

(٤٥) دەقی قسەکانی «کوردستان»ە بێ دەستکاری‌ی شێوازو ڕێنوسی .

کری نهو ژی دبت سببا رحمتی او جریده ته سر قنجیا کردا دریخستی اف ژی نیزك
وی‌یه زمانی قنجی هوقاس دبت . . .» .
هەر دوا بەدوای ئەم نامەیە هەڵبەستی لاوێکی کوردی شام بە ناوی شێخ أ .
فەتاحەوە بلاوکراوەتەوە کە ئەمیش بە ئاشکرا نیشانی دەدات ڕۆژنامەی «کوردستان»
چ دەنگێکی لە ناو کوردا داوەتەوە . لە ژمارەکانی تریشدا گەلێك نمونەی لەو جۆرە
بەر چاو دەکەون .
هیچ گومانێك لەوەدا نی‌یە کە ڕۆژنامەی «کوردستان» چرایەکی پرشنگداری نوێ
بوو لە ئاسۆی ژیانی ڕووناکبیری‌ی کوردا هەڵکرا . ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووس‌و
نووسەرانی خۆو بێگانە ئەم ڕاستی‌یەیان تۆمار کردووە . دوکتۆر شاکیر خەصباك‌و
دوکتۆر بلەچ شێرکوە «کوردستان»یان بە سەرەتای گۆڕین لە ژیانی کوردا
داناوە[٤٦] . دیارە هەر ئەم هۆیانەش مەترسی‌یان خستە ناو دڵی کاربەدەستانی
تورکیاوەو وای لی‌کردن هەر لە سەرەتاوە بلاوبوونەوەی «کوردستان» لە ناو ولاتی
عوسمانیدا قەدەغە بکەن ، ئەو ڕاستی‌یەی لە ناوەڕۆکی ڕۆژنامەکە خۆیەوە بە ڕوونی
دیارە . «دەروازەی بالا» بەوەشەوە نەوەستا . بەو نامەیەی میقداد مەدحەت
بەدرخاندا کە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی ناردووەو وەك سەروتار لە ژمارە
پێنجی «کوردستان»دا بلاوی کردۆتەوە ئاشکرا دیارە چۆن پیاوانی سوڵتان کەوتوونەتە
بیانووگرتن‌و شەر فرۆشتن بە خاوەنی ڕۆژنامەی «کوردستان» ، بە ڕادەیەك داوایان لە
کاربەدەستانی میسر کردووە ئەو نیشتمانپەروەرەی کورد وەك «تاوانبارێك» بنێرنەوە
ئەستەموول . وا دیارە ئەو فشارە زۆرەی چەتەوڵەکانی سوڵتان میقداد مەدحەت
بەدرخانی ناچارکرد لە دوای ژمارە پێنجی‌یەوە ئیتر دەست لە دەرکردنی «کوردستان»
هەڵبگرێت‌و بەدرخانی‌یەکان ناچار بوون ڕۆژنامەکە بگوێزنەوە شاری جنێف‌و لێرە
بەدواوە عەبدوڕڕەحمان بەدرخانی برای میقداد مەدحەت[٤٧] چاپ‌کردنی گرتە
ئەستۆی خۆی .

---

(٤٦) بڕوانە :
الدکتور شاکر خصباك ، الکرد والمسألة الکردیة ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ٢٩ ، الدکتور بلەچ شیرکوە . القضیة الکردیة . ماضي الکرد وحاضرهم ، القاهرة ، ١٩٣٠ ، ص ٥١ .
(٤٧) میقداد مەدحەت ناوێکی لێکدراوی وەك ئیسماعیل حەقی‌و مستەفا کەمال‌و گەلێکی‌ترە کە بەپێی دەستووری ئەو ڕۆژگارە لە ولاتی عوسمانیدا باو بووە .

بەم جۆرە لە ڕێگەی «کوردستا»ەوە دەتوانرێت گەلێك لایەنی بایەخداری وێژەو مێژووی نوێی گەلی کورد ڕوون بکرێتەوە. «کوردستان» لاپەڕەیەکی پڕ لە شانازیی گەلی کوردو سامانێکی بەهاداری‌یەتی.

پێنجەم – مۆرو ئۆرگانی «کۆمەڵەی کوردستان»:

لە سەرەتای سەدەی بیستەوەو بە تایبەتی دوا بە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ی تورکە لاوەکان کە تەخت‌و تاراجی سوڵتان عەبدولحەمیدی زۆرداری لە بندا هەڵتەکاند، ڕووناکبیرانی کورد لە ئەستەموڵ‌و دیاربەکر کەوتنە دامەزراندنی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوی سەربەخۆی وەك «کردستان جمعیتی»و «کورد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی» و «کردستان تعالی جمعیتی» و «کورد قادینلری تعالی جمعیتی» و هی‌تر. لەو کاتەدا تەنانەت ئافرەتی کوردیش کەوتە خۆو دەستەیەکی پێشڕەویان «کۆمەڵی بەرزی ئافرەتانی کورد»یان دامەزراند[٤٨]. ئەم ڕێکخراوانە دەورێکی باڵایان لە بزوتنەوەی نەتەوەیی‌و ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا بینی.

لە کوردستانی عیراق تا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان هیچ کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك دروست نەبوو. لەوساوە، وەك ئاشکرایە، گەلی کورد هاتە کۆڕی خەباتێکی سەخت‌و درێژخایەنەوە دژی ئینگلیزی داگیرکەرو لە مەیانی ئەم خەباتەدا بەشێك لە ڕووناکبیرانی ئەم بەشەی کوردستان کەوتنە ئەوەی لە بایەخی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوو جێگەیان لە ژیانی گەلدا تێ‌بگەن. بەم جۆرە لە بیستەکانەوە لێرەش دەست‌کرا بە دامەزراندنی چەند کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك. مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەم بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێت:

«لاوە نیشتمانپەروەرەکانی کورد... هەر ڕۆژە کۆمەڵێکیان دائەمەزراند»[٤٩].

کۆمەڵە سیاسی‌یەکانی کوردستانی عیراق ئەو ڕۆژگارە کەڵکی زۆریان لە تاقی‌کردنەوەکانی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوە سیاسی‌یەکانی کوردستانی تورکیا وەرگرت. بە تایبەتی چونکە بەشێك لە دامەزرێنەران‌و ئەندامە چالاکەکانیان بەر لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەستەموڵ خوێندبوویان‌و کاریان کردبوو.

---

(٤٨) «کورد قادینلری جمعیتی».

(٤٩) بڕوانە:

رفیق حلمی، یادداشت، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٦، ل ٢٨.

یەکێك لەو کۆمەڵانەی سەرەتای بیستەکان لە کوردستانی عیراق دامەزرێنرا «جەمعیەتی کوردستان» بوو. ئەم کۆمەڵە یەکەم رێکخراوی ئاشکرا بوو لە مێژووی کوردستانی عیراقدا کە کاربەدەستانی ئینگلیز لەبەر گەلێك هۆ ناچار بوون رێگەی کارکردنی پێ بدەن.

«جەمعیەتی کوردستان» رۆژی هەینیی ٢١ی تەمموزی ساڵی ١٩٢٢ لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا لە مزگەوتی سەید حەسەنی موفتی لە شاری سلێمانی بە سەرۆکایەتی مستەفا پاشا یامولکی دامەزرێنراو لە رێگەی دەنگدانی نهێنییەوە مامۆستایان رەفیق حیلمیو ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگو صالح قەفتانو فایق بەگی مارف بەگو حاجی ئاغای فەتحوڵلاو عیزەت بەگی عوسمان پاشاو ئەدهەم ئەفەندیو ئەحمەد بەهجەتو شێخ محەمەدی گولانیو شێخ عەلیی سەرکارو عەلیی باپیر ئاغاو عەبدوڵلا ئەفەندیی محەمەد ئەفەندیو شوکری عەلەکە بۆ بەرێوە بردنی کۆمەڵەو ئۆرگانی کۆمەلە هەڵبژێردران[٥٠].

«جەمعیەتی کوردستان» مۆری تایبەتیی خۆی هەبوو کە ناوی بەم جۆرە لە سەر هەڵکەندراوە: «جمعیت کردستان». لەسەروو ناوەکەشییەوە وێنەی رۆژ هەڵکەندراوە[٥١]. ئەم مۆرە لە لایەن خوالێخۆشبوو عەبدولعەزیز یامولکیی کوری مستەفا پاشاوە پارێزراوە.

هەمان کات رێگە بە «جەمعیەتی کوردستان» درا ئۆرگانێکی حەفتانە بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە[٥٢] دەربکات کە یەکەمین ژمارەی رۆژی چوار شەممەی ٨ی (ذوالحجە)ی ١٣٤٠ی کۆچی - ٢ی ئابی ساڵی ١٩٢٢ی عیسایی لە سلێمانی

---

(٥٠) بروانە:
«بانك کردستان»، سلێمانی، ژمارە یەك، دووی ئاغستۆسی ١٩٢٢، ل ١-٢.
شایانی باسە مامۆستا رەفیق حیلمی لە یادداشتەکانیدا تەنها ناوی حەوت لەو ئەندامە هەڵبژێرراوانەی نووسیوە (رفیق حلمی. یادداشت. جزمی پێنجەم، بەغدا، ١٩٥٧، ل ٤٨٦-٤٨٧).

(٥١) بروانە وێنەی ئەو مۆرەی «جەمعیەتی کوردستان» لە لاپەرە ٤١٤ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆری زانیاری کورد»ا.

(٥٢) «بانك کردستان».

چاپ‌کراوه . له لای سەرەوەی یەکەم ژمارەی «بانگی کوردستان» نووسراوه :
«صاحب امتیازو مدیر مسئول مصطفی پاشا ، محرر کوردی‌و فارسی علی‌کمال‌و م.نوری ، محرر تورکی رفیق حلمی» .
له ژێر ناوی ڕۆژنامەکەشدا ئەمە نووسراوە :

«زمـــان گورزو رابوردو ایســـتـــا پـــالوان عـــلـــمـــه
سلاح دستـــه صـــنـــعت بـــارقـــهٔ تـــیـــغ‌و سنـــان عـــلـــمـــه

علمی ، اجتماعي ، ادبی ، غزتەیەکی حرو سربست ملی‌یه ، هفتهٔ جاریك دردچی» (٥٣) .

هەموو لاپەڕەکانی مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌ی جێگەی شانازین ، تەنانەت زۆر دەگمەن هەڵدەکەوێت ڕۆژنامەیەك ، یا گۆڤارێکی کوردی‌ی ، بەوانەشیانەوه کە بۆ مەبەستی تایبەتی‌ی دەرکراون ، دەورێکی کۆنەپەرستانەی دیبێت . وەك بەڵگە لێرەدا بێ دەستکاری‌ی نمونەیەکی پچوك له «بانگی کوردستان»ەوە دەهێنینەوە . لەسەر لاپەڕە سێی ئەو ڕۆژنامەیە ئەمە نووسراوە :

«مصرف چاپ‌کردن‌و سایرەء اول نسخهٔ ام غزتەیه له طرف اعضایان دائمی جمعیت کردستانەوه تأمین کراو و ام اول نسخەیەی تبرکا ومجانا توزیع و تقدیم بردران وطن دکری» .

له هەمان ژمارەشدا بە ناوی «صاحب امتیاز میر لوا مصطفی»وه ئەمە بڵاوکراوەتەوه . کە لەبەر بایەخی بە دەستکاری‌ی شێوازی نووسینەکەیەوه دەیخەینە بەر چاوی خوێندەوان :

«السلام علیکم ئەی کوردان . ئەی قەومی قەدیمی پەهلەوی . گوێ بگرن له «بانگی کوردستان» . ئەم بانگه بۆ خەبەرداری‌ی هەموو کوردانه ، بۆ هوشیاری‌ی شێرانه . بۆ بیستنی باوك‌و دایکانه . گوێ بگرن ئەم بانگە چی تێدایە ، ئەم هاوارە بۆچی‌یه . قسەی پڕوپوچی کۆڵانان . درۆ هەڵبەستنی ڕێگاوان بەسی‌یه ، تەماشای عالەم بکەن له صنعەت‌و مەعریفەتدا له ئێمه پاشکەوتوتر کێ هەیە ؟ ، کالاّیەکمان نی‌یه بۆ سەتری عەورەتمان کافی بێ ، دەرزی‌و دەزویەکمان نی‌یه کە دەستکردی

(٥٣) دەستکاری‌ی شێوازی ڕێنووسەکەی نەکراوه .

ولاتمان بێ ، نیشانەی عەزەمەت و خانەدانیش کە ئیستە عیبارەتە لە شەکرو چا ، ئەوانەیش هی کوردستان نین ، لە جێگایانی دوور دێتن . پارچە کاغەزێك کە بۆ نوشتەی چەورو شیرین بێ ئەویش لە فرەنکستانەوە[٥٤] دێت ، لە صەدا چوارمان تێدا نی یە کە کاغەزێك بۆ کەسوکاریو سرێکی مەحرەمانە بۆ عائیلەی خۆی بنووسێ . مشکیو مێزەرمان لە ئێرانو فرنکستانو گورووی گولێ حۆقەیمان لە هندوستانو عەبای گەورە گەورەی نازدارانمان لە عەرەبستانو کفنی مردوانمان لە ئەورپاو مەلۆتکەی مندالانمان لە ئەمەریکاوە بۆ دێت» .

ژمارەکانی «بانگی کوردستان» پڕیانە لە هەوالو باسو وتاری گرنگ کە ، بێ‌گومان ، کەرەستەیەکی بەنرخن بۆ ڕوون کردنەوەی گەلێك لایەنی مێژووی نوێو هاوچەرخی نەتەوەی کورد[٥٥] .

«بانگی کوردستان» لە سلێمانی چواردە ژمارەی لێ‌دەرچوو کە هەموویان ، وەك لە دوا لاپەڕەی ڕۆژنامەکە خۆیدا نووسراوە ، «لە چاپخانەی حکومەت لە سلێمانی» چاپ‌کراون .

ڕۆژی دەرچونی ژمارە چواردەی «بانگی کوردستان» ٨ی حوزەیرانی سالی ١٩٢٣یە . بارستی هەموو ژمارەکانیشی ٢ر٢١×٣٤ سانتیمەو ژمارە چواردەی نەبێت کە چوار لاپەڕەیە هەموو ژمارەکانی‌تری شەش لاپەڕەیین .

شایانی باسە مستەفا پاشا یامولکی سەرەتای سالی ١٩٢٦ هەر بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە سێ ژمارەی‌تری دەرکرد کە لەسەریان نووسراوە (١٤-١ ، ١٤-٢ ، ١٤-٣) . ئەمیان مستەفا شەوقی نووسەرو کەریم ڕۆستەم کارگێری بوون .

---

(٥٤) «فرنکستان» واتە ولاتی فەرەنکان . لە ناوی ئەو دەستە هۆزە ئەوروپایی‌یە دێرینەوە هاتووە کە بە لاتینی (Franci) و بە فەرەنسی (Francs) یان پێ دەلێن . ئەو هۆزانە لە کۆنەوە خاوەن دەسەلاتو دەولەت بوون . لە زمانە ڕۆژهەلاتی‌یەکاندا بۆتە ئەفرەنجیو زۆر جار لە بریتی ئەوروپایی بەکار هێنراوەو وەك زاراو لە ناو چینو دەستەکانی سەرەوەی کۆمەلدا باوبوو . تا ئەم دواییانەش بەکار دەهێنرا . وا دیارە لە ڕێگەی زمانی تورکی‌یەوە تێکەلێ بە کوردی‌ی خۆمان بووە .

(٥٥) کاك جەمال خەزنەدار کارێکی چاکی کرد کە وێنەی ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامەیەی بلاوکردەوەو بەو جۆرە بووە سەرچاوەیەکی بەردەستی خۆو بێگانە (بڕوانە : «بانگی کوردستان» . کۆکردنەوەو لەسەر ڕوسین جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤) .

شەشەم — یەکەم گۆڤاری منداڵان بە کوردی :

تەمەنی تاقە ساڵانەی «کۆماری مەهاباد» ، کە ڕۆژی ۲۲ی کانونی دووەمی ۱۹٤٦ دامەزراو کانونی یەکەمی هەمان ساڵ ڕوخا ، بووە ڕۆژی گەشە کردنو برەوی ڕۆژنامەنووسی ی کوردی ی . لەو ماوە کەمەدا بە پێوانەی کوردستان ژمارەیەکی یەکجار زۆر ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی کوردی چاپ کرا ، وەك «کوردستان» و «هەڵاڵە»و «هاوار» و «هاواری نیشتمان» و «هاواری کورد»و هی تر. هەر لەو ڕۆژانەشدا یەکەم گۆڤاری منداڵان لە مێژووی گەلی کوردا بە ناوی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد»ەوە چاپکرا .

«گڕوگاڵی منداڵانی کورد» لە «چاپخانەی کوردستان»ی شاری مەهاباد چاپ دەکراو لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نووسراوە : «بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان»ە . دەوروبەری کۆتایی بەهاری ساڵی ۱۹٤٦ ژمارەی یەکەمی لێ دەرچو . ژمارەی دووەمی ڕۆژی یەکی جۆزەردانی ساڵی ۱۳۲٥ ، ۲۱ی مایسی ۱۹٤٦و ژمارە سێی ڕۆژی یەکی پوشپەڕی ۱۳۲٥ ، ۲۱ی حوزەیرانی ۱۹٤٦ دەرچوون . وا دیارە هەر ئەو سێ ژمارەیەشی لێ چاپکراوە[٥٦] .

بارستی ژمارە دوو و سێی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» (٥ر۲۲ ×۱٥) سانتیمە . قادری مودەڕیسی سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی دەکرد . لە هەردووك ئەو دوو ژمارەیەدا چەند دەرسێکی زمانو جوگرافیاو باسی تریان تێدا بڵاوکراونەوە . بەرگی ژمارە سێی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» بە وێنەی صەلاحەددینی ئەیوبی ڕازێنراوەتەوە .

---

(٥٦) ژمارە ۲و ۳ی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» لای خۆم هەن ، هەر کەسێك بیەوێت دەتوانێت کەڵکیان لێ وەربگرێت . هەروەها وێنەیان لە کتێبخانەی کۆڕ هەیە .

باسی هەشتەم

چمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی کوردی لە شاری سلێمانی

ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی ئاوێنەی بێ‌غەل‌و غەشی لاپەڕەی پڕ بەسەرهاتی مێژووی گەلەکەمانە(*) . شەونخونی‌و هەول‌و تەقەلای بێ‌وچانی سەربازە ونەکانی ئەم مەیدانە گرنگەی ژیانی ڕوناکبیرمان شایانی نرخاندنی بەرزو لێکۆڵینەوەی وردە . بەداخەوە کەسمان کاتی خۆی نەکەوتینە عەوداڵی یادداشتی ئەو نەمرانەی بناخەی مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌یان دارشت ، بۆیەکا نهێنی‌و داستانی دانسقەی زۆرمان لەکیس‌چوو ، لەگەڵ پیرەمێردو حسەین حوزنی موکریانی‌و صالح قەفتان‌و زۆر ڕۆڵەی‌تری بەوەفای گەلەکەماندا بە داخەوە چوونە ژێر گڵەوە . ئەمیشیان ، وەك زۆر شتی‌ترمان ، دەبو وابێت ! !

لە دانیشتنێکدا مامۆستا ئەحمەد خواجام گێڕایەوە دەوروبەری ٦٠ ساڵ لەمەوبەر . کەوتینە باسی یەکەم چاپخانەی کوردی‌ی کە ئینگلیزەکان لە سلێمانی دایانمەزراند . هەندێك ڕاستی‌ی نەزانراوو بەنرخی نوێم دەسکەوت کە شایانی تۆمارن .

دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحموود (کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩١٩) ئینگلیزەکان مێجەر سۆنیان کردە حاکمی سیاسی‌ی هەرێمی سلێمانی بەو نیازەی زیاتر چاوی خەڵکەکەی پێ بترسێنن‌و زیرەکانەش دڵیان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن . سۆن بۆ ئەم فەرمانە لە هەموو ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمە زیاتر دەستی دەدا . کوردی‌یەکی باشی دەزانی‌و چاك شارەزای کون‌و کەلەبەری ئەو بەشەی کوردستان بوو ، وەك هەموو داگیرکەرێك ژەهرو شەکری تێکەڵ دەکرد .

(*) لە «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژمارە ٧٧ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٣١ -٣٤دا بلاوکراوەتەوە .

زۆر جار پەنای دەبردە بەر ستەم‌و زۆرداری ، جاری‌واش هەبوو دەستی یاریدەی بۆ دەستەیەك درێژ دەكردو ئەم‌و ئەوی دەكڕی . بەلاّم وەك ئەورووپایی‌یەكی پێشكەوتوو بیری دەكردەوەو بۆ خۆشی كوردناسێكی گەورە بوو ، بۆیەكا دامەزراندنی چاپخانەیەكی كوردی‌ی بە پێویست زانی . هەر ئەو سەردەمەش ئینگلیزەكان ژمارەیەك چاپخانەی كۆنیان هێنایە عیراق بۆ ئەوەی كاری میری‌و مەبەستی پڕۆپاگەندەی خۆیان باشتر بەرنەسەر . لەسەر پێشنیاری مێجەر سۆن یەكێك لەو چاپخانانە بەر شاری سلێمانی‌و یەكێكی تریان بەر شاری كەركووك كەوت .

مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی‌ی كاری چاپخانەكەی سلێمانی‌ی دەكردو ڕێ‌و شوێنێكی باشی بۆ دانا . بەرامبەر ماڵی حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا خانووی فارس ئەفەندی‌ی بۆ گرت‌و كردی‌یە مەڵبەندی . گەورەترین كۆسپی ئەوە بوو چۆن‌و لەكوێ تیپكار پەیدا بكات . ئەو سەردەمە كرێكاری خوێندەوار قاتی بوو . هەرچۆن بوو سۆن توانی سێ لاوی خوێندەوار قایل بكات كە كاری چاپخانەكە بگرنە ئەستۆ — شێخ مەجیدی شێخ عارف‌و ئەدیب عەزیزو محەمەد زوهدی . ئەو سێ پێشرەوەی ڕۆژنامەنووسی‌و چاپخانەگەری‌ی كوردی‌ی عیراق بە هەرسێكیان تیپەكانیان ڕێك‌دەخست‌و پرۆڤەی نووسینەكانیان ڕاست‌دەكردەوەو ئینجا بە مەكینەیەكی دەست لە چاپیان دەدا . ئەم كارە هەرچەندە زۆر گران نەبوو ، بەلاّم ئاسانیش نەبوو .

یەكەم كاری چاپخانەی سلێمانی ئامادەكردنی كاغەزو تۆماری تایبەتی بوو بۆ بەڕێوەبردنی كاروباری میری . بەلاّم گەورەترین كاری دەركردنی یەكەم ڕۆژنامەی كوردی بوو لە كوردستانی عیراق . دوای كۆششێكی زۆر مێجەر سۆن ڕۆژی ٢٩ی نیسانی ساڵی ١٩٢٠ یەكەم ژمارەی ڕۆژنامەی «پێشكەوتن»ی خستە بازارەوە . «پێشكەوتن» (٣٢×٢٠سم) حەفتەی جارێك ، سەرەتا بە چوارو دوایی‌ی شەش لاپەرە دەوروبەری دوو ساڵ بە ڕێكوپێكی دەرچوو . مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی دەكردو جاروباریش نووسینی تێدا بلاّودەكردەوە ، ئەمە نموونەی یەكێك لە نووسینەكانی یەتی :

«بۆ زانینی هەموو :
مەجید كوڕی عەلی‌ی هەمەوەندی ٢٧ ساڵەیە ، دەستە پیاوە ، سمێڵی پڕو

درێژە ، ڕیشی تۆپە ، مووی سوورە ، پیاوی کوشتووەو هەڵاتووە ، هەچ کەسێ هەواڵی ئەو مەجیدە بدا کە بۆ کوێ چووە یا بیگرێو بیگەیێنێتە حوکمەت سێ صەد ڕوپیەی ئەدرێتێ .

حاکمی سیاسی مێجەر سۆن»[1] .

«پێشکەوتن» بۆ کاتو شوێنی خۆی ڕۆژنامەیەکی دەوڵەمەندو پێشکەوتوو بوو . دەستەیەك ڕووناکبیری ناوداری وەك جەمال عیرفانو شێخ نوری شێخ صالحو جەمیل صائیبو زەکی صائیب بەرهەمی خۆیان تێدا بلاودەکردەوەو بەو جۆرە «پێشکەوتن» شوێنی دیاری لە مێژووی ڕۆژنامەنووسی ی کوردیدا بۆ خۆی کردەوەو ئیمرۆ ژمارەکانی یەکێکن لە سەرچاوە ڕەسەنەکانی لێکۆڵینەوەی زۆر لایەنی ژیانی گەلەکەمان .

لەگەڵ ئەوەش ناوەرۆکی ژمارەکانی «پێشکەوتن» لە هەڵەی گەورەو نیشانەی دواکەتویی بێبەش نەبوون . لێرەدا ئەم نموونە سەیرە دەخەینە بەرچاو کە ئەو ڕۆژنامەیە دەربارەی ڕەگەزی کورد بلاوی کردۆتەوە . لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» نووسیویە دەڵێت :

«کە دەنگوبانگی[2] پێغەمبەرێتی ی محمد المصطفی (صلعم) گەیشت بە هەموو لایەكو غەلغەلەی خستە دونیاوە وای لێ هات کە خاقانو سەلاطین حەڵقەی بەندەیەتی ی ئەو سەروەرە بخەنە گوێ . ئۆغوز خان کە لەو وەختەدا گەورەترین سەلاطینی تورکستان بوو لە پیاوماقوڵی کورد بەغدوز ناوی سەروسەکوت ناشرینی ناردە خزمەت پێغەمبەر (صلعم) . . پێغمبەر (صلعم) کە چاوی پی کەوت لە سەرو گوێلاکی قیزی کردەوە . عەشایرو قەبایلی پرسی ، بەغدوز وتی لە ئەکرادم ، ئەو حەزرەتەیش فەرمووی خوای تەبارەکەن تەعالا ئەم تایەفەیە موەفەق بە ئیتفاق نەکات ئەگینا عالەمێك لەدەست ئەوان بەتەنگ دێن . ئیتر لەو ڕۆژەوە دەوڵەتو سەڵتەنەتی گەورە بۆ ئەمانە ڕێك نەکەوتووە پێنج تایەفە نەبێت . .»[3] .

مێجەر سۆن نە بە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»و نە بە هیچ کارێکی تری نەیتوانی گەلی

(١) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ٣ی مارتی ١٩٢١ .
(٢) تەنها دەستکاری ی ڕێنووسەکەی کراوە .
(٣) «پێشکەوتن» ، ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ .

کورد فریو بدات . نیشتمانپەروەرانی کوردستان سەریان بۆ ئینگلیز شۆڕ نەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی داگیرکەر ناچار بکەن ڕێگە بدات شێخی پێشەوا لە هەندەران ، لە دوورگەی ئەندامانەوە بگەڕێتەوە خاکی نیشتمان[٤] . لە یەکێك لە دەکومێنتە تایبەتی یەکانیاندا ئینگلیزەکان بێ پێچوپەنا دانیان بەوەدا ناوە کە ئەو سەردەمە «هەموو هەستی نەتەوەیی ی خەڵکی کوردستان ئاراستە کرابو بۆ گێڕانەوەی شێخ مەحموود»[٥] . ئینگلیزەکان ناچار بوون سەر بۆ ویستی گەل شۆڕبکەنو پیلانی لەناوبردنی شێخ لەبیر خۆیان بەرنەوە[٦] و ڕێگەی بدەن بگەڕێتەوە بەو هیوایەی «دەرسی» لە دەردو ئازاری دەربەدەری ی چەند ساڵەی وەرگرتبێت[٧] . بەڵام شێخ وەك نیشتمانپەروەرێکی ڕەسەن هەر دەرسەکەی جارانی دەوور دەکردەوە ، بۆیە کە گەڕایەوە لەوسا زیاتر سوور بوو لەسەر ئەوەی پێی بێگانە لە خاکی نیشتمان ببڕێت . چەند دەکومەنتێکی گرنگی تری ئینگلیزەکان باسی ئەوە دەکەن چۆن شێخ بەر لەوەی بگاتەوە سلێمانی هەر لە ڕێگەوە پەیوەندی نهێنی ی لەگەڵ هێزە نیشتمانی یەکاندا بەستو ویستی کەڵك لە دوژمنایەتی ی کەمالی یەکانی تورکیا وەربگرێت کە ئەو ڕۆژانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەوان گەورەترین ناحەزی ئینگلیز بوون[٨] .

---

(٤) دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مە- دو بریندار بوونو بەدیل گرتنی خۆی و دوای بڕیاردانی خنکاندنی دوورخرایەوە دوورگەی ئەندامان

(٥) بڕوانە

(Iraq . Report on Iraq administration April 1922 — March 1923), London, 1924, P.33.

(٦) کە لە شەڕی دەربەندی بازیاندا (١٧ ی حوزەیرانی ١٩١٩) شێخ مەحموود بریندار بوو و ئینگلیزەکان لە ژێر بەردە قارەماندا بە دیل گرتیان ، فەرمانبەری سیاسی ی گشتی ی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ولسن لەناوبردنی شێخی بە پێویست زانی بۆ ئەوەی گوایە «ئاسایش بگەڕێتەوە کوردستان» .

بڕوانە :

A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920. A clash of loyalities. A personal and historical record, London, 1930, P. 139.

(The letters of Gertrude Bell), London, eleventh printing , April 1930 , P. 433.

(٨) بڕوانە :

(Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during the period 1920 — 1931) , London , 1931 , P . 255. (Report on Iraq Administration April 1922 Marth 1923) , P . 36.

ڕۆژی ٣٠ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٢ شێخ گەیشتەوە سلێمانی. زۆری نەخایاند تەنگی بە ئینگلیز هەڵچنی و ناچاری کردن دەست لە ناوچەی سلێمانی هەڵگرن کە دیسان بانگی ئازادیی تێدا درا. ئینگلیزەکان نەیانتوانی چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیانە بەرن چونکە هەر زوو شۆڕشگێڕانی کورد دەستیان بەسەردا گرت. ئەو چاپخانەیە دەورێکی گەورەی لە ژیانی سیاسی و ڕوناکبیری ئەو ڕۆژە ناسکانەی کوردنا بینی. لە هەمووی گرنگتر ئەو دوو ڕۆژنامەیە بوو کە وەک ئۆرگانی ڕژێمەکەی شێخی ئەمر بە ناوی «بانگی کوردستان» و «ڕۆژی کوردستان» ەوە بلاوی کردنەوە و هەر زوو بوونە لاپەڕەیەکی زۆر دیاری ڕۆژنامەنووسی ی کوردی.

چالاکی ی ڕووناکبیرانی کورد لەو ڕۆژانەدا ئەوەندەی تر ڕقی ئینگلیزی هەڵسانلو زیاتر پاڵی پێوەنان کە ڕۆژێک زووتر ڕژێمە ساواکەی شێخ مەحموود زیندەبەچاڵ بکەن. تۆپ و فرۆکە و پارە و هەموو کردارێکی تر بەکەڵک بوون و شێخیان ناچارکرد بەرەبەیانی ٢٤ی مارتی ١٩٢٣ جارێکی تر شار بەجی بهێڵێت و لەگەڵ لایەنگرەکانیدا بگوێزێتەوە ناوچە شاخاوی یەکانی دەوروبەری سووروداش. ئەمجارەیان شۆڕشگێڕانی کورد لە جاران زیاتر شوێنی چاپ و چاپەمەنی یان لە خەباتی گەلدا دەزانی. بۆیەکا لەو ڕۆژە سەختەدا بە هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر و پیاوانە چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنەو ڕۆژنامەی «بانگی حەق» یانە پێ چاپکردو لەوێوە ژمارەیان لێ دەگەیاندە زۆر هەرێمی کوردستان.

دیارە ئینگلیز بەوە قایل نەدەبوون بنکەی شۆڕش لە بن دەستیانەوە بێت و لەوێوە تەنگیان پێ هەڵچنن. لەبەر ئەوە دەوروبەری کۆتایی مایسی ١٩٢٣ هێزەکانیان بەرەو ناوچە شاخاوێکانی سووروداش ناردو شۆڕشگێڕانی کوردیان ناچارکرد ڕووبکەنە پێنجوێن و پیران. وا دیارە ئەمجاریان نەیانتوانی چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بەرن و بەوجۆرە کەوتەوە دەست ئینگلیزەکان[9] کە دەستوبرد لە ئەشکەوتی جاسەنەوە گواستیانەوە شوێنەکەی جارانی لە سلێمانی.

---

(9)

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs: Politics travel and research in North — Eastern Iraq, London 1957, P. 332.

ئەم هەنگاوانەش دادی ئینگلیزیان نەدا ، هەر ڕۆژە لە لایەکەوە مۆتەکەی شۆڕشی کورد خۆی نیشان دەدان تا ناچاری کردن دیسان دەست لە سلێمانی هەڵبگرن . ڕۆژی ١٧ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣ هێزە چەکدارەکانی ئینگلیز شاریان بەجێ‌هێشت ، ژمارەیەك سەرشۆری نیشتمان‌و ڕوورەشی مێژووش کە زراوەترەکی تۆڵەی گەل بوون لەگەڵیان شاربەدەر بوون[١٠] . شۆڕشگێڕانی کورد بە سەرکردایەتی ی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند بە ناوی شێخەوە کاروباری شاریان گرتەوە دەست تا خۆی ڕۆژی ١١ی تەمووز بە سەربەرزی گەڕایەوە .

ینگلیزەکان دیسان فریا نەکەوتن چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان بەرن ، بەڵام وەك جاری پێشوو بەجێ‌یان نەهێشت . بۆ ئەوەی پەکی بخەن میلێکیان لێ دەرهێناو لەگەڵ خۆیان بردیان . شێخ فەرمانی‌دا هەرچۆن بێت چاپخانەکە بخرێتەوە کار . وەستا صالحی سلێمانی جەژنیٰ کە چەخماخچی‌یەکی زیرەك‌و شارەزا بوو بە دوو ڕۆژ میلێکی‌تری بۆ دروست‌کردەوەو بەو جۆرە چاپخانەکە کەوتەوە کار . دەستوبرد نامەیەك بۆ شێخ مەحموود چاپ دەکەن‌و وەك مژدە بۆی دەبەن ، ئەویش لە خۆشیدا لەبریتی ٦٠ ڕوپیەی حەق دەستی میلەکە ٢٠٠ ڕوپیە دەداتە وەستا صالحی جەژنیٰ . دوای ئەوە لیژنەیەکی تایبەتی ی دانا بۆ جیٰ‌بەجی‌کردنی کاری دەرکردنی ڕۆژنامەیەك . ئەندامانی لیژنە ئەحمەد خواجاو ماجید مستەفاو عادلی شێخ سەلام‌و سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌و صەبری‌ی کاکە ڕەش بوون کە لە ماڵی عیزەت بەگ کۆبونەوەو دوای گفتوگۆ چەند ناوێکیان بۆ ڕۆژنامەکە پێشنیار کرد : «کوردستان» ، «ئومێدی ئیستیقلال» ، «گۆیژە» ، «وەتەن» ، «سەرکەوتن» ، «یەکیەتی» و چەند ناوێکی‌تر . ناوەکان بەجیا لەسەر پارچە کاغەز دەنووسن‌و دەیانپێچنەوەو دەچنە بەردەرگا ، لەویٰ تووشی کابرایەکی پشدەری دێن بە ناوی قادر ئاغاوە کە ٣ جار لەسەر یەك پارچەیەك لە کاغەزەکانی پیٰ هەڵدەگرن‌و هەر سیٰ جارەکە ناوی «ئومێدی ئیستقلال» دەردەچیٰ کە بەو جۆرە دەبێتە ناوی ڕۆژنامەکە .

بەم جۆرە لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٣ دا ڕۆژنامەی «ئومێدی ئیستقلال» بوو

---

(١٠) لەناو ئەوانەدا کە شاریان بەجیٰ هێشت ئینسانی پاك‌و ڕێکوپێك هەبوو کە بە قسەی ئینگلیز هەڵخەڵەتابوون .

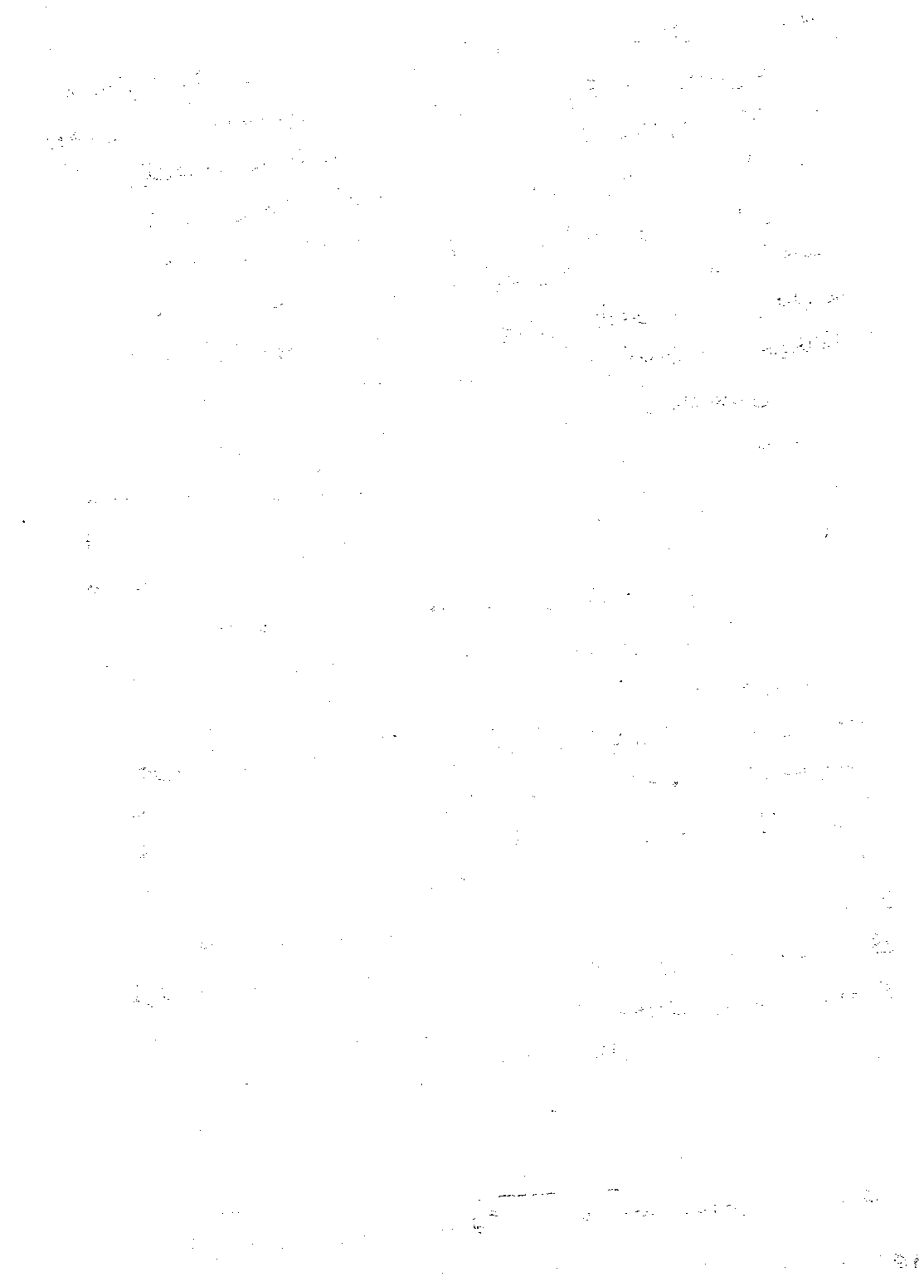
لاپەرەیەکی پرشنگداری تری تۆماری رۆژنامەنووسیی کوردیی . محەمەد زوهدی[١١] بە تەنها ئەم رۆژنامەیەی چاپ دەکرد . پیتەکانی هەر ژمارەیەکی بە چەند رۆژێك رێك دەخست و بە رۆژێکیش چاپی دەکرد . . دوای دەرچوونی ژمارە یەك شێخ ١٥٠ روپیەی خەلات کردو مووچەکەی لە ٤٥وە بۆ کردە ١٠٠ روپیە .

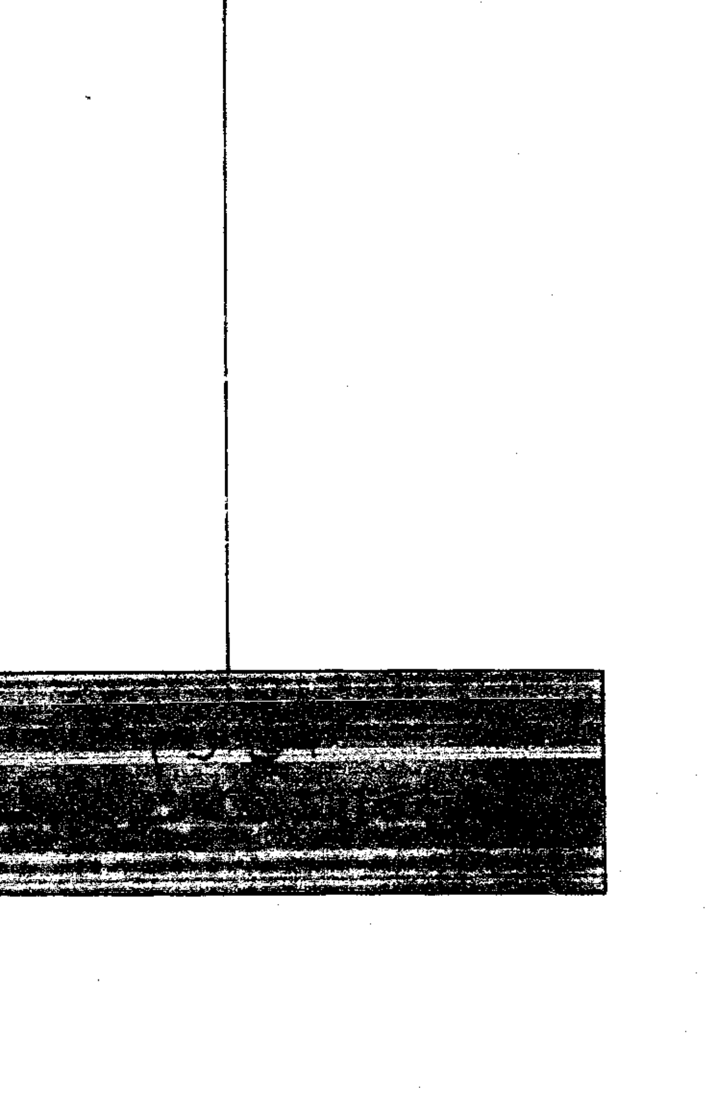
لە ژمارە یەکی «ئومێدی ئیستقلال» هەزار دانە چاپ کراو لە ماوەیەکی کەمدا هەمووی بلاوبۆوە . چەند ژمارەیەکیشی لە رێگەی کفرییەوە لێ نێردرایە بەغدا . هی وا هەبوو دوو قات و سێ قاتی نرخی هەر ژمارەیەکی پارەی دەدا . بە داهاتی ئەو ژمارەیە دەستەی نووسەران کاغەزو مەرەکەبیان کری . هەمان کات چاپخانەکە کەوتە چاپکردنی سێ جۆر پوولی تایبەتی لە سێ رەنگی جیا : یەك عانەیی و هەشت عانەیی و یەك روپیەیی . شێخ لەتیفی سەعاتچی نیوان پوولەکانی کون دەکردو بەوجۆرە قەراغی بۆ دروست دەکردن .

دەنگدانەوەی « ئومێدی ئیستقلال» وای لە شێخ مەحموود کرد بڕیار بدات چاپخانەیەکی گەورەتر لە ئەڵمانیاوە بهێنێت . بەلام پیلان و فشاری ئینگلیزی داگیرکەر رێگەیان نەدا ئاواتێکی گەورەی ئەوسای دەستەی روناکبیری کورد بێتە دی . زۆری نەخایاند کە دیسان فرۆکە تەنگی بە دانیشتوانی سلێمانی و دەوروبەری هەڵچنی و کۆتایی مایسی ١٩٢٤ شێخ و لایەنگرەکانی و بە هەزاران پیرو ئافرەت منداڵ ناچار بوون جارێکی تر شار بەجێ بهێڵن . کە ئینگلیزەکان دوای دەوروبەری مانگێك سلێمانییان داگیر کردەوە لە ٢٠ هەزار کەس تەنها نزیکەی ٧٠٠ کەسی تێد مابوو ، ئەوی تری هەمووی هەڵهاتبوو[١٢] .

بە هەمان دەستوور « ئومێدی ئیستقلال»یش لە دەرچوون وەستا . ئەمجاریا شۆڕشگێرانی کورد فریا نەکەوتن چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بگوێزنەوە . مانگ وەرنەچەرخا کاتێك دەزگای نوێی میری کەوتە بلاوکردنەوەی رۆژنامەی «ژیانەوە» ژمارە یەکی رۆژی ١٨ ی ئابی ١٩٢٤ کەوتە بازارەوە .

(١١) پاش داگیرکردنەوەی سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە محەمەد زوهدی بەیەکجاری چوو بۆ تورکیا

شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠ جێگەیەکی زۆر دیاری لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا هەیە[*] . بەسەرهاتەکانی ئەم شۆڕشە بە دوورو درێژی لە لایەن مێژوونووسانی خۆمان‌و دەرەوە باس کراون تەنها لایەنێکی گرنگی نەبێت کە تاوەکو ئیستەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەو نووسینە ، ئەویش دەوری گەلی کوردە لەم شۆڕشەدا کە شتێکی ئەوتۆی دەربارە نەنووسراوە[1] . تەنانەت بەشێك لە مێژوونووسانی هەندەران لەو بڕوایەدان کە گوایە کورد هیچ دەورێکی لەم شۆڕشەدا نەبووە[2] . هی ئەوتۆشیان هەیە ، وەك ئایرلەندو لۆنگریگ ، بایەخێکی ئەوتۆیان بە دەوری کورد نەداوە . ئەمە لە کاتێکدا ڕوونکردنەوەو دەرخستنی دەوری کورد لە شۆڕشی بیستدا بایەخی مێژوویی تایبەتی ی خۆی هەیە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی ئەم شۆڕشە بۆ خۆی یەکەم بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هاوبەشی هەردووك گەلی گەورەی عیراق عەرەب‌و کوردە .

(*) لە «برایەتی» . بەغدا . ژمارە ٤ ، خولی دووەم ، سەرەتای ئەیلولی ١٩٧٠ ، ل ٢٢–٢٦دا بلاوکراوەتەوە .

(١) ئەم وتارەم بە چەند ساڵێك بەر لەو کتێبەم چاپکراوە کە بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بەم ناوەوە بلاوم کردەوە : «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» ، بغداد ، ١٩٧٨ .

(٢) ڕۆژهەلاتناسی سۆڤێتی پرۆفیسۆر ن . ئۆهانیسیان لەو وتارەیدا کە لە کتێبی «ولاتان‌و گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیك‌و ناوەڕاست»دا بە ناوی «خەباتی هێزە دیموکراسی‌یەکانی عیراق لە پێناوی لابردنی ئینتدابی بەریتانیدا» بلاوی کردۆتەوە نووسیوی‌یە دەڵێت گوایە کورد لە شۆڕشی بیستدا بەشدار نەبوون .

دیاره ناشیّت به تاقه وتاریّك به دریّژی‌و وه‌ك پیّویسته دەوری گەلی کورد له شۆڕشی بیستدا دیار بکریّت ، بۆیەکا هەولّ دەدەین لیّرەدا تەنها چەند لایەنیّکی بایەخداری ئەو دەورە بخەینە بەر چاو .

بەر لە هەر شتیّك پیّویستە ئەو ڕاستی‌یە دەربخریّت کە کوردی عیراق دەوریان گەورە بووە لە خۆش‌کردنی ڕیّگەی بەرپابوونی شۆڕشی بیستدا . بە ماوەیەکی زۆر پیّش تەقینەوەی ئەو شۆڕشە لە گەلیّك ناوچەی کوردستاندا خەباتیّکی سەختی چەکدارانە دژی ئینگلیزی داگیرکەر دەستی پیّ‌کردبوو . هەمووی بەسەر یەکەوە شەش مانگ بە سەر هاتنی ئینگلیزەکاندا تیّنەپەڕی کاتیّك جوتیارانی گۆیان بە چەکەوە پەلاماریان دان . هەر لەو دەروبەرەدا لە چەند ناوچەیەکی‌تری بادینان ژمارەیەك ئەفسەری بەریتانی پیّکران‌و هیّزی دوژمن ڕاووەدوو نران . کۆتایی بەهاری ساڵی ۱۹۱۹یش کڵپەی ئاگری خەبات هەموو ناوچەی نیّوان کەرکوك‌و سلیّمانی‌ی گرتەوەو ئینگلیزەکان چەند جاریّك شکیّنران . تەنها لەو شەڕەدا کە لە نزیکی تاسلۆجەوە ڕۆژی ۲۳ی مایسی ساڵی ۱۹۱۹ قەوما شۆڕشگیّڕانی کورد ، بەپیّی سەرچاوە بەریتانیایی‌یەکان خۆیان ، توانی‌یان ژمارەیەك سەربازی ئینگلیز بکوژن‌و ٤ زریّ‌پۆش‌و ۱۹ ئوتومبیلی فۆردیان بشکیّنن(۳) .

دەنگوباسی ئەم ڕاپەڕین‌و هەراوبگرانەی کوردستان زۆر ناوچەی عیراقی گرتبۆوەو کەوتبووە سەر زاری پیاوە سیاسی‌یەکانی بەغداو کەربەلاو نەجەف‌و شارەکانی‌تر . ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆیەکی‌تری دەرخستنی ڕووی ڕاستەقینەی داگیرکەری نوێ‌و لە لایەکی‌تریشەوە نیشانی دا ئیستعمار ئەو قەلاّ نەبەزیوە سەختە نی‌یە کەس پیّی نەویّریّ ، بەڵکو ئیرادەی گەل بۆی هەیە سەر بە چەك‌و تفاقە نەبینراوەکانی ئەمیش شۆڕ بکات . ئەمەش ، بی‌گومان ، چاوی خەڵکەکەی زیاتر کردەوەو زاتی شکاندن‌و بەو جۆرە ڕیّگەی بۆ شۆڕشی بیست تەخت‌تر کرد . ڕۆژهەلاّتناسی بەناوبانگی سۆڤیّتی ل . ن . کاتلۆف لەو کتیّبەیدا کە لە سەر شۆڕشی

---

(۳) بڕوانە :

A. T. Wilson , Mesopotamia 1917 — 1920 . A clash of loyalities . A personal and historical record , London, 1930 , P. 137.

بیست داناوە[٤] بەشێکی بۆ ئەم باسە تەرخان کردووە چونکە بەلایەوە ڕاپەڕینەکانی کوردستان ڕێخۆشکەرێکی بایەخداری ئەو شۆڕشەن.

وێرای ئەوە ژمارەیەك کوردی ناسراو ئەندامی ئەو کۆمەڵ و ڕێکخراوانە بوون کە دەستیان لە ئامادەکردن و هەڵکردنی ئاگری شۆڕشدا باڵا بوو، وەك «حرس الاستقلال» کە جەلال بابان یەکێك لە ئەندامە دیارەکانی بوو.

سەرەڕای ئەمانە کاتێك شۆڕش دەستی پێ‌کرد کوردەکە دوورەپەرێز نەوەستا. لەو ڕۆژانەدا چەند مەلبەندو ناوچەیەکی کوردستان چالاکانە هاتنە دەست و دانیشتوانی ئەوانیش دژی ئینگلیزی داگیرکەر ڕاپەڕین. هەر لەسەرەتاشەوە بەشێك لە سەردارانی شۆڕش بە پێویستیان زانی جگە لە هۆزانی عەرەب هۆزە کوردەکانیش ڕاکێشنە ناو کۆڕی خەباتەوە[٥]. ئەو کوردانەی لە بەغدا دەژیان لە هەموو خۆنیشاندان و کۆبوونەوەکانی دانیشتوانی ئەم شارەدا بەشداری‌یان کرد.

لە سەرەتای مانگی ئابەوە کوردستان بۆ خۆیشی شڵەقا، ئەوەی باری سەرشانی ئینگلیزی قورستر کرد چونکە ناچاری‌کردن بەشێك لە هێزەکانیان لە بریتی فوراتی ناوەند ئاراستەی ئەوێ بکەن.

لە کوردستان ئاگری شۆڕش لە پێش هەموو شوێنێکدا لە ناوچە کوردی‌یەکانی باقوبەدا تەشەنەی سەند. ڕۆژی چواردەی ئابی ١٩٢٠ کوردەکان توانی‌یان قزرابات ئازاد بکەن. ئەمە دانیشتوانی خانەقینیشی بە جارێك بزواند. پێشمەرگەکانی ئەم ناوچەیە هێرشێکی سەرکەوتوویان کردە سەر کۆمپانیای نەوتی بەریتانی – ئیرانیٚ لە ناوچەی نەفتخانە. لە لایەکی‌تریشەوە توانی‌یان خەتی شەمەنەفەری نێوان خانەقین و بەغداو، بەغدا – کنگرەبان – کەرکوك تێك‌بدەن و بەو جۆرە پێوەندی‌ی نێوان

---

(٤) ل. ن. کاتلوڤ، ڕاپەڕینی ڕزگاریخوای نەتەوەیی ساڵی ١٩٢٠ لە عیراق، بە زمانی ڕووسی، مۆسکۆ. ١٩٥٨. ل ٩٨ – ٩٩. ١٠٤ – ١٠٥. ئەم کتێبە نامەی دوکتۆرای لیڤ نیکەلاّیەڤیچ کاتلۆڤە. دوکتۆر عەبدولواحید کەرەم کردوویەتی بە عەرەبی و لە بەغداو بێروت چەند جارێك چاپی کردۆتەوە. بەڵام بە داخەوە وەرگێڕانەکەی پڕی‌یە لە هەڵەی زەق و شێواندنی گەورە گەورە کە کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر ناوەرۆکی ئەو کتێبە نایابە.

(٥) بڕوانە
عادل غنیمە. الحرکة الوطنیة في العراق، القاهرة، ١٩٦٠، ص ٩.

هێزەکانی ئینگلیز لە کوردستان‌و ناوەڕاست‌و خوارووی عیراقدا بپچڕن‌و سەر لەو هێزانەش تێك بدەن کە ئینگلیز لە ئێرانەوە ئاراستەی گیانی شۆڕشگێڕانیان دەکردن.

ئەم بزوتنەوانە ئینگلیزەکانیان تەواو شپرزە کردو ناچاریان کردن دەستوبرد هێزێکی چەکدار بە سەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای خۆیان بە ناوی ب. ئەدواردەوە بنێرنە ناوچەی خانەقین. ڕۆژی ١٦ی ئاب دەوروبەری دوو صەد پێشمەرگەیەکی کورد پەلاماری ئەم هێزەیان داو لە ئەنجامی شەڕێکی دوو سەعات‌و نیویدا ڕێگەی پێشکەوتنیان لی‌گرتن. ئەوساکە ئینگلیزەکان ناچار بوون هێزی‌تریان بۆ بنێرن[٦]. ئەمە بووە هۆی تێکچوونی تەرازووی هێزو مەودای ئەوەیان دایە دوژمن کە ڕۆژی ١٩ی ئاب چەند گوندێکی ناوچەی خانەقین بگرنەوەو بۆ ڕۆژی داهاتوش بچنەوە ناو شاری خانەقین خۆیەوە. لێرە داگیرکەران باجێکی زۆریان خستە سەر دانیشتوانی شار کە بە «تاوان»ی پشتگیری‌ی شۆڕش گوناهباریان کردن.

داگیرکردنەوەی خانەقین نەیتوانی تەشەنە کردنی ئاگری شۆڕش بۆ ناوچەکانی‌تری کوردستان بووەستێنێت. دانیشتوانی مەندەلی بە عەرەب‌و کوردەوە دایانە پاڵ شۆڕش‌و کاروباری شاریان بە سەرۆکایەتی موسا ئەفەندی‌یەوە گرتە دەست.

لەو لاشەوە هۆزی دەلۆو بەشێك لە جافەکان بە سەرکردایەتی برایم خان‌و وەیس بەگ ڕۆژی ٢٤ی ئاب دوای شەڕێکی کەم شاری کفری‌یان ئازاد کردو هەموو ئەو هێزانەی دوژمن کە لەوێ بوون بە دیلیان گرتن‌و کاپتەن سالمۆنیان بردو ئالآی بەریتانی‌یان داگرت[٧].

هەر زوو دەنگوباسی ڕاپەڕینی کفری بە وڵاتدا بڵاوبۆوە، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئینگلیزەکان لە بەغدا بەیاننامەیەکی سەربەخۆیان دەربارەی بڵاوکردەوە. ئینگلیزەکان کە مەترسی‌ی ئەوەیان لی‌نیشت ئاگری شۆڕش شوێنەکانی‌تری کوردستان بگرێتەوە هەر زوو هێزێکی گەورەیان بە سەرکردایەتی ئەفسەری سیاسی‌ی

---

(٦) بڕوانە:
A.L.Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh , 1922, PP. 158 — 161.

(٧) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە:
مكرم الطالباني، ابراهيم خان ثائر من كردستان، بغداد، ١٩٧١.

کەرکوك لۆنگریك نارده کفری . بەشێك لە زەنگەنەو تاڵەبانی‌یەکان دایانە پاڵ ئەم هێزە .

سەرەتا لۆنگریگ هەوڵی دا لە ڕێگەی گفتوگۆوە سەردارانی ڕاپەڕینەکەی کفری قایل بکات خۆبدەن بە دەستەوە . بەڵام ئەوە دادی نەدا چونکە شۆڕشگێرانی ناوچەکە سوور بوون لەسەر بەرگری . ئەوساکە هێرشی ئینگلیز دەستی پی‌کردو شۆڕشگێران ناچار بوون بکشێنەوە ناوچە سەختەکانی دەوروبەری شار . کە لەوێوە بە کوشتنی کوری سەردارێکی کوردیان زانی لە وەلامدا کاپتەن سالمۆنیان کوشت کە تا ئەوکاتە وەك بارمتە گلیان دابۆوە . کوشتنی سالمۆن لۆنگریگی ئەواو شێتگیرکردو ئەویش لە وەلامدا ١٠ هەزار ڕوپیەو ٥٠٠ تفەنگ سزای خستە سەر دانیشتوانی کفری[٨] .

ڕاپەڕینە بەجەرگەکەی کفری هۆزەکانی ئەو ناوچەیەیان بزواند . بەیاتی‌یەکان توزخورماتویان ئازاد کرد . لە ناو شاری کەرکوکیشدا کۆمەڵێکی سیاسی‌ی نهێنی کەوتە خۆ . ژمارەیەك لە نیشتمانیەروەران هەوڵیان دا بە یاریدەی شێخ قادری سیامەنصوری ڕێ بە هێزەکەی لۆنگریگ بگرن‌و ڕێگەی نەدەنێ بگاتە کفری . بەڵام لۆنگریگ کە بەمەی زانیبوو بەر لەوەی بچێتە کفری هێرشی بردە سەر دێکانی شێخ قادرو دوای شەڕێکی چەند سەعاتی‌و بە یاریدەی فرۆکە کاولی‌کردن‌و بەو جۆرە نەخشەی شۆڕشگێرانی ئەم ناوچەیەی پوچ‌کردەوە .

هەرچی ناوچەی سلێمانی بوو لەبەر چەند هۆیەکی تێکەڵ نەیتوانی لە ڕۆژانی شۆڕشی بیستدا دەورێکی ئەوتۆ ببینێت ، بە تایبەتی چونکە هەمووی چەند مانگێك لەوەبەر ئینگلیزەکان توانیبوویان دەست لە نیشتمانپەروەرانی بووەشێنن‌و سەردارانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای دوور بخەنەوە . وێرای ئەوە مێجەر سۆنی حاکمی شاریش توانی‌ی ژمارەیەك سەرەك هۆزی ناوچەکە بکرێت‌و تەنانەت دەستەیەك ئاغای پشدەری هێزی تایبەتی‌ی خۆیانیان بۆی نارد کە ویستی بەهۆیانەوە خەڵکی ناوچەکە چاوترسێن بکات[٩] . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند وردە ڕاپەڕینێکی ناوچەیی لەو

---

(٨) عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى ، صيدا – بيروت ، ١٩٥٢ ، ص ١٧٠أ – ١٧٠ب .
(٩) بڕوانە :
ل . ن . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٣٩ .

ڕۆژانەدا تەقینەوە ، وەك لە سەنگاوو لە ناو پیاوەکانی مەحمود خانی دزڵیدا ـ

وەزعی هەولێرو دەوروبەری گەلێك لەوە ئاڵۆزتر بوو ـ هێشتا لە ناوچەی فوراتی ناوەندا شەڕ دەستی پێنەکردبوو کاتێك دانیشتوانی هەولێر چەند جارێك کۆبوونەوەو پشتگیری ی داخوازی یەکانی شۆڕشیان نیشان دا . خەڵکی دەوەوەی شاریش باری سیاسی ی ئاڵۆزاوی ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانی و ئەواتیش کەوتنە خۆ. ڕۆژی ١٢ ی ئابی ١٩٢٠ لە نزیك ڕەواندوزەوە دەستەیەك چەکداری کورد دەستریژیان لە کاپتەن هێەی (Hay) کردو چەند جارێکیش پەلاماری یەکێك لە یاریدەرەکانیان دا کە سەیر لە مەرگ ڕزگاری بوو ـ

باری سیاسی ی هەولێر وا ئاڵۆز بوو کە جێگری حاکمی سیلی گشتی ی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ویلسنی ناچار کرد ڕۆژی ٨ ی ئەیلول بۆ خۆی بە فڕوکەیەکی تایبەتی بچێتە ئەوێ . لە هەولێر ویلسن لەگەڵ ئەفسەرو کاربەدەستانی ئینگلیزو ژمارەیەك سەرەك هۆزی کوردو گەورە پیاوانی شار کۆبۆوەو باسی «سەرکەوتنە گەورەکانی» ئینگلیزی لە ناوچەی فوراتی ناوەندا بۆ کردن و داشی بە گوێیاندا کە گوایە «وەزعی سلێمانی هێمنە» (١٠)

بەڵام نە هاتنی ئارنۆلد ویلسن و نە هەڕەشەو گوڕەشەکانی دانیشتوانی هەولێرو دەوروبەری چاوترسێن نەکرد ـ هەر پاش گەڕانەوەی ئەو بۆ بەغدا بە ماوەیەکی زۆر کەم ئینگلیزەکان بەو پیلانەیان زانی کە نیشتمانپەروەرانی هەولێر بۆ دەوکردنیان و دامەزراندنی حوکمێکی خۆبەخۆ دایاننابوو ، بۆیەکا ناچار بوون لە دوو قوڵەوە ، یەکێکیان لە کەرکوکەوەو ئەوی تریان لە موسڵەوە ، دوو هێزی نوێ بنێرنە سەر هەولێر ـ ژمارەیەك ئاغای دزەییش بە دەنگیانەوە هاتن و بەو جۆرە توانی یا هەولێر دابین بکەن (١١) . بەڵام ئەمە کارێکی ئەوتۆی نەکردە سەر باری ئاڵۆزاوی ناوچەکانی سەر بە هەولێر ـ سورچی یەکان ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانی و ڕۆژی یەکی ئەیلول باتاسیان ئازاد کردو دوای ئەوە ڕوویان کردە ڕەواندزو هێزێکی لیوی یان لەوێ

---

(١٠) A.T.Wilson., Op. Cit., P. 288

(١١) A.L.Haldane, Op Cit., PP. 246 — 247

ئابلۆقه دا . سورچی یەکان لە شەڕێکی قورسدا لە ڕەواندز ١٨ سەربازی لیوی یان کوشت[١٢] .

دوای ئەوە ئەو هێزەی لە ڕەواندز بوو خۆی پێ نەگیراو ناچار کشایەوە هەولێر . دوا بەدوای ڕەواندز کۆیەش شلۆقاو ڕۆژی ٨ی ئەیلول ئەفسەری سیاسی ی شار هەڵهات .

باری هەرێمی بادینان زۆر لەوە باشتر نەبوو . ڕوداوەکانی کوردستان خۆی و کوشتنی کاپتەن لیچمەن لە لایەن شۆڕشگێرانی هۆزی زەوبەعی ناوچەی ڕومادی یەوە تەواو هەستی دانیشتوانی بادینانیان دژی داگیرکەر بزواندبوو . لیچمەن ، بەپێی بەڵگەیەکی نهێنی فەرەنسی بۆ ڕەقێتی لە وێنەی نەبوو[١٣] . هەمووی ساڵێك لەوەپێش کاتێك ئەفسەری سیاسی ی موسڵ بوو ویستی نزیکەی هەزار خێزانی بادینی دەربەدەر بکات و زەوی ی باووباپیرانیان لێ زەوت بکات بەو نیازەی خەڵکی تر لە جێگەیان نیشتەجێ بکات ، بۆیەکا دانیشتوانی ناوچەکە زۆر لێی داخ لەدڵ بوون . هەواڵی کوشتنی هێندەی تر خەڵکەکەی بزواند . عەقرە لەو کاتەدا شلۆقا . کوردە یەزیدی یەکانیش هەر لە سەرەتاوە پشتگیری ی شۆڕشیان کردو یاریدەی ئەو هێزەیان دا کە هێرشی بردە سەر تەلەعفەر . بەڵام دوو دڵی ی کۆمەڵی عەهدی عیراقی کە کاروباری شۆڕشی لە ناوچەی موسڵدا دەبرد بەڕێوەو کەمتەرخەمی جەعفەر عەسکەری کە سەرۆکێکی ناسراوی عەهدبوو ، بوونە هۆی ساردبوونەوەی شۆڕشگێرانی ئەم ناوچەیە کە لەبەر ئەوە نەیانتوانی دەورێکی ئەوتۆ ببینن .

تا دەوروبەری کۆتایی هاوینی ساڵی ١٩٢٠ هێزەکانی ئینگلیز توانی یان ئاگری شۆڕش لە زۆربەی ناوچەکانی باشووری عیراقدا دابمرکێننەوە . دیارە ئەمە لە کوردستانیشدا ڕەنگی دایەوەو ترسی خستە دڵی سەرەك هۆزانی . خۆشناوەتی و گەردی یەکان کەوتنە گفتوگۆ لەگەڵ ئینگلیزەکانداو پەیمانیان دانی دژیان نەوەستن و هەر زیانێکیان لەو ناوچانەدا لی کەوتووە بۆیانیان بژمێرن . سورچی یەکان و ژمارەیەکی

(١٢) Ibid , P. 246

(١٣) بڕوانە :

«تۆمارەکانی وەزارەتی هەندەرانی فەرەنسە» . Direction Politique et Commercial , Mesopotamia, E — 314, Armee , No 348 , 24. VIII , 1920.

زۆر له سه‌ره‌ك هۆزانی که‌رکوك‌و سلێمانیش که‌وتنه خۆ نزیکخستنه‌وه له ئینگلیزه‌کان[١٤] .

هه‌رچه‌نده گه‌لی کورد توانی که‌ڵك له‌و بارو دۆخه وه‌ربگرێ که شۆڕشی بیست هێنایه کایه‌وه‌و به خوێنی ڕۆڵه‌کانی لاپه‌ڕه‌یه‌کی پڕ له شانازی‌ی بۆ خۆی تۆمار کرد ، به‌ڵام ، بێ‌گومان ، ده‌یتوانی ده‌ورێکی له‌وه‌یش گه‌وره‌تر ببینێت . دیاره ئه‌وه له خۆڕا نه‌بو ، به‌ڵکو ئه‌نجامی گه‌ڵێك هۆی پێکه‌وه به‌ستراو بوو . به‌ر له به‌رپا بوونی شۆڕشی بیست به ماوه‌یه‌ك ئینگلیزه‌کان توانیبوویان به توندی ده‌ست له هێزه نیشتمانی‌یه‌کانی کوردستان بووه‌شێنن . که‌مته‌رخه‌می‌ی سه‌رکردایه‌تی شۆڕش ده‌ورێکی له‌وه‌یش زیاتری بینی . «مكتب الثورة» ، که به‌ڕێوه‌بردنی شۆڕشی که‌وتبووه ئه‌ستۆ ، نه‌یتوانی ته‌نانه‌ت تاقه لقێکیش بۆ خۆی له کوردستان دابمه‌زرێنێت . سه‌ردارانی شۆڕش له مه‌سه‌له‌ی کورد نه‌ده‌گه‌یشتن ، بۆیه‌کا هیچ کامێکیان نه له وتارێکداو نه له به‌یاننامه‌یه‌کداو نه له‌سه‌ر لاپه‌ڕه‌ی یه‌کێك له دوو ڕۆژنامه‌که‌ی شۆڕش «الفرات»و «الاستقلال» نه له دووره‌وه‌و نه له نزیکه‌وه توخنی نه‌که‌وتن‌و هیچ ڕێگه‌یه‌کیشیان سه‌باره‌ت سیاسه‌تی نه‌ته‌وه‌یی ئه‌و حوکمه‌ته سه‌ربه‌خۆیه‌ی ده‌یانویست دایمه‌زرێنن ، دیار نه‌کرد ، هه‌رچه‌نده به‌پێی نه‌خشه‌ی خۆیان ده‌بوو کوردستانی باشووریش بگرێته‌وه . ئه‌م که‌مته‌رخه‌می‌یه‌ی سه‌رکردایه‌تی شۆڕش له‌وه‌دا زیاتر خۆ ده‌نوێنێت گه‌ر بێتو بزانین ژماره‌یه‌ك نیشتمانپه‌روه‌ری وه‌ك ڕه‌فیق حیلمی‌و فایق تاپۆ له گه‌رمه‌ی شۆڕشدا هه‌وڵیان دا له ڕێگه‌ی مسته‌فا به‌گه‌وه ، که یه‌کێك بوو له کورده شۆڕشگێڕه‌کانی به‌غدا ، پێوه‌ندی‌ی له‌گه‌ڵ سه‌رکردایه‌تی شۆڕش ببه‌ستن[١٥] .

له لایه‌کی‌تره‌وه ئینگلیزه‌کان به هه‌ر چوار لادا هه‌ڵپه‌ی ئه‌وه‌یان بوو ئاگری ناکۆکی‌ی نه‌ته‌وه‌یی‌و ئایینی خۆش بکه‌ن . له‌م ڕێگه ناهه‌مواره‌وه توانی‌یان به‌شێك له خه‌ڵکی ساکاری کوردستان هه‌ڵبخه‌ڵه‌تێنن‌و بیانکه‌نه گیانی ئه‌و شۆڕشگێڕه کوردانه‌ی گوایه به‌پێی قسه‌ی ئه‌وان «که‌وتبوونه ژێر تاسیری عه‌ره‌به شیعه‌کانه‌وه» .

---

(١٤) ل . ن . کاتلۆف ، سه‌رچاوه‌ی ناوبراو ، ل ١٦٧ .

(١٥) بڕوانه :

ڕه‌فیق حیلمی ، یادداشت . به‌رگی دووه‌م . به‌شی یه‌که‌م ، به‌غدا ، ١٩٥٦ ، ل ٧٦ - ٧٧ .

کەین‌و بەینی ئینگلیز پێ بەر نەبوو . کۆنسوڵی بەریتانی لە کرمانشا توانی بەشێك لە هۆزی سنجاوی فریو بدات‌و بە چەکەوە بیانکاتە سەر شۆرشگێرانی خانەقین‌و کفری[16] . بەشێکیش لە هۆزی کەڵهور بە دەنگ ئینگلیزەوە هاتن‌و بۆیان بوونە یاساوڵی پاراستنی کانە نەوتەکانی نزیك خانەقین[17] . لەو لاشەوە ئینگلیزەکان توانی‌یان چەند دەستەیەکی فەلە هەڵخەڵەتێنن‌و بیانکەنە گیانی شۆرشگێرانی کوردستان . ناوەندی ئەیلولی ١٩٢٠ شەڕێکی قورس لە نێوان ئەوان‌و شۆرشگێرانی کوردا لە سەروو موسڵەوە فەوما . بەپێی سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکان کوردەکان لەو شەرەدا نزیکەی ٦٠ کەسێکیان لێ کوژراو ١٤٠یشیان لە ئاوی زێی گەورەدا خنکان[18] .

هەرچەندە شۆرشی بیست سەرنەکەوت . بەڵام گەلێك دەرسی گەورەی دایە گەلی عیراق بە عەرەب‌و کوردی‌یەوە . یەکێك لەو دەرسانەی دەرخستنی بایەخی خەباتی هاوبەش بوو ، ئەو خەباتەی دەبوو ببێتە بەردی بناغەی هەموو بزوتنەوەیەکی رزگاریخوای سەرکەوتووی گەلی عیراق .

---

(١٦) بروانە :

P. W. Ireland , Iraq . A study in political development , London, 1937 . P. 270, A . L.. Haldane, Op. cit., PP. 158 — 160.

(١٧) ل . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٦ .

(١٨)

A . L . Haldane , Op . Cit ., P. 247

باسی دەیەم

شۆڕشی بیست

ھۆکانی ـ ئەنجامەکانی ـ بایەخ

یەکەم : هۆکانی «شۆڕشی بیست» :

کەسێکی بێلایەن نییە گومان لە گەورەیی «شۆڕشی بیست» بکات(*). دیارە هەر ڕوداوێك یا بزوتنەوەیەکی سەربەخۆ پاڵ بنێ بە دەیان هەزار جوتیارو پاڵەو کرێکارو ڕووناکبیرو «گەجەرو گوجەرەوە» لە پێناوی مافی ڕەوای گەلدا بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو چەك بەدەست بکەونە پەلاماردانی گەورەترین هێزی ئیمپریالی لە جیهاندا دەبێ ڕوداوێکی ئازادیخواو بزوتنەوەیەکی پێشکەوتنخواز بێ. ئەمە تا کە سەنگە بۆ تەرازوی کێشانی بەوردوای بەسەرهاتو ئەنجامی ئەو تەقینەوە گەورەیەی ساڵی ١٩٢٠ زۆر ناوچەو مەڵبەندی عیراقی گرتەوەو سەرانسەری بزواندو لە هەموو ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستو ئەوروپاشدا دەنگی دایەوە.

تاقیکردنەوە زۆرەکانی مێژوو ئەوەیان سەلماندووە کە ڕووداوێکی وا گەورە لەخۆوە دروست نابێ، دەبێ گەلێك هۆی سەرەکیو وردە تێکەڵ بەیەك ببنو نارەزایییەکی ئەوتۆ بهێننە کایەوە وا لە هەزاران بکات ئامادە بن گیانیان بەخت بکەن، گیان بەختکردنیش لە پێناوی نیشتماندا، وەك لە هەموان ئاشکرایە، بەرزترین پلەی خەباتە. جا کەوابێ بەر لە هەر باسێکیتر جارێکا با چاوێك بەو هۆیانەدا بخشێنین کە ئاگری شۆڕشی بیستیان بەرپاکرد.

بەر لە دەستپێکردنی سەدەی بیستەمین هەستی نەتەوەییو ئارەزوی سەربەخۆیی لەناو سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانییاندا تەواو سەری دەرهێنابوو، گەر هەستی ئایینیو ڕێزی «خەلیفەی موسڵمانان» نەبونایە هەر ئەوسا کە

(*) لە گۆڤاری «کاروان»، ژمارە ١٠، تەمموزی ١٩٨٣، ل ٢١ – ٣١دا بلاوکراوەتەوە.

جیابونەوەی ڕەوا دەبووە دروشمی سەرەکیی خەباتی ڕۆژانەی کوردو عەرەب‌و هیچ دوور نەبوو ئەو کارە ئیمپراتۆریی لە پەل‌وپۆ کەوتوی عوسمانی بڕمێنێ.

لەگەلْ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان‌و کەوتنی ڕژێمی عوسمانیدا هیوای گەلانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە جێ‌بەجێ‌بوونی مافی چارەنووسی‌یان تەواو پتەو بوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە سالانی شەڕدا کاربەدەستانی دەولەتە گەورەکان جارەهای جار بەلێنی دانی ئەو مافەیان بە ڕاست‌و چەپدا بلاوەدەکردەوە، دەیانگوت هەر کە شەڕ تەواو بوو گشت گەلانی ناوچەکە سەربەخۆیی وەردەگرن[1].

عیراقی‌یەکان یەکێك بوون لەو گەلانەی دەمێ سالْ بوو خولیای سەربەخۆیی دابووی لەکەلەیان. لەوان وابوو لەگەلْ کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیز کەل‌وپەل دەدەن بەکۆلداو گولی ڕازاوەی ئازادی‌و سەرفرازی دەکەن بە یەخەیاندا. تێگەیشتویەك نەبوو ئەو قسەیەی جەنەرال مۆدی لەیاد نەبێ کە ڕۆژی یازدەی مانگی مارتی سالی ١٩١٧ لەگەلْ داگیرکردنی شاری بەغدادا گوتی «ئێمە ئازادکەرین نەك داگیرکەر». کەچی هەر لەوساوە ئینگلیزەکان بەهەر چوارلادا کەوتنە ڕەگ‌و پەل‌هاویشتن‌و دامەزراندنی دامودەزگای کارگێڕیی خۆیان. کاتێك شەڕیش بڕایەوە ئیتر کەسێکیان جارێکی‌تر توخنی باسی سەربەخۆیی نەکەوتەوە. لەوەیش خراپتر ئەوەبوو کە ژمارەیەك کاربەدەستی گەورەی ئینگلیز ئاشکرا داوایان دەکرد عیراق ببەسترێت بە هندستانەوەو بکرێتە بەشێکی ئەو. هی واشیان هەبوو دەیویست تاجی پاشایی بەغدا بنرێتە سەر سەری پیاوێکی ئینگلیزی وەك سێر پێرسی سایکس.

پاشگەزبوونەوەی ئینگلیزەکان لە گفتەکانی جارانیان دەربارەی سەربەخۆیی عیراق بووە هۆی تەقینەوەی هەستی نارەزایی لە قولایی دەروونی زۆربەی دەستەو چینەکانی کۆمەلدا. دەکومێنتە تایبەتی‌یەکانی شۆڕش پڕن لە بەلگەی سەلمێنەری ئەم ڕاستی‌یە. یەکێك لەو دوو ڕۆژنامەیەی شۆڕشگێڕان لە نەجەفی ئازادکراو چاپیان کردن ناوی «الاستقلال» واتە سەربەخۆیی یا خۆبیون بوو. هەر ئەو ڕۆژنامەیە لەژێر ناوی هەموو ژمارەکانیدا ئەم دروشمەی چاپ دەکرد:

---

(١) بەشێکی زۆری ناوەرۆکی ئەم وتارەم لەو کتێبەم وەرگرتووە کە سالی ١٩٧٨ بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بلاوم‌کردەوە. بۆیەکا بەپێویستم نەزانی هەموو پەراوێزەکانی دووبارە بکەمەوە (بڕوانە: «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية»، بغداد، ١٩٧٨).

«ژیان بێ سەربەخۆیی مەحاڵە !»

لە ژمارەی پێنجەمیدا «الاستقلال» نووسیوی‌یە دەڵێ «سەربەخۆیی‌و ئازادی . . . مەرجی سەرکەوتن‌و بنەمای پێشکەوتنی ولاتن»[2] .

«الفرات» کە یەکەم ڕۆژنامەی شۆڕش بوو چەند جارێك بێ پێچ‌وپەنا دانی بەوەدا ناوە کە مەبەستی سەرەکیی شۆڕشگێڕان جێبەجێ‌کردنی مافی چارەنووسی‌و وەدەست‌هێنانی سەربەخۆیی‌یە . لە سەروتاری ژمارە دوویدا فورات نووسیوی‌یە دەڵێ :

«عیراقی‌یەکان باش لەوە گەیشتوون کە داوای یاسایی‌و خۆنیشاندانی ئاشتی‌یانە نە سوود دەبەخشن‌و نە ماف دەگێڕنەوە . بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە دەنگی نارەزایی ڕەوا ناگاتە هیچ دەزگایەکی سیاسیی دەرەوە چونکە ئینگلیزەکان دەستیان گرتووە بەسەر هەموو هۆکانی پەیوەندیی ولاتدا»[3] .

کەوابێ دەبوو لە ڕێگەی لولەی تفەنگەوە داخوازیی ڕەوای سەربەخۆیی گەل‌و نیشتمان بچەسپێنرێ .

ڕاستە هەموان وەك یەك لە باسی خۆیبون نەدەگەیشتن ، بەڵکو هەزاران هەبون بیریان ڕاستەوخۆ بۆی نەدەچو . بەتایبەتی جوتیاران کە بەهۆی چەوساندنەوەی دەرەبەگی‌و ڕەتاندنەوەی صەدان ساڵەی عوسمانی‌یانەوە لە زۆر ڕووەوە وەك بەردی بن گۆمیان لێهاتبوو . بەڵام ئەو تاقمانەی لە هەموان باشتر لە بایەخی سەربەخۆیی دەگەیشتن مەبەستیان بوو بەپێی توانا ئەو داخوازی‌یە بۆ ئەندامانی دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ڕوون بکەنەوە . لە یەکێك لە پەخشەکانی سەرکردایەتی شۆڕشدا کە تا ئیستەش ماوە ڕەهبەرانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو ڕۆژگارەی عیراق داوایان لە سەرەك هۆزانی سەر بە بەرەی نیشتمانیی کردووە مەبەستی دروشمی سەربەخۆیی بۆ پیاوەکانیان لێك بدەنەوە . دەشبو هەموان لە شەرگەکاندا هاوار بکەن «سەربەخۆییان دەوێ !» .

یاسای ژیان کارێکی ئەوتۆی کردووە گەلێك جار نەبوونی سەربەخۆیی‌و فشاری

---

(٢) «الاستقلال» ، النجف . العدد الخامس ، ٢٥ محرم ١٣٣٩ . ٨ تشرين الاول ١٩٢٠ .
(٣) «الفرات» . النجف . العدد الثاني ، ٢٨ ذي القعدة ١٣٣٨ . ١٤ آب ١٩٢٠ .

ئابووری پێکرا برژێنە ناو یەك ڕێچکەوە. ئەم دیاردەیە ئاشکرا لە ڕوداوەکانی شۆڕشی بیستدا خۆی نواندووە. لە ڕێگەی نانەوە نەدارانی عیراق لەوە گەیشتن جیاوازی‌یەکی ئەوتۆ لە نێوان داگیرکەری ئیمڕۆو دوێنێدا نی‌یە. بەڵکو چەند هۆیەکی کاریگەریش لە ئارادا بوون وایان لێ‌بکەن ڕۆژی هەزار جار ڕەحمەت بۆ کفن‌دز بنێرن.

بەداخەوە گەلێك لە مێژوونووسانی لای خۆمان بایەخێکی ئەوتۆ نادەن بە لایەنی ئابووری وەك هۆی بزوێنی ڕوداوی مێژوویی، چونکە مرۆ بەلای ئەو جۆرە کەسانەوە داشی دامەی بێ‌هەست‌و گیانە. ڕاستە جوتیاری کەم‌فام لە جوتیاری نەفام باشتر بۆ هۆکانی برسێتی‌و ڕێگەی چارەسەرکردنیان دەچێ. بەڵام ڕاستیشە برسێتی ناخی دەروونی هەردوکیان وەك یەك دەهەژێنی‌و برسی لە تێر زیاتر ئامادەی خەبات‌و فیداکاری‌یە. برسێتی یەکێکە لەو ڕوانەی ژیان کە هەرگیز لەبیر ناچنەوە. لە کۆمەڵگای دواکەوتودا دەبێتە نیشانەو مێژوو. بیستومانە دەڵێن فلانە کەس ساڵی گرانێکە لەدایك‌بوو، یا ژنی هێنا، یا کۆچی دوایی کرد. کە ڕۆژنامەنوسێك چەند ساڵێك لەمەوبەر داوای لە ئافرەتێکی تەمەن درێژی شاری کوفە کرد یادی ڕابوردووی بۆ بگێڕێتەوە بەر لە هەر شتێکی‌تری ژیان باسی خۆشەویستی ئامۆزاکەی‌و ئەوەی بۆ گێڕایەوە چۆن جارێکیان لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشا کە باجگرانی میری هاتوونەتە گوندەکەیان دوای ئەوەی بەفەرمانی براکانی بەدزی‌یەوە ولاخەکانیانی بەلەسە کردووە کەس‌وکاری بەربوونەتە گیانیان‌و پاش دارکارییەکی چاك شاربەدەریان کردوون[٤].

بەهۆی گەلێك هۆوە لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکاندا باری ژیانی زۆربەی دەستەو چینەکانی گەل بەرەو خراپی ڕۆیی، لە کاتێکدا هەموان پێ‌یان وابوو نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی برسێتی‌و نەبوونی بن‌بڕ دەکات. بەشێك لەو هۆیانە لە دەسەڵات‌و ویستی ئینگلیزەکان بەدەر بوو. بەسەرهات‌و ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهان باری ئابووریی سەرشانی هەموانی لە جاران قورستر کرد. ئەوساکە ئینگلیزەکان بۆ خۆیان دووچاری گەلێك کێشەی ئابووریی قورس هاتبون. بەهۆی

(٤) بڕوانە گۆڤاری «الف باء»، بەغدا، ژمارە ٤٧٩، ٢٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٧٧، ل ٢٤-٢٥.

شەڕەوە نزیکەی سێ یەکی سامانی نەتەوەیی یان لەکیس چوبو . لەبەر ئەوە لە وڵاتە ژێردەستەکانیاندا لە جاران ڕەقتر بوون ، دەیانویست بەشی زۆری زیانەکانیان لە دانیشتوانیان دەربهێننەوە ، یا هیچ نەبێ بەشێك لە ئەرکی هێزە داگیرکەرەکانیان بخەنە ئەستۆی ئەوانەوە ، چونکە باجدەری ئینگلیزی بۆ خۆی لە وەڕسیا نزیك تەقینەوە کەوتبۆوە . لەبەر ئەوە کەس لە فەرمانڕەوایان زاتی نەدەکرد بەهۆی باجی نوێوە بیوروژێنێ .

بەو جۆرە لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمدا فشاری ئابووریی داگیرکەر خۆی نواند . چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ بەڵگەکانی شۆڕش پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو ڕاستی یە . بەپێی یەکەمیان ئەو باجەی عیراقی یەکان ساڵی ١٩١٩–١٩٢٠ دایانە ئینگلیزەکان دوو هێندی ئەو باجە بوو کە ساڵی ١٩١١–١٩١٢ دایانە عوسمانی یەکان . بەر لەبەرپابوونی ئاگری شۆڕشی بیست ئەو باجەی عیراقی‌ك دەیدایە داگیرکەرانی نیشتمانی دەهێندی ئەو باجە بوو کە هندۆسێکی پەنجابی دەیدانێ . ڕۆژنامەی «دێلی مێل»ی لەندەنی ڕۆژی دوازدەی تەممووزی ساڵی ١٩٢٠ ، واتە لە گەرمەی شۆڕشدا ، لەبارەی مەسەلەی باجەوە نووسیوی یە دەڵێ :

«بەپێی بودجەی ساڵی ١٩١٩ – ١٩٢٠ ئەو باجەی لە عیراق کۆکراوەتەوە پێنج ملیۆن‌و ٥٠٠ هەزار پاوەنە ، واتە هەر کەسەی دوو پاوەنی بەرکەوتووە ، ئەوەی تا ئیمرۆکە لە هیچ وڵاتێکی ڕۆژهەڵاتیدا لە وێنەی نەبینراوە . لە بەریتانیای گەورە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان یەکجار دەوڵەمەند بوو کاتی شەڕی یەکەمی جیهان هەر کەسەی تەنها سێ پاوەن‌و نیو باجی بەردەکەوت» .

لەم بارەیەوە گەر کەمێك لە ناوچە کوردەواری یەکانی عیراق نزیك‌بکەوینەوە تووشی گەلێك نموونەی سەیر دێین . لەوێ مەڵبەندی وا هەبوو ئەو باجەی دەیدا لە صەدا شازدە لەوە زیاتر بوو کە بەپێی یاسا دەبوو لە مەڵبەندە باراناوی یەکاندا کۆبکرێتەوە .

هیچ وەك ئەو ئەرکە زۆرەی بەهۆی ئینگلیزەکانەوە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە بۆی نی یە ئەم لایەنەی باسەکەمانمان بۆ ڕوون بکاتەوە . ئینگلیزەکان بایەخی زۆریان بە توتنی کوردەواری دا . بۆ ئەو مەبەستە ژمارەیەك شارەزایان لە

دەرەوە هانی کە یەکێکیان شتراوسی پسپۆری ئەمەریکایی بوو . ئەنجامی ئەو بایەخ‌پێدانە بەر لە هەر شتێکی‌تر لەو باجە زۆرەدا خۆی نواند کە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە کە هەر یەکەیان دەبوو پازدە هێندی ئەو باجە بدات کە باووباپیرانی رۆژانی عوسمانی‌یان دەیاندا .

بەهەمان دەستوور ئینگلیزەکان بایەخیان دا بە هەموو بەرهەمێکی کشتوکاڵ‌و لێرو دارستان‌و ئاژەڵی سەرتاپای وڵات . تەنانەت یەکێك لە فایلەکانی دەزگای پاراستنی بەڵگە کۆنەکان تەنها بۆ باسی بەرهەمی ترشی ناوچەی هەولێر تەرخان‌کراوە[5] . بی‌گومان کەس لاری لەوە نی‌یە کە ئەو جۆرە بایەخ پێدانە نیشانەی پێشکەوتنە ، بەڵام مەبەستی سەرەکیی ئەوسای ئینگلیزەکان باج‌و باجگری بوو .

ژمارەیەك لە کاربەدەستانی ناوچەکانی کوردستان بۆ خۆیان لیستەی باجی تایبەتی‌یان دادەنا . لیستەکەی مێجەر سۆنی بەناوبانگ کە بۆ سلێمانی‌و دەوروبەری دایناو وەك پاشکۆی رۆژنامەی «پێشکەوتن» بڵاوی کردەوە لە ۲۳ خاڵ پێکهاتبوو[6] . بەپێی ئەو لیستەیە هەر جوتیارێك زەویی میریی بەکار دەهێنا دەبوو لە ۰٤٠/ی پوختەی بەرهەمی بهێنێتە قشڵە . خاوەن رەزو بێستان پێویست بوو ساڵی رۆپی‌یەك[7] بۆ هەر درەختێك لە درەختە پێنج ساڵانەکانی‌و روپی‌و نیوێك بۆ ئەو درەختانەی بدات کە تەمەنیان حەوت ساڵ یا زیاتر بوو . ئەو پارەیە بەلایەنی کەمەوە پێنج هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە باشوور دەیدا ، وە بەلایەنی کەمەوە دوازدە هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە رۆژگاری فەرمانرەوایی عوسمانی‌یەکاندا دەیدا .

وێرای ئەوە لیستەکەی مێجەر سۆن دەرفەتی قوتاربوونی بۆ کەس نەهێشتبۆوە . هەر بەو جۆرەش سۆن توانی ئەرکی کارگێری‌و سەربازیی سەرتاپای ناوچەی سلێمانی

---

(٥) بروانە :

المركز الوطني للوثائق ، بغداد ، رقم الملف :

21/D , Sub Agriculture — Arbil Division , 1920

(٦) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩٢٠ .

(٧) لەگەڵ داگیرکردنی عیراقدا ئینگلیزەکان روپێی هندی‌یان لەبریتی لیرەو قرشی عوسمانی خستە بازارەوە . روپی‌یەك ٧٥ فلس بوو .

بخاته سەر شانی دانیشتوانی . لەو ساڵەدا کە شۆڕشی بیستی تێدا تەقی‌یەوە مێجەر سۆن نزیکەی ٣ ملیۆن‌و ٢٠٠ هەزار ڕوپیێ باجی کۆکردەوەو هەر بەو پارەیەش ناوچەکەی بەڕێوە بردو خەڵکەکەی سەرکوت کرد ، دەوروبەری دوو ملیۆنی بۆ کاری سەربازی‌و دروست‌کردنی ڕێگەو بان‌و پرد خەرج کردو ئەوی مایەوە کردی‌یە موچەی خۆی‌و پیاوەکانی [٨] .

ئینگلیزەکان زۆر جار بە دەستووری عوسمانی‌یان بە هەزاران جوتیاریان لە کاری ڕۆژانەیان دەکردو بە سوخرە ڕێگەو بان‌و بەندو بنکەیان پێ دروست دەکردن . بۆ خۆیان دانیان بەوەدا ناوە چۆن جاروبار بەزەبری چەك ملی کاریان بەو جوتیارانە دەدا . لە کاری‌خۆکردنی جوتیارو ، بەو شێوازە ، هەم بۆتە هۆی وەڕس‌بوونی چ خۆی‌و چ ئاغای . بەلاَم سەرباری ئەوەش گەلێك جار بەری ڕەنجی بەفیرۆچووی کاری سوخرەی جوتیاران دەبوە هۆی ماڵ‌وێرانی بۆ خۆیان . یەکێك لەو ڕاپۆرتانەی کاتی خۆی دراوەتە پەرلەمانی بەریتانی باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان بۆ ئەوەی ئاوی ناو ڕوباری دیجلە وا بەرزبکەنەوە کە پاپۆڕەکانیان بتوانن بەکاری بهێنن ، چەند جۆگەو بەندێکیان دروست‌کردووە کە بوونەتە هۆی بڕینی ئاوی مەرەزەی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزە نیشتەجێکانی عەمارەو سوق الشیوخ .

باری قورسی باجی نوێی ئینگلیزەکان بە گوندو لادێ‌یەوە نەوەستا ، وێڕای ئەوان هەناسەی دانیشتوانی شارانیشی سوار کرد . کار گەیشت بەوەی جەنابی حاکمی نەجەف «مردوانە» دابنێ . کەسوکاری هەر مردوویەك دەبوو بەر لە ناشتنی تەرمەکەی «باجی خۆشی»(!) بدەن . ساڵی ١٩١٨ داهاتی ئەو باجە سەیرە گەیشتە ٤٨ هەزار ڕوپیێ‌و بڕیار وابوو لە ماوەی ساڵێکدا خۆی بدات لە ملیۆنێك‌و ٢٠٠ هەزار ڕوپیێ .

لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانی‌یەکاندا باجدەر لە هەزار ڕێگەو فروفێڵەوە خۆی لە بەشی زۆری ئەو باجەی دەکەوتە سەری ڕزگار دەکرد . ناوچەو مەڵبەندی ئەوتۆ هەبوون دەستی میری‌یان نەدەگەیشتێ . صدیق الدملوجی کە باسی مێژووی بادینان دەکات دەڵێ بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەی جەندرمەی گەلێك

(٨) «پێشکەوتن» ، ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠ .

ناوچەی لە سێ چوارێك تێپەڕی نەدەکرد ، ئەوانیش هەمیشە قوڕەی سکیان دەهات ، جاری وا هەبوو بە دوو سێ مانگ کەرەتێك موچەیان وەرنەدەگرت ، گەر دەستی یاریدەی خەڵکەکە نەبوایە لەبرسانا دەمردن[٩] . جا هەرکەس بیەوێ بە ئاسانی دەتوانێ لە ڕادەی دەسەڵات و بەرەڵلایی بێ ئەندازەی ئەو ڕۆژگارە بگات ، ئەوەی لە ژێر سایەی دەسەڵاتی بەهێزی ئینگلیزدا زەحمەت بوو بۆ کەس بلوێ .
داگیرکەری نوێ ئەفسەرو کاربەدەستی دڵسۆزو شارەزاو لێهاتووی هەبوو ، مەترەلۆزو تۆپ و فڕۆکەی بەکار دەهێنا . گۆڤاری لەندەنیی بەناوبانگ «ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست» بێ هیچ پێچ و پەنایەك باسی ئەوەی کردووە چۆن ئینگلیزەکان تەنانەت فڕۆکەشیان دژی باجدەران بەکار دەهێنا[١٠] . لە زۆر ناوچە ئینگلیزەکان پەنایان دەبردە بەر جووە حسابزانەکان بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانە نەبا کەسێك پۆلێکی بەسەرەوە بمێنێ . پیرانی شاری سەماوە تا ئیستەش ناوی ساسۆن ئەفەندی یان لە یادە کە ، وەك دەڵێن ، خەرمانیانی بە دەنك دەبژارد . بو عیبرەت جاری وا هەبوو ئەفسەرە سیاسی یەکان ئەوانەی لە دانی باج خۆیان دەدزی یەوە بەپەنگیان دەکردن ، بە بەرگی سوورەوە خۆڵو دۆیان دەکرد بەسەریاناو بەناو شاردا دەیانگێڕان .
بێ گومان نەدەبوو ئەو هەموو فشارە ڕقی دانیشتوانی عیراق لە داگیرکەری نوێی خاکی نیشتمانی هەڵنەسێنێ . ژمارەیەك لە بەڵگەکانی شۆڕش ڕاستەوخۆ توخنی ئەو باسە گرنگە کەوتوون . ڕۆژنامەی «الفرات» لە یەکێك لە ژمارەکانیدا ڕووی دەمی کردۆتە ئارنۆلد ویلسنی جێگری حاکمی سیاسیی گشتیی و پێی دەڵێ :
«خاکی هەموو ناوچەیەك شایەتە چۆن تەنانەت دەنکە جۆی ناو دەنوکی مەلیشیتان لێ زەوت کردوین و مۆخی ئێسقانتان دەرهێناوین و باجی سەرشانی جوتیارانتان چەند هێندێك بۆ زیاد کردووین . . . تا ئەمەیە عەدالەتتان»[١١] .

---

(٩) صديق الدملوجي ، امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية ، موصل ، ١٩٥٢ ، ص ٨١ ، ١٤٩ – ١٥٠ .

(١٠) (The Near East and India), November 23, 1922, PP. 194—150

(١١) «الفرات» ، العدد الخامس ، ٢ محرم ١٣٣٩ .

تێکەڵبوونی عیراق بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانەوە دەمێك ساڵ بوو مەینەتیی بۆ پیشەگەرانی وڵات هێنابوو . دوای ئەوەی لە ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیزەکان دەسەلاتی خۆیان لە سەرانسەری عیراقدا دامەزراند هێندەی‌تر دەرگەیان بۆ بەرهەمی کارگەکانیان ئاواڵەکرد . هەر بەو پێیەش هێندەی‌تر گلۆڵەی پیشەگەران کەوتە لێژی . بە دەیان کەس لە جۆلایانی بەغداو شوێنی‌تر نابوتیان کرد . لای خۆشمان ئەو دیاردەیە سەری دەرهێنا . جۆلاگەریی شارە گەورەکانمان تەواو رووی لەکزی کرد . ساڵی ۱۹۰۲ مارك سایکس لە کاتی گەشتە بەناوبانگەکەیدا لە شاری سلێمانی ۱۵۰ دوکانی چەکسازیی ژماردووە[١٢] ، دوای شەڕی یەکەم لە هەموو بازاڕو قەیسەری‌یەکانی شاردا دوان سیانێکیان مابونەوەو داهاتی ئەوانیش بەشی ژیانی کولەمەرگیی خاوەنەکانیانی نەدەکرد ، کاری سەرەکیشیان هاتبووە سەر فیشەك پڕکردنەوە .

شەڕی یەکەمی جیهان‌و ئەنجامەکانی گرانی‌و کاولی‌یان بۆ زۆربەی هەرە زۆری ناوچەو مەڵبەندەکانی عیراق هێنا . هەرچەندە ئۆباڵی ئەو کارە بەر لە ئینگلیزەکان دەکەوتە ئەستۆی عوسمانی‌یەکانەوە ، بەلام خەڵکی لەوانی دەناسی . بەهۆی سەفەربەرلك‌و نەمانی بەشی زۆری ئاژەڵی کارەوە بەرهەمی کشتوکاڵی عیراق لەگەڵ تەواوبوونی شەڕدا هاتە سەر چوار یەکی بەرهەمی پێشوی . لەبەر ئەوە نرخی دەغڵ‌و دان جارو نیوێك تا دوو جارو نیو زیادی کرد . چا سێ هێندو شەکر پێنج هێندی جاران گرانتر بوون . لەو ناوچانەدا کە بەر لە شەڕ ماسی‌یان وەك تۆڵەکە وابوو ، دوای شەڕ لەتاو گرانیی ماسی هاوار لە دانیشتوانیان هەڵسا[١٣] .

---

(١٢) بڕوانە :

c. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North — Eastern Iraq, London, 1957, P. 80

(١٣) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

125/514 (Fish Tax, 1915 — 1918).

شاری سلێمانی [١٤] باشترین نمونەی ئەو کاولکاری‌یەیە کە سەرانسەری ناوچەکە بەهۆی بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهانەوە تووشی هات . بەپێی بەڵگەکانی ئینگلیز تا شەڕ تەواو بوو لە ٢٩ مزگەوتی شار تەنها دەیان بەپێوە مابوون . هەر لەو سالانەدا ٣ تەکیەو ٥ گەرماوو ٥ ئاشی ئاوو ٩ خانو ١٣ بێستانو ١٦ چایخانەو ٤ قەیسەری‌و ٦٨٧ دوکانو ١٨١٣ خانوی سلێمانی بەتەواوەتی ڕوخان . بەشێك لەو ژمارانە زۆر لە نیوە زیاترن . بەر لە شەڕ سلێمانی ٢٩ مزگەوتو ٣ تەکیەو ٣١ چایخانەو ١١ گەرماوو ٢٤ ئاشی ئاوو ١٨ بێستانو ٦ قەیسەری‌و ٣٢٠٥ خانوی تێدا بوو . واتە بەهۆی شەڕەوە نزیکەی لە ٢١٪ی ئاشەکانی‌و لە ٤٥٪ی خانەکانی‌و نزیکەی لە ٤٦٪ی گەرماوەکانی‌و نزیکەی لە ٥٢٪ چایخانەکانی و نزیکەی لە ٥٦٪ دوکانی ناوبازارەکانی‌و نزیکەی لە ٥٧٪ی خانوکانی‌و نزیکەی لە ٦٦٪ی مزگەوتەکانی‌و نزیکەی لە ٦٧٪ی قەیسەری‌یەکانی‌و نزیکەی لە ٧٣٪ی بێستانەکانی‌و لە ١٠٠٪ تەکیەکانی بەجارێك کاول بوون . بۆیەکا هیچ سەیر نی‌یە نووسەرانی ئەو ڕاپۆرتە پێشنیاریان کردووە واز لە خودی شارەکە بهێنرێو لە تەنیشتی‌یەوە شارێکی نوێ دروست بکرێ [١٥] .

بەڵگەیەکی‌تری هەر ئەو ڕۆژگارە باسی ئەوە دەکات چۆن لە صەدا هەشتای دانیشتوانی سلێمانی بەهۆی شەڕەوە یا نەماون ، یا کۆچیان کردووەو چۆن بەرهەمی کشتوکاڵی پێنج یەکی بەرهەمی جارانی‌یەو نرخی تەنێك گەنمی گەیشتۆتە ١٦٠٠ ڕوپی‌و هی تەنێك برنجیشی گەیشتۆتە ٢٤٠٠ ڕوپی [١٦] . بەپێی قسەکانی ڕۆژنامەی

(١٤) لەبەر دوو هۆی سەرەکی وامان بەپێویست زانی زۆربەی ئەو بەڵگانەی دەیانهێنینەوە پێوەندی‌یان بە ناوچە کوردەواری‌یەکانەوە هەبێ ، یەکەمیان چونکە دەربارەی ناوچەکانی‌تری عیراق شتی زۆرو دەربارەی ناوچەکانی لای خۆمان شتی کەم بلاوکراوەتەوە . دووەمیشیان لەبەر ئەوەیە کە دەمانەوێ لە ڕێگەی ڕاستی‌یەکانی ناو ئەم وتارەوە هۆکانی خۆش‌کردنی ئاگری بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو قۆناغەی کوردستان دەست‌نیشان بکەین .

(١٥) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

20/01 (Sulaimaniyah Municipality , 1920).

(١٦) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

67/17 (Sulaimaniyah , Scarcity).

«العرب» كە ئینگلیزەکان ئەوسا لە بەغدا دەریان دەکرد لە هیچ شارێکی تری عیراقدا گرانی نەگەیوەتە ئەو رادەیە[١٧].

گەلێك لە ئینگلیزە ئەوروپایی‌یە پێشکەوتووەکان کە هاتنە عیراق ویستیان ، بێ ئەوەی گوێبدەنە دابو نەریتی ئایینیو نەتەوەیی‌و تەنانەت هۆزایەتی ناوچەکە ، وەك لای خۆیان رەفتار بکەن . ئەو کارەی بووە هۆی تەقینەوەی نارەزاییەکی بێ‌ئەندازە لە ناخی دەرونی ساکارانی ولاّتدا . ئەو مێژوونووسانەی باسی شۆرشی بیستیان کردووە[١٨] لەو بارەیەوە گەلێك نمونەو بەلّگەیان دەربارەی ناوەندو باشووری عیراق هێناوەتەوە . بۆیەکا لێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی لای خۆمان دەهێنینەوە . ئینگلیزەکان لە شارەکانی کوردستاندا ئاشکرا رێگەیان دا بە زۆر کەس نەك تەنها مەی ، بەلّکو تەنانەت بەنگیش بفرۆشن . شاری واش هەبوو نەك تەنها تیاترۆیان تیا دانا ، بەلّکو کارخانەشیان تێدا کردەوە . تیاترۆکەی هەولێر شەری قورسی بەخۆیەوە بینی[١٩] . «لاوی چیا»[٢٠] ئەنوەر مائی دەلێ هاتنی ئینگلیزەکان کاری کردە سەر رەوشتی بەشێك لە بادینی‌یەکان[٢١] .

ئەو ئینگلیزانەی لە ولاّتی خۆیاندا نمونەی نەرمو نیانی‌و رەوشتن زۆر جارکە دەبنە کاربەدەستی ولاّتە ژێردەستەکانیان بە لوت بەرزی‌و دلّرەقی لەگەلّ دانیشتوانیان دەجولێنەوە . زۆربەی ئەو نووسەرانەی باسی بیستەکانیان کردووە چەند نمونەیەکیان لەو بارەیەوە هێناوەتەوە . یەکێکیان لە یادداشتەکانیدا باسی ئەوە دەکات چۆن جارێکیان شێخێکی باقوبە لای حاکمی سیاسی شار دەبێ ، لەو کاتەدا سەگەکەی

---

(١٧) «العرب» . بغداد ، ٣ ايار ١٩١٩ .

(١٨) بەتایبەتی مامۆستایان حەسەنی‌و وەردی‌و فەیاز (بڕوانە : عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى . الطبعة الثالثة الموسعة ، بيروت – صيدا . ١٩٧٢ . الدكتور علي الوردي ، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث . الجزء الخامس . القسم الاول . بغداد . ١٩٧٧ . القسم الثاني . بغداد . ١٩٧٨ . الدكتور عبدالله الفياض . الثورة العراقية الكبرى سنة ١٩٢٠ . الطبعة الثانية ، بغداد . ١٩٧٤) .

(١٩) بڕوانە :

«صدى الاحرار» (جريدة) . الموصل . ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

(٢٠) لاوی چیا نازناوی ئەنوەر مائی‌یە .

(٢١) انور المائي . الاكراد في بهدينان . الموصل ١٩٦٠ . ص ١٨٤ – ١٨٥ .

جەنابی حاکم توخنی دەکەویۆ ئەویش کە سەگ بەلایەوە گلاوە کەمێك خۆی لێ دوور دەخاتەوە . حاکم لە پیرەشێخ دەخوڕێو بە مۆنی‌یەوە پێی دەڵێ : یا شێخ سەگەکەم زۆر لەتۆ خاوێن‌ترە[٢٢] . دیارە ئەو قسەیە ئەگەر ڕاستیش بێ گوتنی ڕەوا نی‌یە .

ئەفسەرانی ئینگلیز بەهەمان دەستوور لەگەڵ دانیشتوانی ناوچە کوردەواری‌یەکاندا ڕەفتاریان دەکرد . مێجەر سۆن کەی بهاتایە ناوبازار دەبوو هەموان بەرزە پێ لەبەری هەڵسن . ڕاستە ئەو وەك گرینهاوسی ئەفسەری نەجەف قامچیی بەکار نەدەهێنا ، مەرایی‌کەران خۆیان ملیان بۆ دەداو بە شانوباهویاندا هەڵدەدا ، بەڵام خۆیشی ئەوەی دەویست . مێجەر سۆن پیاوەکانیشی بەردابووە گیانی خەڵکی شار . عەزیز خان کە یەکێکیان بوو کابرایەکی نەخوێندەواری چاوچنۆكو دڵ ڕەق بوو . ئەو پیانۆی هێنایە سلێمانی[٢٣] .

پڕیشکی ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز گەلێك لە پیاوماقوڵانی کوردستانی گرتەوە کە یەکێکیان شێخی بەردەقارەمانی نەمر بوو . مەحمود جەودەتی نیشتمانپەروەری بەناوبانگ لەتاو سۆن ناچار بوو سەری خۆی هەڵگرێ .

بەڵگەکانی لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد»[٢٤] گەلێك ڕاستیی بایەخداری لەم بارەیەوە بۆ پاراستووین ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پێوەندی‌یان بە ڕەفتاری ناشرینی ئەفسەرانی ئینگلیزەوە لەگەڵ شێخانی بادیناندا هەیە . ڕۆژی چواردەی مانگی ئابی ساڵی ١٩١٩ لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی ناردە بارەگای بەرزی کۆمەڵە لە شام دەربارەی ئازاردانی نەقشەبەندی‌یەکان . ڕابەرانی لقی موسڵ لە نامەکەیاندا دەڵێن :

---

(٢٢) بڕوانە :

طالب مشتاق . اوراق أيامي . الجزء الاول . بيروت . ١٩٦٨ . ص ٩١ .

(٢٣) بڕوانە :

«پێشکەوتن» ، ٦ی مایسی ١٩٢٠ .

(٢٤) «جمعية العهد» یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسی‌یانەی ڕووناکبیرانی عەرەب دایانمەزراندن . دوای شەڕ بارەگای بەرزی عەهد لە شام بوو . لقی مووسڵی عەهد یەکێك بوو لە لقە هەرە چالاكو دڵسۆزەکانی کە زۆربەی ئەندامانی تا سەر بە خاوێنی مانەوە .

«ئێمە تەواو دڵتەنگین بەهۆی ئەو شێخانەوە . . . ئینگلیزەکان بێپەروا دەیانەوێ سەر بە هەموو سەربەرزێك شۆڕ بکەن‌و ئازاری هەموو سەردارێك بدەن گەر کوێرانە دوویان نەکەون ، یا وەك دەیانەوێ مل بۆ فەرمانەکانیان نەدەن . هەمان کات ئەوان چاویان بەرایی نایەت کەسێکی خاوەن دەسەلاتی وەك جەنابی شێخ بەهاددین ئەفەندی نەقشەبەندی ببینن گەر نەتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان»[٢٥] .

هەمووی بەسەر یەکەوە دوو حەفتەی نەخایاند کاتێك لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی تایبەتیی‌تری نارده شام‌و ئەم هەواڵەی خوارەوەی بە بارەگای بەرزی کۆمەڵە ڕاگەیاند :

«بەر لە چەند ڕۆژێك ئینگلیزەکان لە هەولێر سەعید ئاغاو کورەکەی‌و ژمارەیەك هاوڕییانیان بە تۆمەتی کوشتنی چاوەشێکی ئینگلیزو بریندارکردنی دوو پۆلیس‌و دوو جەندرمە گرت . یەکێك لە پۆلیسەکانیش ئینگلیزو ئەوی‌تریان عیراقی‌یە . هەروەها ژماریەك لە پیاوەکانی سەعید ئاغاش بریندار بوون . ئەو هەرایە لەسەر ئەوەبوو کە ڕۆژێك لەوەپێش چاوەشەکە لە تیاترۆ لە کوری سەعید ئاغای داوەو گەلێك جنێوی ناشرینی پێداوە»[٢٦] .

زەبرو زۆری ئینگلیز بێ جیاوازیی چین‌و دەستە هەموانی گرتەوە . لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد» لە نامەیەکی‌تریدا ڕۆژی ٨ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٩ نووسیوی‌یە دەڵێ :

«داگیر کەران هیچ زۆرداری‌یەك لە باریاندا نەماوە لەگەڵ خەڵکیدا بەکاری نەهێنن . کەمترین هەڵەی هەر کەسێك دەبێتە هۆی دارکاری‌کردنی بە ڕوتو قوتی‌و زۆر جار تەنی ئەو کەسە دەهێننە خوێن‌و جێ‌قامچێکانیان بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێتە دوومەڵ‌و هەو بە لەشی‌یەوە . خەڵکی وایان لێهاتووە سزای پارە

---

(٢٥) «صدى الاحرار» ، ١٣ شباط ١٩٥٣ .

(٢٦) «صدى الاحرار» ، ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

که بۆته گەورەترین داهاتی داگیرکەر بە نیعمەتی دابنێن لە عاستی لێدانو دارکاریو پێ‌کردنی کاری نزمدا. خۆزگا ئەوانەی ئینگلیز بە تاوانباریان دادەنێن وابونایە! گەلێك کەس ئاخنراونەتە زیندانەکانەوە بێ‌ئەوەی تاوانێکیان لەسەر کرابێتە مالّ، یا دادگەیەك بریاری گرتنیانی دابێ. بەوێنە ١٨ گۆیانی‌یان[٢٧] گرتووە بێ ئەوەی هیچ پێوەندی‌یەکیان بەو روداوانەوە هەبێ کە لەناو چیاکاندا قەومان. ئەوان دەمێکە لە موسلّ بە حەمالّی دەژین. ئەو گۆیانی‌یانە تاوەکو کۆلۆنێل لیچمەن نەگوێزرایەوە دلێمو کاپتەن بێل نەهاتە جێگەی بەرنەدران»[٢٨].

کاربەدەستانی ئەوسای ئینگلیز چەند جارێك دانیان بەوەدا ناوە کە جۆری رەفتاری بەشێك لە ئەفسەرانیان بۆتە هۆی دروست‌بوونی رقێکی زۆر لە ناخی دەرونی زۆرینەی دانیشتوانی عیراقدا. خاتو بێلی بەناوبانگ[٢٩] هەرچەندە گەلێك پاکانەی بۆ زۆربەی هاوکارەکانی کردووە، بەلاّم چەند جارێکیش لە نووسینەکانیدا پەنجەی بۆ ئەو راستی‌یە راکێشاوە. لەوەیش گرنگتر رای جەنەرال هالدەینە کە بۆ خۆی فەرماندەی ئەو لەشکرە بوو کە دامرکاندنەوەی شۆرشی بیستی کەوتە ئەستۆ. هالدەین رەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز بە یەکێك لە هۆ سەرەکی‌یەکانی شۆرش دادەنێ[٣٠].

هەمان راستی لە بەلگەکانی شۆرشیشدا بەدی دەکرێ. رۆژنامەی «الفرات»ی داخ لەدلّ وای لێهاتووە ئۆبالّی هەموو خراپەکاریو زەوت کردنێکی کۆنو نوێ لە مێژوودا بخاتە ئەستۆی ئینگلیزەکانەوە. وای لێهاتووە سلاّوی رێز بنێرێ بۆ تاریکستانی سەدە ناونجی‌یەکانو فەرعەونەکانو چەنگیز خانو تەیموری لەنگو هۆنە

(٢٧) مەبەست ئەندامانی هۆزی گۆیانی نیشتەجێی باکووری زاخۆیە. گۆیان یەکەم هۆز بوو لە عیراق چەکی دژی ئینگلیز هەلگرت.

(٢٨) «صدی الاحرار». ٣ نیسان ١٩٥٤.

(٢٩) مەبەست میس بێلە کە کاربەدەستێکی گەورەی ئینگلیز بوو لە عیراق. جاروبار بە «شاژنی بێ تاج» ناو دەبرێ.

(٣٠) A.L. Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh, 1922. PP. 20 — 21.

خوێنرێژەکانی ئەوروپا ، چونکە ، وەك دەڵێ «خوایە خۆت ئاگاداری ئەوان هەستیان ناسکترو دڵیان چاکتر بوو لە ئینگلیزە زۆردارە بەربەرەکان»[٣١] .

عیراقی یەکان بە عەرەب و کوردیانەوە پێیان وابو لەگەڵ نەمانی دەسەلاّتی عوسمانی و هاتنی ئینگلیزدا تیشکی ژیاری و نیعمەتی خوێندەواری دەگاتە هەموو قوژبنێکی وڵات . بی‌گومان هەرچۆن بیّ و لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ژێردەستەیی ئینگلیز خەڵکی لە ژیانی شارستانەتی نزیکتر دەخاتەوە وەك لە ژێردەستەیی عوسمانی . بەلاّم بەهۆی ئەو بارە یەکجار گرانەوە کە شەڕی یەکەمی جیهان خستی یە ئەستۆی هەموانەوە قۆرت کەوتە رێگەی ئەو دیاردەیەوە . ئینگلیزەکان دەستوبرد شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەکرا ، خەڵکیش پەلەیان بوو . لەبەر گەلێك هۆی تێکهەڵکێش باری خوێندەواریی وڵات لە ساڵانی یەکەمی دوای شەڕدا دایە دواوە . هەموو ئەو پارەیەی ئینگلیزەکان ساڵی ١٩١٩ – ١٩٢٠ بۆ کاروباری خوێندنیان دانا بریتی بوو لە ٧٠ هەزار لیرەی عوسمانی . واتە دوو هێندی ئەو پارەیەش نەدەبوو کە عوسمانی یەکان ساڵی ١٩١١ – ١٩١٢ تەنها بۆ ویلایەتی بەغدایان دانا . لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی یە ژمارەی قوتابخانەکانی هەموو عیراق هاتە سەر نیوەی ژمارەیان لە ساڵی ١٩١٤دا . کار گەیشت بەوەی ئینگلیزەکان لە شارێکی وەك موسڵدا ژمارەیەك قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی و فێرگەیەکی ئامادەکردنی مامۆستایان دابخەن[٣٢] .

کاروباری خوێندن لە ناوچە کوردەواری یەکاندا لەوەیش خراپتر بوو . مێجەر سۆن لە پتر لە ٣ ملیۆن ڕوپیێ داهاتی ناوچەی سلێمانی خۆی تەنها ٦٣ هەزار ڕوپیی بۆ کاروباری خوێندنی تەرخان کرد . واتە نزیکەی لە ٢٪ی داهاتی ناوچەکەو ٢٠ هێند لەو پارەیە کەمتر کە بۆ پۆلیس و پاسەوانە تایبەتی یەکانی خەرج کرد[٣٣] .

ئەو جۆرە هەڵوەستە کارێکی ئەوتۆی کرد لە سەرەتای فەرمانڕەوایی ئینگلیزەکاندا خوێندنی کوردی ، بەپێچەوانەی ئەوەوە کە چاوەڕوان دەکرا ، بداتە

---

(٣١) «الفرات» ، العدد الرابع . ١٣ ذی الحجة ١٣٣٨ .

(٣٢) «العرب» ، ١٣ ایار ١٩١٩ ، «صدی الأحرار» ، ٣ نیسان ١٩٥٣ .

(٣٣) بەپێی ئەو ژمارانە لێکدراوەتەوە کە مێجەر سۆن بۆ خۆی لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بلاّوی کردوونەتەوە (بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠) .

دواوە. دوای تەواوبوونی شەڕ ئینگلیزەکان تەنها قوتابخانەیەکی سەرەتایی‌یان لە سلێمانی کردەوە، لە کاتێکدا بەر لە شەڕ لە هەمان شار دوو قوتابخانەی سەرەتایی‌و یەکێکی ناوەندی‌و فێرگەیەکی سەربازیی هەبوو کە ژمارەی قوتابیانیان بەسەر یەکەوە ٣٣٠ کەس‌و ژمارەی مامۆستایانیان ٢٠ کەس بوو. لە کۆتایی بیستەکاندا دیسان لە سلێمانی تەنها ١٠ قوتابی ناوەندیی هەبوون، واتە شازدە جار کەمتر بوون لە ژمارەی ساڵی ١٩١٤یان. هەر ئەو دەوروبەرە ژمارەی شاگردانی قوتابخانە کوردی‌یەکانی سەرانسەری کوردستانی عیراق ١٥٤٥ کەس بوو، بەرامبەر ٦٣٠٠ کەس کە لە قوتابخانە گاورەکان‌و ٨٤٠٠ کەس کە لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند[٣٤].

ڕاستە ئەوانەی حسابێکی ئەوتۆیان بۆ ئەم لایەنەی ژیانی ڕۆشنبیریی ئەوساکە دەکرد کەم بوون، بەڵام ئەوانەی بایەخیان پێ دەدا، واتە ڕووناکبیران یا ئینتیلیگێنسیا (ئینتلیجێنسیا)، دەستەیەکی کاریگەری کۆمەڵیان پێك‌دەهێنا کە هی وایان تێدا بوو سەرەتا بەدڵ هاتنی ئینگلیزیان پێ‌خۆش بوو.

هۆکانی کۆبوونەوەی نارەزایی لە ناخی دەروونی عەرەب‌و کوردی عیراقدا لەوانە زیاترن کە تاوەکو ئیستە باسمان‌کردن. لەناو ئەو هۆیانەدا شوێنی هەستی ئاینی یەکجار گەورەو دیارە، بە ڕادەیەك مێژوونووسی عیراقی ئەوتۆ هەیە دەیکاتە هۆی یەکەمی بەرپابوونی ئاگری «شۆڕشی بیست». زۆر کەس بە چاوی کافرو زەندیق سەیری ئینگلیزیان دەکرد، تەنانەت ئەوانەشیان کە بەدەورو خولیاندا دەهاتن دوای خۆیان قاپەکانیان بسمیل دەکردن. گەلێکی ئەوتۆش هەبوون هێشتا مەیلی سوڵتان ڕەشادی «خەلیفەی موسڵمانان» دەیبزواندن. لەوەدا دەوری جۆری ڕەفتاری ئینگلیزەکان خۆیان کەم نەبوو. ئەوان تا عوسمانی‌یەکان لە بەغدا بوون بەرگی یەکە پشتیوانی موسوڵمانەتی‌یان پۆشیبو[٣٥]، کەچی هەر ئەوەندە شەڕ تەواو بوو و بە مەرامی خۆیان گەیشتن کەوتنەوە خاچ‌پەرستی‌یەکەی جارانیان، گەلێك گاورو جویان لەخۆیان نزیك‌خستەوە. ڕاستە گاورو جوی ئەوسای عیراق، لەبەر گەلێك

---

(٣٤) دەربارەی سەرچاوەکانی لێکدانەوەی ئەو ژمارانە بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٦٣ی بەشی یەکەمی کتێبی «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» (ل ٤٤–٤٥).

(٣٥) ژمارەکانی «العرب» و «تێگەیشتنی ڕاستی» پڕن لە نمونەی سەلمێنەری ئەو بۆچوونە.

هۆ ، لە موسڵمانی خوێندەوارتر بوون ، بەڵام ئەوە تاکە هۆ نەبوو کە زۆربەی ئەفسەرانی ئینگلیزی هان دەدا پشت تەنها بەوان ببەستن .

وێڕای ئەو کارەی بۆ پیاوی ژیر پاکانەی بۆ نی یە ئینجا زۆربەی کاربەدەستانی ئینگلیز نەیاندەزانی چۆن ڕەفتاری شێخو مەلا بکەن . دەستی ژمارەیەکیان گەیشتە داهاتی ئەوانیش . ئەفسەری خوێن گەرمی ئەوتۆ هەبوو ئاشکرا گاورچێتی دەکرد . هی واشیان هەبوو ، وەك لۆنگریك[٣٦] ، پێی وابوو ئەو هەڵگری «ئالأی ژیاری سپی پیسێستانی ئەوروپایە» . ئەوانە صەلاحەددینی ئیمەو شێردڵی[٣٧] خۆیان لەیاد کردبوو .

بۆ ئەوەی باشتر ئەم لایەنەی باسەکە ڕوون بکەینەوە پەنا دەبەینە بەر بەشێك لەو قسانەی ڕۆژنامەی «الفرات» لەم بارەیەوە کردوویە . لە ژمارە چواریدا «الفرات» ئاشکرا خوێن لە دڵی دەتکێ کە دەڵێ :

«پێمان بڵێن کام دەوڵەتی ئازاد بەر لە ئینگیلتەرە بەربەستی مەولوی کردووە ، کام کاربەدەستی کارگێری یا سیاسی یا سەربازی بەر لە ڕابەرانی ئینگلیز زاتی کردووە دەستوەرداتە ناوکاری ئەم ڕێبازە چەسپاوەوە . با بڵێین پیاوێکی سیاسی یا کارگێری یا سەربازی دڕندەی ئەوتۆ هەیە کە حەز دەکات گاڵە بە مافی ئازادی گشتی بکات ، بەڵام ئاخۆ بێئابڕوی نی یە لەگەڵ ئەوەشدا ئیدیعای شارستانەتی بکات ؟»[٣٨] .

---

(٣٦) لۆنگریك یەکێك بوو لە ئەفسەرە سیاسییەکانی ئینگلیز . چەند ساڵێك کەرکوکی بەدەستەوە بوو . لە نووسینەکانیدا بە ئاسانی هەست بەو جۆرە بیرکردنەوە ڕەگەزپەرستانەیە دەکرێ ، بەتایبەتی لەو کتێبەیدا کە ناوی ناوە « عیراق لە ساڵی ١٩٠٠ وە تاوەکو ساڵی ١٩٥٠» (بڕوانە :
S. H. Longrigg , Iraq 1900 to 1950. A political, social and economic history, London, 1953).

(٣٧) مەبەست ڕیچاردی یەکەمی پاشای ئینگیلتەرەیە (١١٨٩–١١٩٩) کە لە سێیەم هێرشی خاچداراندا بەشداری کردو لە نزیکەوە لەگەڵ صەلاحەددینی ئەیوبیدا پێوەندیی پەیداکرد .

(٣٨) «الفرات» ، العدد الرابع ، ذی الحجة ١٣٣٨ . شایانی باسە نیوەی سەرتاپای لاپەڕەکانی ئەو ژمارەیەی ڕۆژنامەی «الفرات» بۆ ئەو باسە تەرخان کراوە .

بڕوا ناکەم ڕاو فەرمانەکانی پیاوە ئایینی‌یەکانی باشوور دەنگێکی ئەوتۆیان لای خۆمان دابێتەوە. بەلاّم بڕواش ناکەم فەقێ‌و مەلای کوردستان هاتن‌و فەرمانڕەوایی گاورانیان بەدڵ بوبێ. جاروبار ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»یش هەڕەشەو گوڕەشەی کاربەدەستانی ئینگلیزو بڕیارەکانیانی دەربارەی قەدەغەکردنی کۆبونەوەو مەولوی ناو مزگەوتەکانی بەغدای بلاّودەکردەوە. لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» دوای بلاّوکردونەوەی هەڕەشەیەکی زۆری لەو بابەتەی ویلسن لە بەغدا زوو زوو دوپاتی دەکردەوە، هەواڵی خنکاندنی «چوار مفسید»یشی چاپکردووە[٣٩].

شۆڕشی بیست لەو جۆرە ڕوداوانە نەبوو بتوانرێ لە هیچ ناوچەیەکی ناوەوەی وڵات یا لە دەرەوە داببڕێ[٤٠]. ئەو کەسەی هەوڵێکی وا بدات نە لە نرخی شۆڕشی بیست‌و نە لە نرخی هیچ بزوتنەوەیەکی ئازادیخوای‌تر بەرز یا نزم دەکاتەوە، ڕای ئەو جۆرە کەسانە نە سەنگی هەیە نە بایەخ تا ئەوە بهێنێ کەس خۆی بە وڵامدانەوەیانەوە ماندو بکات، ڕەنجی بەفیڕۆچوویان بۆی نی‌یە تەنانەت شان لە شانی ڕەنجی ئەوانەش بدات کە دەیانەوێ بە بێژنگ بەری ڕۆژمان لێ‌بگرن.

بەپێی یاسایەکی مێژوویی چاسپاو هیچ ڕوداوێك نی‌یە لە قەوارەو قاوغێکی تەسکدا بمێنێتەوەو لە دەوروبەر دابڕێ. چ بەڵگەکانی شۆڕش‌و چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ لێکدانەوەی گەلێك مێژوونووس دەمێکە ئەوەیان سەلماندووە کە:

١ — ڕاپەڕینە بەجەرگەکانی کوردەواریی لای خۆمان یەکێکن لەو هۆگرنگانەی ڕێگەیان بۆ تەقینەوەی «شۆڕشی بیست» خۆش کرد.

٢ — «شۆڕشی بیست» لە زۆر ناوچەی کوردەواریدا دەنگ‌و ڕەنگی دایەوە. تەنانەت هۆزی ئەوتۆ هەبوو کە هێشتا هەستی نەتەوەیی سەردارانی نەهەژاندبوو، بەلاّم ئەو سەردارانەو پیاوەکانیان لەبەر گەلێك هۆ لە ئینگلیز داخ لەدڵ بوون‌و ساڵی

---

(٣٩) بڕوانە: «پێشکەوتن»، ١٩ی ئابی ١٩٢٠.

(٤٠) ژمارەیەك نووسەر دەیانەوێ بەزۆر شۆڕشی بیست بئاخننە ناو قاوغێکی تەسك‌و تەنگەبەرەوە (بەوێنە بڕوانە: ستار جبر ناصر، هوامش علی کتاب علي الوردي لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث. الجزء الخامس، بغداد، ١٩٧٨، ص ٧٤–٨٥. الراصد التقدمي، ثورة العشرين. البعد القومي والاهداف الوطنية. — «العراق»، ٢٩ حزيران ١٩٧٨).

۱۹۲۰ باری شلەژاویان بە هەل زانیو ئەوانیش لای خۆیانەوە بەربوونە گیانی داگیرکەر .
۳ — بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەب لە میسرو شامو حیجازو دوابەدوای ئەو بزوتنەوەی رزگاریخوای کەمالییەکانی تورکیاو سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیزمی لە جیهاندا دەوریان لە وریابوونەوەی روناکبیرانی عیراقو ریسواکردنی دەوڵەتە ئیمپریالییەکاندا زۆر بوو نەك کەم .

ئەو نموونەو بەڵگانەی باسمان کردن هەرچەندە چمکێکن لە خەرمانێك ، بەلأم پێم وایە بەسن بۆ روونکردنەوەی مێژووی هۆکانی شۆڕشی بیست . دیارە هەر رووداوێك بەرهەمی ئەو جۆرە هۆیانە بیٚ دەبیٚ ئەنجامیشی وەك خۆی گەورەو دیار بیٚ .

(۲) ئەنجامەکانی شۆڕشی بیست

نەك رۆژی ۳۰ی حوزەیران وەك باوە . واتە ئەو رۆژەی شەعلان ئەبولچۆنی سەرەك هۆزی زەوالمی تێدا گیراو پیاوەکانی ئازادیانکرد ، بەڵکو لە سەرەتای بەهاری ساڵی ۱۹۲۰وە شۆڕشی گەلی عیراق دژی ئینگلیزی داگیرکەر لە بەغداو نەجەفو کەربەلاو شوێنیتر سەری دەرهێنا . لە هەموو لاوە کۆبونەوەو خۆنیشاندان دەستی پیٚکرد . سەربەخۆیی بووە دروشمی رۆژانەی خەباتی جەماوەر . تا دەوروبەری کۆتایی مانگی حوزەیران راپەڕینی گەل لە شارەوە گەیشتە لادیٚو مەڵبەندی هۆزە چەکدارەکانی فوراتی ناوەندو لەوێدا قۆناغێکی نویٚ لە شێوازی خەباتی کۆمەلأنی خەڵکی ولأتدا دەستیپیٚکردو چەند مانگێکی خایاند . بەپێی گەلێك سەرچاوە ژمارەی ئەوانەی لە پێناوی رزگاری نیشتماندا پەلاماری چەکیان دا لە ۱۳۰ هەزار کەس زیاتر بوو .
شۆڕشگێران توانییان ژمارەیەك شارو بەشی هەرە زۆری مەڵبەندەکانی فوراتی ناوەند ئازاد بکەن . نەجەف بووە بارەگای سەرکردایەتی شۆڕش . تا سەرەتای ئابی ساڵی ۱۹۲۰ کڵپەی ئاگری شۆڕش گەیشتە باقوبەو دێلتاوەو شارەبانو دەلی عەبباسو لەوێوە ئیتر بەرەو لای خۆشمان تەشەنەی کرد . هۆزی دەلۆی ناوچەی

خانەقین‌و کفری بە سەرکردایەتی کەریمی خەسرەو بەگ‌و برایم خان دەستی باشیان لە دوژمن وەشاند . هەر لەو ڕۆژانەشدا ژمارەیەك ناوچەو هۆزی‌تری کوردەواری وەك لەیلان‌و زەنگەنەو داودەو سورچی ڕاپەڕین . هەولێر وا شڵەقا کە ئارنۆلد ویلسن ناچار بوو لەو کاتە ناسکەدا بەغدا بەجێ بهێڵێ‌و بە فڕۆکەی تایبەتی بچێتە ئەوێ[41] .

ڕاستە لەبەر گەلێك هۆ ئینگلیز توانی بە زەبری چەکی کوشندەی نوێ «شۆڕشی بیست» دابمرکێنێتەوە ، بەڵام هەر ئەو دامرکاندنەوەیە بۆ خۆی زۆر کەوت لەسەری . ئەو سەربازو ئەفسەرانەی ئینگلیز کە لە شەرگەکاندا کوژران یا بێ سەروشوێن مانەوە ژمارەیان ١٠٤١ کەس‌و برینداریشیان ١٢٢٨ کەس بوو[42] .

لەو کاتەدا کە لەندەن بۆ پولێك دەچو بە ئاسانا دامرکاندنەوەی «شۆڕشی بیست» نزیکەی ١٠٠ ملیۆن پاوەن لەسەری کەوت[43] کە بۆ سەرەتای بیستەکان‌و باری ئابووری دوای شەڕ پارەیەکی یەکجار زۆر بوو . بەڵام دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشیش ئینگلیزەکان لەترسی بەرپابوونەوەی ناچار بوون لەشکرێکی گەورە لەناو خاکی عیراقدا بهێڵنەوە کە خەرجی زۆرو باری گران بوو . تەنها لە یەکەم ساڵی دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشدا خەرجی ئەو لەشکرە گەیشتە نزیکەی ٢١ ملیۆن پاوەنی زێڕ[44] .

گەورەیی «شۆڕشی بیست» لەوەدا خۆی نواند کە داگیرکەری ناچار کرد لە سیاسەتیدا بەرامبەر عیراق چەند هەنگاوێك بکشێتە دواوە . ئینگلیز چاك لەوە

---

(٤١) محەمەد مەهدی بەسیرو حەسەنی‌و فەیازو وەردی‌و کاتلۆف‌و هالدەین‌و ژمارەیەکی‌تر لە نووسەرانی خۆو بێگانە بە درێژی باسی بەسەرهاتەکانی شۆڕشیان کردووە . منیش بەپێی توانا لە کتێبەکەی خۆمدا ڕوداوەکانی کوردستانم ڕوون کردۆتەوە .

(٤٢) سەرچاوە ئینگلیزییەکان ١٠٤١ کوژراوو ونبووەکان دەکەن بە دوو بەشەوە : ٤٢٦ کوژراوو ٦١٥ ونبوو .

(٤٣)

. P. W. Ireland, Iraq. A study in political development, London, 1937, p. 273

(٤٤) بڕوانە :

ب .م . دانتسیگ . عیراق دوێنێ‌و ئیمڕۆ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، لە ٢٤ .

گەیشت کە ناتوانێ سەربەخۆیی گەلی عیراق پێ‌شێل بکات . هەر زوو هاوار لە ئەسکویثی سەرەك وەزیرانی پێشووی بەریتانیا هەڵساو لە هۆڵی پەرلەماندا بە ئاشکرا داوای کشانەوەی قشونی وڵاتەکەی لە ویلایەتی موسڵ‌و بەغدا کرد . رۆژنامەی «ئۆبزێرڤەر»ی بەناوبانگ رۆژی ٢٣ی ئابی ساڵی ١٩٢٠ دەربارەی هەمان باس نووسیویە دەڵێ :

«بیرکردنەوە لەوەی ئەرکی سەرەکیی سەر شانی ئێمە داسەپاندنی یاساکانمانە بەسەر گەلێکدا کە بێ پێچ‌و پەنا تێی گەیاندووین پێویستی پێ‌یان نی‌یە کارێکە تەنها بۆ پێکەنین دەشێ» .

هەمان رۆژ «سەندێی تایمس» کە ئەویش رۆژنامەیەکی بەناوبانگی‌تری لەندەنی‌یە ، داوای لە کاربەدەستان کرد دان بنێن بە ژێرکەوتنی سیاسەتیاندا لە عیراق‌و دەست لە یەخەی دانیشتوانی بەردەن .

هەر رووداوێك ئەنجامەکانی بگەنە ئەو پلەو رادەیە بێ‌گومان دەبێ بایەخی مێژوویشی گەورەبێ !

(٣) بایەخی «شۆرشی بیست»

ئەوەی تاوەکو ئیستە دەربارەی هۆو ئەنجامەکانی «شۆرشی بیست» باسمان کرد سەنگی یەکەمی کێشانی بایەخی زۆری ئەو رووداوە گەورەیەیە لە تۆماری مێژوودا . هەر بزوتنەوەیەکی شۆرشگێرانە پاڵ بنێ بە دەیان هەزار کەسەوە بچنە ناو کۆری خەباتەوەو بە هەزارانیان سەریانی بۆ بکەنە قوربانی دەبێ بەسەرهاتێکی مێژوویی بایەخدار بێ . زۆربەی سەرچاوەکان لەو باوەرەدان زیانی شۆرشگێران خۆی دەدا لە نزیکەی ٨٤٥٠ کوژراوو بریندار . دوور نی‌یە لێکدانەوەیەکی ورد ژمارەیەکی گەورەتر بسەلمێنی .

بەڵگەو نیشانەکانی بایەخی زۆری «شۆرشی بیست» لەوێدا نابرێنەوە . «شۆرشی بیست» یەکەم رووداوی گەورەی مێژووی نوێی عیراقە کە عەرەب‌و کوردو کەمینەکان‌و موسڵمانی شیعەو سونی مەزهەب‌و گاوری لە سەنگەرێکدا کۆکردەوە . ئینگلیز لەو رۆژەوەی پێی نایە ناو خاکی عیراقەوە کەوتە وەشاندنی تۆوی دووبەرەکی‌و ناحەزی ، لەگەڵ ئەوەشدا ساڵی ١٩٢٠ ئەو تۆوە بەرێکی ئەوتۆی

نەدایێ. بە پێچەوانەی ئارەزووی ئەفسەرانی ئینگلیزو پیلانەکانیانەوە ڕۆژی چواردەی مایسی ئەو ساڵە یەکەم کۆبونەوەی پێکەوەی ئازادیخوایانی سونەو شیعەی بەغدایی لە مزگەوتی قوبلانیەی ناو بازاڕی بەزازەکاندا دەستی پی‌کرد. ئەو کۆبونەوەیە ئاوی سەرەتایەکی بایەخداری لە مێژووی عیراقدا ڕشت کە ئەوسا هەموو دڵسۆزێکی تێگەیشتوو تینوی بوو. ئیتر هەر ئەوەندەت دەزانی دانیشتوانی ئەمبەرو ئەوبەری بەغدا لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا تێکەڵ دەبوون‌و هەمویان بە یەك دەنگ داوای خۆبیون‌و ئازادی‌یان دەکرد.

لەوەیش زیاتر. لەو ڕۆژانەدا هەر ئەوەندە بیستمانپەروەرانی بەغدا هەستیان کرد کاربەدەستان پیلانێکیان بەدەستەوەیە بۆ لێدانی ئاهەنگێکی ئایینی گاوران لە ڕێگەی دوو سێ کرێگرتەی موسڵمانەوە یەکسەر ژمارەیەکی زۆریان کۆبونەوەو بە ئاڵای سەوزو گوڵاوەوە ڕوویان کردە کڵێسەی کلدانەکان‌و لەوێ تێکەڵی برا گاورەکانیان بوون‌و وەك یەك کەوتنە زیکرو تەهلیلە بۆ عیساو محەمەدو هاوار بۆ سەرفرازی گەل‌و نیشتمان.

دیسان لەوەیش زیاتر. یەکێك لە ڕاپۆرتە نهێنی‌یەکانی ئەوسای پۆلیسی بەغدا باسی ئەوە دەکات چۆن «گوتەبێژی شۆڕش» محەمەد مەهدی بەسیر[٤٥] لە کاتی کۆبونەوەی شەوی شازدەی حوزەیراندا لە مزگەوتی سەید سوڵتان عەلی خەڵکی بەغدای هان دەدا «جووەکان لەوە دڵنیا بکەن کە کەس توخنی دوکانەکانیان ناکەوێ!».

«شۆڕشی بیست» یەکەم بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ڕێکخراوی هەموو گەلی عیراق بوو لە پێناوی سەربەخۆییدا کە سەرکردایەتی‌و دەزگای کارگێڕی‌و سەربازی‌و ئۆرگان‌و چاپەمەنیی تایبەتی خۆی هەبو. «الفرات» و «الاستقلال» لاپەڕەیەکی یەکجار دیارو پرشنگدارن لە هەموو مێژووی ڕۆژنامەنووسیی عیراقدا[٤٦].

---

(٤٥) «گوتەبێژی شۆڕش» بووە نازناوی محەمەد مەهدی بەسیر کە یەکێك بوو لە ڕابەرە خوێن گەرمەکانی جەماوەری شۆڕش لە بەغدا. مامۆستا ٠وفیق حیلمی لە «یادداشت»دا بەرز نرخاندویە

(٤٦) بۆ درێژەی ئەوباسەبڕوانە ئەو وتارەی بە ناوی «من تأريخ صحافة ثورة العشرين» ەوە لە لاپەڕە ٣٥-٧٠ی گۆڤاری «دراسات في التأريخ والآثار» (بغداد. العدد الثاني. ١٩٨٢)دا بلاوم کردۆتەوە.

وێڕای هەموو ئەوانەی باسیان کردن مێژوونووسە پێشکەوتنخوازەکان لەو باوەڕەدان کە «شۆڕشی بیست» بووە بەردی بناغەی یەکیەتی خەباتی هاوبەشی کوردو عەرەب دژی داگیرکەرو بەو جۆرە ڕێگەی بۆ بەرزبونەوەی دەرکی سیاسی جەماوەری هەردوو لایان خۆش کرد بەوەی باشتر تێگەیشتن کە دوژمنیان یەکە[٤٧] .

هەرچەندە دوژمن توانیی «شۆڕشی بیست» لە خوێندا بگەوزێنێ ، بەلاّم هەمان کات ناچاریش بوو لە ئەنجامی فشاری ئەوو ترسی هەڵدانەوەی مل بۆ ژمارەیەك لە داخوازییەکانی ئەوسای گەلی عیراق بدات . گۆڕینی ئانۆلد ویلسن کە عیراقییەکان لە هەموو کاربەدەستێکی ئینگلیز زیاتر لێی داخ لەدڵ بوون‌و ناردنی پێرسی کۆکس بۆ بەغدا لە گەرمەی شۆڕشدا جۆرە کشانەوەیەکی تەکتیکی بوو کە ئینگلیزەکان بەر لە بەرپابونی ئاگری «شۆڕشی بیست» بە بیریاندا نەدەهات . دوور نییە درەنگ‌و زوو یەکێك لە کورانی حسەینی شەریفی مەککە ببوایەتە پاشای عیراق ، بەلاّم گومان لەوەش ناکرێ کە ئینگلیزەکان بەهۆی شۆڕشی بیستەوە بە پەلە تاج‌و تەختی شاهییان پێشکەش بە فەیسەڵی یەکەم کرد ، چونکە ئەوان هاتنە سەر ئەو بیرەی دەبێ عیراق لە ڕێگەی «پاشایەك‌و هەزار شێخەوە» ببرێ بەرێوە نەك بەهۆی لەشکرێکی گەورەوە کە ئەرکی لەسەر باجدەری بەریتانیایی زۆر دەکەوت .

لە ڕۆژانی یەکەمی بەرپابونییەوە «شۆڕشی بیست» لە سەرانسەری عیراق‌و ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست‌و کۆڕە سیاسییەکانی ئەوروپاو ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا دەنگی دایەوە . وەك دیمان هەواڵەکانی شۆڕش زۆر بە خێرایی گەیشتنە ناو هۆڵە سیاسییەکان‌و سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی لەندەن . ئارشیفە تایبەتییەکانی ئینگلیتەرەو فەرەنسەو هندستان بە صەدان بەڵگەو ڕاپۆرتی نهێنییان دەربارەی زۆر لایەنی شۆڕش تێدایە کە بە داخەوە تاوەکو ئیستەش بە دەگمەن دەستی مێژوونووسانیان گەیشتۆتێ .

---

(٤٧) بڕوانە :

«عیراق هاوچەرخ» ، نووسینی دەستەیەك ڕۆژهەلاّتناس ، بە زمانی ڕووسی ، موسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١٣٥ .

(Iraqi Review), Vol. 1, No 6, July 2, 1959 P.3.

پێم وایە بەپێی تەرازوی شوێن سەنگی «شۆڕشی بیست» بۆ مێژووی هاوچەرخی عێراق لە سەنگی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ بۆ مێژووی نوێی فەرەنسە کەمتر نی یە ، بۆیەکا بە دڵنیایی یەوە دەڵێم ئەوی ئێمە تاوەکو ئیستە بۆ «شۆڕشی بیست» مان کردووە زۆر لە بایەخی ڕاستەقینەی خۆی کەمترە .

باسی یازدەمین

دەربارەی راپەڕینە گەورەکەی کانوونی دو

١٩٤٨و شوێنی گەلی کورد لەو راپەڕ

مێژووی نوێو هاوچەرخی عیراق پڕیە لە لاپەڕەی خەباتی خوێناوی دژی داگیرکەری بێگانەو کۆنەپەرستی ناوخۆ(*) . یەکێك لەو لاپەڕە پیرۆزانە ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٤٨)ە کە ئیمڕۆکە ، لە هەر کاتێك زیاتر ، پێویستمان بەوەیە کەڵك لە دەرسە مێژوویی یە گەورەکانی وەربگرینو بە شێوەیەکی زانستی یانەی قووڵ لێیان بکۆڵینەوە .

بۆ ئەوەی بتوانین بە شێوەکی دروست چوارچێوەی ڕاپەڕینی کانوون دیار بکەین پێویستە چاوێك بەو ئاڵوگۆڕە گەورانەدا بخشێنین کە ڕۆژگاری شەڕی دووەمی جیهانو ساڵەکانی دوای ئەو شێوازو ناوەرۆکی خەباتی ڕزگاریخواو ژیانی کۆمەلایەتی ی عیراقی یەکانیان گرتەوە .

بە ماوەیەکی زۆر بەر لە شەڕی یەکەم دەرەبەگی وەك ڕژێمێکی ئابووری‌و کۆمەلایەتی کەوتبووە هەرەس هێنانو بوبووەوە کۆسپ لەبەر دەم پێشکەوتنی هێزو ئەمرازی بەرهەم هێنانداو ، هیچ نەبێت بەهۆی کەمتەرخەمیو بیرتەسکی ی نوێنەرانی یەوە لە لایەکەوەو ، لە لایەکی تریشەوە لەبەر ئەوەی شێوازی پێوەندیی بەرهەمهێنانی ئەم ڕژێمە کارێکی وای نەکردبوو ئەوەندە لە دەست جوتیارو خاوەن زەوی یە پچوکەکاندا بمێنێتەوە کە لە ژیانی کولەمەرگی خۆیان زیاد بێتو بتوانن ئەو زیادی یە بۆ پەرەپێدانو پێشخستنی ئەمرازی کاریان تەرخان بکەن . لەگەڵ ئەوەش عوسمانی یەکانو دوای ئەوان ئینگلیزەکان لەبەر خۆیان گەلێك لایەنی ئەو ڕژێمەیان

(*) لە گۆڤاری «برایەتی» ، ژمارە ١١ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، ناوەڕاستی شوباتی ١٩٧١ ، ل ٤-١٥دا بڵاوکراوەتەوە .

ڕاگرت ، جێ‌پێی قایم‌و دەسەڵاتیان زیاتر کرد . ئەمە دەمێك ساڵ بوو جۆر
ناکۆکی‌یەکی لە نێوان ئاغاو جوتیاردا ، دروست کردبوو .

لەبەر چەند هۆیەك لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهان‌و دوای ئەو شەڕ
چەوساندنەوەی دەرەبەگی لە جاران زیاتر بوو ، ئەمەش بووە هۆی قووڵ‌بوونەوەی
ناکۆکی نێوان زەویدارو جوتیار، ئەمیان کەوتە ئەوەی دوژمنی ڕاستەقینەی خۆی تەنها
لە داگیرکەری بێگانەدا نەبینێت ، بەڵکو هەمان کات لە چەوسێنەرەکەی خۆشید
ببینێت . ئەنجامی سیاسی‌ی ئەم دیاردەیەش بۆ دواڕۆژ کەم نەبوو .

بەڵام لەوەیش گەورەتر ئەو ئاڵ‌و گۆڕە گرنگانە بوون کە لە شارەکاندا هەمان
کات ڕوویان داو بوونە هۆی ئەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و خەباتی نەتەوەیی عیراقی‌یەکان
بچنە ناو چوارچێوەیەکی نوێوە . دوای شەڕی یەکەم‌و بە تایبەتی لە کۆتایی
بیستەکانەوە پیشەسازی‌ی نیشتمانی کەوتە گەشەکردن . هەنگاوی گەورەی داهاتووی
بەرەوپێش چوونی پیشەسازی‌ی نیشتمانی بەر ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهان
کەوت ، ئەو کاتەی دابڕینی عیراق لە بازاڕە سەرمایەداری‌یەکان بەهۆی بارو دۆخی
شەڕەوە بووە مەرجێکی لەبار بۆ ئەوەی پارەدارانی شارە گەورەکان بە دڵنیایی‌یەوە
بێنە مەیدانی بەرهەم‌هێنانی پیشەسازی‌یەوە . ئەنجامیش سەنگی بۆرجوازی‌ی نیشتمانی
چ لە ژیانی ئابووری‌و چ لە ژیانی سیاسی‌ی وڵاتدا لە جاران زۆرتر بوو .

هەر ئەو دیاردەیەش لە لایەکی‌ترەوە بووە هۆی پەرەسەندنی چینی کرێکار .
وێڕای ئەوە چەند هۆیەکی تایبەتی‌ی کارێکی ئەوتۆیان کرد سەنگی ئەم چینە لە
چەند ڕوویەکەوە تەنانەت لە سەنگی چینی بۆرجوازی‌ی نیشتمانیش زیاتر بێت . بە
وێنە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا ژمارەی تەنها ئەو کرێکارانەی لە بنکە
سوپایی‌یەکانی ئینگلیزەکاندا کاریان دەکرد خۆی دەدا لە ٧٠ هەزار کەسێك کە لە
٣٥٪ی هەموو ئەو کرێکارانەیان پێك دەهێنا کە بە کاری پیشەسازی‌ی هەمەجۆرەوە
خەریك بوون[١] .

---

(١) بڕوانە :

(Kingdom of Iraq) , by a committee of Officials , Baltimore , 1946 , P . 108.

هەروەها بڕوانە :

«الشرارة» ، العدد الثامن ، حزيران ١٩٤٤ ، ص ٢ .

بەلاَم لەوەیش گرنگتر ئەو ئاڵوگۆڕە قووڵە بوو کە لە سەرەتای سی‌یەکانەوە لە ناوەرۆك‌و جۆری بیرکردنەوەو بزوتنەوەی ئەم چینە گەورەیەی کۆمەڵدا دەستی پێ‌کردبوو . لە سەرەتای دروست‌بوونی‌یەوە تاوەکو ناوەندی سی‌یەکان ئەم بەشەی کۆمەڵ بریتی بوو تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» (Class in itself) ، واتە چینێکی پێك‌دەهێناو بەس ، ئەگینا جڵەوی کاری لە ڕووی سیاسی‌و کۆمەلاّیەتی‌یەوە بە دەست چینە نیشتمانی‌یەکانی‌ترەوە بوو . بگرە تەنانەت فەرمانڕەوایانی ئەو ڕۆژگارەش دەیانویست کەڵکی لی‌وەربگرن‌و گەر بتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان . لە خۆوە نەبوو لە کۆتایی بیستەکاندا یەکێکی وەك جەعفەر عەسکەری چەند جارێك بووە «نوێنەر»ی کرێکارانی عیراق لەبەر دەمی دەزگاکانی کۆمەڵەی گەلاندا . لە ناوەندی سی‌یەکانەوە ئەمە بە جارێك گۆڕرا ، ئەوەبوو وردە وردە کرێکارانی عیراق چوونە قاڵبی چینێکەوە بۆ خۆیان (Class for itself)[٢] .

ئەنجامی ئەم ئاڵوگۆڕە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا بە ڕوونی دەرکەوت‌و خۆی لە زنجیرەیەك مانگرتن‌و دروشمەکانیاندا نواند . دوای شەڕیش بە ماوەیەکی کەم مانگرتنە گەورەکەی گاورباغی کە سەرەتای هاوینی ساڵی ١٩٤٦ قەوما بە تەواوی نیشانی دا چۆن کرێکارانی عیراق بە یەکجاری بوونەتە چینێك بۆ خۆیان .

ئەم جۆرە گۆڕرانە هەمیشە ئەنجامی گەورەی بەدەمەوە بووە ، بەتایبەتی بە نیسبەت بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هەر کۆمەڵێکەوە بێت . بە نیسبەت ئەو

(٢) «چین لە خۆدا»و «چین بۆ خۆ» دوو زاراوی زانستین کە تاوەکو ئیستە لە زمانی کوردی‌و پێم وایە لە زمانی عەرەبیشدا بەکار نەهێنراون . هەموو چینێکی کرێکار لە سەرەتای دروست‌بوونی‌یەوەو بۆ ماوەیەکی زۆر ئەندامانی پەرش‌و بلاّو دەبن ، هەست بە ئەرکە کۆمەلاّیەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەر شانیان ناکەن ، یەك سەرنج بەرامبەر چینی سەرمایەدارو ڕژێمی سەرمایەداری کۆیان ناکاتەوەو بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکانیان عەفەوی دەبێت‌و تەنانەت زۆر جار جڵەوی کارو چالاکی‌یان بە دەست دەستەو چینەکانی‌ترەوە دەبێت . لەو قۆناغەدا چینی کرێکار بریتی‌یە تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» . بەلاّم دوای ئەوەی ئەمانە هەموو دەگۆڕرێن‌و کرێکاران وایان لی‌دێت هەست بە ئەرکە کۆمەلاّیەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەر شانیان‌و سەنگی تەواوی خۆیان لە ناو کۆمەڵدا بکەن ، ئەوساکە چینەکەیان دەگۆڕێت‌و دەبێتە «چینێك بۆ خۆی» ، واتە لەوە قوتاری دەبێت کە داردەستی کەس بێت‌و ئیتر بۆ خۆی دەجەنگێ .

کۆمەڵانەشەوە کە لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتوون ئەم گۆرانە بۆیان دەبێتە مای
کزبوونی دووبەرەکیو ناکۆکی نەتەوەیی لە ناویاندا ، بە تایبەتی لە ناو چ
چەوساوەکانیاندا .

بەم جۆرە ئەو کاتەی شەری دووەمی جیهان تەواو بوو سەنگو تەرازوو
پێوەندی چینایەتی لە ناو کۆمەڵگای عیراقیدا گەیشتبووە رادەی گەیاندنی مەر-
ئاڵوگۆری سیاسیی گەورە . ئەو بارو دۆخەش کە روخاندنی بەرەی فاشیزم لەگ
خۆی بۆ سەرانسەری جیهانی هێنا بووە هۆیەکی یاریدەری گرنگ بۆ
کاربەدەستان ناچار بوون تا رادەیەك مل بۆ داخوازییە دیموکراتییەکانی گەل بدە
رۆژی ٢٣ی شوباتی ساڵی ١٩٤٦ تۆفیق سوێدی یەکەم وەزارەتی دوای شەر
دامەزراند کە دوو نوێنەری بۆرجوازی نیشتمانی تێیدا بەشدار بوون ، یەکەمیان سە
ساڵح کە بووە وەزیری ناوخۆو دووەمیان عەبدولوەهاب مەحمود کە بووە وەزی
دارایی .

لەو بەرنامەیەدا کە سەرەك وەزیران رۆژی پێنجی مارت بڵاوی‌کردەوە می
گەلێك گفتی سیاسیو ئابووریی دایە کۆمەڵانی خەڵك ، کە یەکێکیان دەستکاری
پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان عیراقو بەریتانیا بوو بە جۆرێك لەگەڵ «بارودۆ
نوێی جیهانو پێرەوی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکاندا» بگونجێت . گفتێکی تر
بەرنامەکە دابەش‌کردنی زەویوزاری میری بوو بەسەر وەرزێرو جوتیارانی وڵاتد
کابینەی نوێ بەر لەوەی مانگێك بەسەر دامەزرانیدا تێپەرێت بریاری لابرد
حوکمی عورفیی دا کە لە جوزەیرانی ساڵی ١٩٤١وە دانرابوو . هەمان کا
رەقابەی سەر چاپەمەنیو پۆستەش لابرا .

گەورەترین دەسکەوتی ئەو رۆژگارە بریاری رێگە دانی دامەزراندنی پێنج پار
ئاشکرا بوو بەم ناوانەوە : «الشعب» (گەل) ، «الاتحاد الوطني» (یەکیە
نیشتمانی) ، «الوطني الديمقراطي» (نیشتمانی دیموکراسی) ، «الاحرا
(ئازادیخواهان) ، «الاستقلال» ، (خۆبیون) . دوای ئەوەی رۆژی دووی نیسا
١٩٤٦ بە رەسمی رێگەی ئەم پارتییانە درا ئیتر خوێن رژایە ژیانی سیاسیی وڵاتەوە
هەر یەکەیان مافی ئەوەی پێ درا ئۆرگانو چاپەمەنیی تایبەتیی خۆی هەبێت

هەموویشیان بەپێی بۆچوونیان بوونە دەربڕی خواستەکانی گەل کە لەو سەردەمەدا لە هەر شت زیاتر داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی دەکرد. داوای بێوچانو فراوانی کۆمەلانی خەڵك حوکمەتی ناچار کرد لیژنەیەکی تایبەتی ی بۆ لێدوانی ئەم باسە دابنێت.

کەواتە یەکسەر دوای تەواو بوونی شەڕی دووەمی جیهان سەرەتای ئەوە دەرکەوت چۆن خەباتی بێ وچانی گەل خەریکە ڕێرەوێکی نوێ لە سیاسەتی ناوخۆو دەرەوەی عیراقدا بهێنێتە ئاراوە. لە کاتێکدا ئینگلیزەکان عیراقیان بۆ شتێکی تر بنیات نابوو. ئەوان دەیانویست لە جیهانی دوای شەڕدا عیراق بە یەکجاری بکەنە بنکەی قایمی بلاوکردنەوەی دەسەلاتیانو پاراستنی بەرژەوەندی‌یە ئابوری‌یەکانیان لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاستدا، بۆیەکا چ خۆیانو چ کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە چاوی گومانو ترسەوە سەیری ئاسۆی سیاسی‌ی نوێی عیراقیان دەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی پێویستە بە زووترین کات دەرگای قەفەسەکان داخەنەوە. دوای ئەو زنجیرە کۆبوونەوەیەی سەرۆکانی دەوڵەتە عەرەبەکان بەهارو سەرەتای هاوینی ١٩٤٦ کردیان ئەو کارە بووە ئەرکێکی پەلەی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراق.

باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەلایەتی ئەو ڕۆژگارەی عیراقو بەر لە هەر شتێك پێوەندی‌ی نێوان هێزو چینە نیشتمانی‌یەکان، تا ڕادەیەکی زۆر ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراقی ئاسان کرد. جارێکا هەر ولاتێك لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتبێت پێویستە نیشتمانپەروەرانی دڵسۆزانە هەوڵ بدەن یەکیەتی نیشتمانی بکەنە بناغەی هەموو ئالۆگۆڕێکی سیاسی‌ی قووڵ. کەچی کاتێك شەڕی دووەمی جیهان تەواو بوو بە هۆی سیاسەتی دووربینی ئینگلیزەکانەوە هێشتا یەکیەتی‌یەکی وا لە زەمینەی عیراقدا لە ئارادا نەبوو. سەرەڕای ئەوە هەموو هێزە نیشتمانی‌یەکانی ئەو سەردەمە بە قووڵی لە بایەخی یەکیەتی‌یەکی لەو جۆرە تێنەگەیشتبوون. وەك بەڵگە دەڵێین هەرچەندە کاربەدەستانی ئەوسای عیراق بە دەستی ئەنقەست گەلی کوردیان لە مافە سیاسی‌یە ڕەواکانی بێبەری‌ی کردبوو، کەچی هیچ کامێك لەو پێنج پارتی‌یەی ناومان هێنان نە لە پرۆگرامو نە لە کاری ڕۆژانەیاندا بایەخێکی ئەوتۆیان نە ئەدا بە

مەسەلەی کورد ، ڕاستیێکەشی نەیاندەتوانی چوارچێوەی پێویستی ئەو مەسەلەیە دیا
بکەن . پارتی ئازادیخواهان (الاحرار) کە نیشتمانپەروەرێکی ناسراوی لیبرالی ئە
ڕۆژگارە سەرۆکی بوو بە جارێك گەلی کوردی خستبووە پشت گوێ . لەوەیشر
خراپتر ئەوە بوو کە پارتی خۆیبون (الاستقلال) گەلی کوردی کردبووە یەکێك ل
«کۆسپ»ەکانی جێ بەجێ‌کردنی یەکیەتی عەرەب[٣] . ئەم جۆرە هەڵوەست
سەرنجە کورتبینە کارێکی ئەوتۆی کرد هیچ کامێك لە پارتی‌یە ئاشکراکانی دوای
شەڕ نەتوانێت بنکەیەك بۆ خۆی لە ناو کوردا دابمەزرێنێت ، ئەوەی کاری کردە سە
سەنگ‌و توانای سیاسی‌یان .

لەولاشەوە پێوەندی‌ی نێوان هێزو چینە نیشتمانی‌یەکان لەوە باشتر نەبوو . بێ‌بەری
کردنی بەشێك لەو چینانە لە مافی سیاسی بە لای بۆرجوازی نیشتمانی‌یەوە کارێکی
ڕەواو بەجێ بوو ، بۆیەکا لەو بارەیەوە ورتەی لە دەم نەهاتە دەرەوە . ئەمانە
لەگەڵ چەند هۆیەکی‌تردا ، کارێکی ئەوتۆیان کرد فەرمانڕەوایان بتوانن زۆر زوو
دەست لە دەسکەوتە سەرەتایی‌یەکانی گەل بووەشێنن . بۆ ئەوەی هیچ نەبێت خۆیان
لە وەزیرە نیشتمانپەروەرەکان قوتار بکەن ڕۆژی ٣٠ی مایسی ساڵی ١٩٤٦ تۆفیق
سویدی‌یان ناچار کرد واز لە حوکم بهێنێت . پاش دوو ڕۆژ دامەزراندنی کابینەی
نوێ بە ئەرشەد عومەری سپێردرا کە یەکێك بوو لە پیاوە سیاسی‌یە نەویستەکان‌و
دوژمنێکی ناسراوی هێزە دیموکراسی‌یەکان . دامەزراندنی وەزارەتی نوێ سەرەتای
هێرشی گەورەی کۆنەپەرستی بوو بۆ سەر گەل . هەمووی بەسەر یەکەوە چوار
حەفتەی پێ نەچوو کاتێك پۆلیس گوللە بارانی خۆنیشاندانێکی گەورەی لە بەغدا
کرد[٤] . ٥ کەس کوژران‌و ژمارەیەکی زۆریش بریندار بوون . دوابەدوای ئەمەش بە
دوو حەفتە کارەساتە خوێناوی‌یەکەی گاورباغی قەوماو ئەمیش بووە هۆی کوشتن‌و
بریندارکردنی ژمارەیەکی زۆر لە کرێکارانی نەوتی کەرکوك .

---

(٣) بڕوانە :
محمد مهدي كبه . مذكراتي في صميم الاحداث (١٩١٨– ١٩٥٨) . بيروت ١٩٦٥ . ص
. ١٩٩

(٤) نیشتمانپەروەرانی پایتەخت ڕۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٤٦ ئەو خۆنیشاندانەیان ڕێکخست .

ئەم لێدانانە کاری مەبەستدارو لی‌کۆڵراوە بوون . دەبوو ئەو چرۆی ئاڵوگۆڕەی لەپڕ سەری دەرهێنا زیندەبەچاڵ بکرێت‌و عیراق لە جاران توندتر بە ڕەورەوەی نیازەکانی لەندەنەوە ببەسترێتەوەو بکرێتە بنکەی سەرەکی‌ی هێرش بۆ سەر هەموو بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست . جێ بەجی‌کردنی ئەم مەبەستە وێڕای لێدانی هێزە دیموکراس خوازەکان پێویستیشی بە پەیمانێکی نوێ بوو بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێن‌و کەلەبەرانەی لە پەیمانی ۱۹۳۰دا دەرکەوتن ، بە تایبەتی دوای بەرپابوونی ڕاپەڕینی مایسی ۱۹٤۱ . جێ بەجی‌کردنی ئەم ئەرکە ، وەك چاوەڕوان دەکرا ، کەوتە ئەستۆی نوری سەعیدی شارەزا کە ڕۆژی ۲۱ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤٦ دامەزراندنی وەزارەتێکی نوێی پێ سپێردرا . نوری سەعیدیش کە کەم زۆرزانی وەك خۆی لە هەموو ڕۆژهەڵاتدا هەبوو ، ویستی هەموو زروفێکی پێویست بۆ بەستنی پەیمانی نوێ ئامادە بکات ، بەڵام مۆرکردنەکەی بخاتە ئەستۆی سیاسی‌یەکی‌تر ، چونکە ئەو باش لەوە گەیشتبوو بەستنی پەیمانی ۱۹۳۰ تا چ ڕادەیەك لەبەر چاوی هەموانی خست . جگە لەوە ئەگەر پەیمانی ۱۹۳۰ لابردنی ئینتیداب‌و وەرگرتنی عیراق لە کۆمەڵەی گەلاندا بە دەمەوە بوو ، خۆ ئەو پەیمانە نوێیەی کۆنەپەرستان‌و ئینگلیز دەیانەوێت لە کۆت‌و زنجیر بەولاوە هیچی‌تری نابێت تێدا بێت . هەمان کات نوری سەعید باش لەوەیش گەیشتبوو کە ڕای گشتی‌ی ناوەندی چلەکان جیاوازی‌ی لەگەڵ ڕای گشتی‌ی سەرەتای سی‌یەکاندا یەکجار زۆرەو هیچ دوور نی‌یە ئەنجام ڕیسەکەی ببێتەوە بە خوری . لەبەر ئەوە هەر ئەوەندە چەند هەنگاوێکی‌تری دژی دەسکەوتە دیموکراسی‌یەکانی گەل نا دەستی لە کار هەڵگرت‌و کارێکی ئەوتۆی کرد دامەزراندنی وەزارەتی نوێ بە ساڵح جەبر بسپێردرێت .

مارتی ساڵی ۱۹٤۷ ساڵح جەبر وەزارەتی نوێی دامەزراندو هەر لە سەرەتاوە هەموو توانای خۆی بۆ ئەوە تەرخان‌کرد کە ڕۆژێك زووتر ئەو پەیمانەی لەندەن دەیویست مۆر بکرێت . لە ڕۆژی ۲۲ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤۷وە سەرەتا لە باڵوێزخانەی بەریتانی لە بەغداو ، دواییش لە کۆشکی شاهانە «نوێنەرانی» عیراق‌و بەریتانیا چەند جارێك بە نهێنی کۆبوونەوە . مەبەستی ئەو کۆبونەوانە ، کە تا

ڕۆژی ٤ی کانوونی یەکەمیان خایاند ، دیارکردنی ناوەرۆك‌و چوارچێوەی پەیمانی نوێ‌و جۆری مۆرکردنی بوو . ڕۆژی ٤ی کانوونی دووەمی ساڵی داهاتو ، واتە پاش مانگێك ،لە بەغدا ناوی ئەندامانی ئەو وەفدە بلاوکرایەوە کە دەبوو بچێتە لەندەن «بۆ بەستنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی پەیمانی ١٩٣٠» . وەفدەکە بە سەرۆکایەتی ساڵح جەبرو ئەندامەتی نوری سەعیدو وەزیری هەندەران فازیل جەمالی‌و وەزیری بەرگری شاکیر وادی‌و چەند کەسانێکی‌تر بوو . دەستوبرد ئەم وەفدە بەرەو لەندەن کەوتە ڕێ‌و ڕۆژی ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ لە بەندەری پۆرتسمۆث ، کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە ، لەگەڵ نوێنەرانی لەندەندا ئەو پەیمانەی گەلاڵە کرابوو مۆری کردو بەو جۆرە ناوی لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا بووە «پەیمانی پۆرتسمۆث» .

«پەیمانی پۆرتسمۆث» تەنانەت بە نیسبەت پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ شەوە هەنگاوێك بوو بۆ دواوە ، چونکە ئەویان عیراقی توندتر بە بەریتانیاوە دەبەست . ئەگەر بەپێی پەیمانی سی ئینگلیز تەنها لە کاتی شەڕدا مافی ئەوەی هەبوو لەشکری خۆی بهێنێتە ناو خاکی عیراقەوە ، ئەوا بەپێی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئینگلیز ئەو مافەی لە کاتی «مەترسی پەیدابوونی شەڕیشدا» وەرگرت ، واتە هەر کاتێك لەندەن بیویستایە بە هەر بیانویەکەوە بۆی هەبوو لەشکر ڕەوانە بکاتە عیراق . بەپێی بەندی یەکەمی «پۆرتسمۆث» سەرانسەری خاکی عیراق بۆ ماوەی ٢٠ ساڵی ڕەبەق بووە بنکەیەکی بەریتانی ڕووت . بەندەکانی‌تری « پەیمانی پۆرتسمۆث » کلیلی زۆر لایەنی ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌و کاروباری سوپای دابووە دەست ئینگلیز[٥] .

هەواڵی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هەموو عیراقی بە جارێك خرۆشاند . بە هەزاران خۆنیشاندەر ڕژانە سەر شەقامی شارە گەورەکان‌و نارەزایی گەل زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی ڕاپەڕینێکی گەورەو ڕێك‌وپێك کە جڵەوی سەرکردایەتی بە دەست هێزە نیشتمانی‌یە نهێنی‌و ئاشکراکانەوە بوو .

گەلی کورد زۆر بە گەرمی تێکەڵی ئەم ڕاپەڕینە بوو . نیشتمانپەروەرانی کوردی بەغدا هەر لە سەرەتاوە شان بە شانی دانیشتوانی پایتەخت ڕژانە سەر شەقامەکانی

---

(٥) دەربارەی دەق بەندەکانی «پەیمانی پۆرتسمۆث» بڕوانە :

عبدالرزاق الحسني . تاريخ الوزارات العراقية . الجزء السابع . صيدا . ١٩٦٨ ، ص ٢٣٣ - ٢٣٩ .

شار . له بەغدا پارتی دیموکراتی کوردستان‌و حیزبی کۆمۆنیست‌و حیزبی شەعب کۆمیتەیەکی سێ قۆڵی‌ی تایبەتی‌یان دامەزراند کە ئەرکی سەرپەرشتی‌و ڕێکخستنی خەباتی گەل‌و دیارکردنی دروشمە گەورەکانی خەباتی ئەم قۆناغەی کەوتە ئەستۆ.
ئەمانە ئەو دروشمە سەرەکی‌یانەن کە کۆمیتەی ناوبراو دایبەزاندن :
«پوچ‌کردنەوەی پەیمانی پۆرتسمۆث» ، «ڕوخاندنی حوکمەتی ساڵح جەبر» ، «هەڵبژاردنی ئازادی نوێنەرانی گەل» ، «دانی مافە دیموکراسی‌یەکان» ، «نەهێشتنی گرانی» .

جگە لەم دروشمانە لە کاتی ڕوداوەکانی ڕاپەڕینەکە خۆیدا چەند دروشمێکی‌تر بەرزکرانەوە ، کە بەشێکیان پێوەندیدار بوون بە مافە نەتەوەیی‌یەکانی گەلی کوردەوە . لۆنگریگ بە شێوازە ژەهراوی‌یەکەی خۆی ئەم ئاڵوگۆڕە شۆڕشگێڕی‌یەی نرخاندووەو دەڵێت :

«ئەو پەیمانە بەهێزەی ساڵی ١٩٤٨ لە نێوان نەتەوەپەرستان‌و کۆمونیستانی کوردی سەر بە رووسدا بەسترا . . ئاژاوەیەکی بی‌کۆتایی لە سەر شەقام‌و قوتابخانەکانی شاری سلێمانیدا نایەوە»(٦) .

هێزە نیشتمانی‌یەکانی‌تریش دوورەپەرێز نەوەستان . هێشتا وەفدەکەی ساڵح جەبر نەچوبووە لەندەن کاتێك پارتی‌یانی «وطني - دیمقراطی» و «ئیستیقلال» و «ئەحرار» بەیاننامەیەکی سێ قۆڵی‌یان بلاوکردەوە کە تێیدا داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠یان کردو ڕایانگەیاند حوکمەتی ساڵح جەبر هیچ کاتێك مافی ئەوەی نی‌یە بە ناوی گەلی عیراقەوە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ بەریتانیادا ببەستێت(٧) .

تەقینەوەی گەورەی جەماوەری عیراق لەو ڕۆژەوە دەستی پی‌کرد کە فازیل جەمالی‌ی وەزیری هەندەران لە لەندەنەوە هەواڵی دەست‌پی‌کردنی «گفتوگۆیەکی

---

(٦) S.H.Longrigg , Iraq 1900 to 1950 , London , 1953, P . 353.

(٧) بڕوانە :
«صوت الاحرار» (جریدة) . بغداد . ١ و ٢ کانون الثاني ١٩٤٨ . محمد مهدي کبه ، المصدر السابق . ص ٢٢٥ - ٢٢٦ .

گرنگی» لە نێوان بەریتانیاو عیراقدا ڕاگەیاند. بۆ ڕۆژی داهاتوو، کە دەیکرد
چواری کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨[٨]، شاری بەغدا بە جارێك خرۆشا. هەر
ئەو ڕۆژەش، لەسەر فەرمانی سەرەك وەزیران، پۆلیس بەربوونە گیانی
خۆنیشاندەرانی پایتەخت. بۆ ڕۆژی داهاتو کاربەدەستان کۆلێجی حقوقیان بەو
بیانووەوە داخست کە گوایە بیروباوەڕی گێرەشێوین لە ناو قوتابیانیدا باوە.

ئەم ڕوداوانەی بەغدا وەزارەتی ساڵح جەبریان لە بەستنی پەیمانێکی نوێ
پاشگەز نەکردەوە. ڕۆژی پێنجی کانوونی دووەم ئەندامانی وەفدی «عیراق» بە
فرۆکەیەکی تایبەتی چوونە لەندەن. ئەمە هێندەی تر نیشتمانپەروەرانی عیراقی بزواند.
هەر ئەو ڕۆژە دیسان قوتابیانی بەغدا ڕژانە ناو شەقامانی شارەوەو دەستەو
چینەکانی تریش دایانە پاڵیان. ئەمجاریش پۆلیس هێرشی هێناو لە ئەنجامدا ژمارەیەکی
زۆر لە هەردوو لا بریندار بوون. بەلاَم دەزگاکانی میری لەو بەیاننامەیەیاندا کە بەم
بۆنەیەوە بلاَویان کردەوە تەنها باسی بریندارکردنی ٤٢ پۆلیسیان ڕاگەیاند. هەر
زووش دەرکەوت کە ئەوان دەیانەوێت ئەمە بکەنە بیانووی دەستوەشاندنی
توندوتیژتر، ئەوەبوو ڕۆژی ٧ی کانوونی دووەم بەیاننامەیەکی تریان بلاَوکردەوە کە بە
هەڕەشەو گوڕەشەیەکی زۆرەوە دەیگوت:

«حوکمەت زۆر بە توندی لەو کەسانە دەدات ڕێگە بە خۆیان
دەدەن هێمنیو ئاسایش تێك بدەن».

ئەنجامی ئەم کارو بڕیارانە تەواو بە پێچەوانەی ویستی کاربەدەستانەوە
شکایەوە. بەغدای پایتەخت نەك هەر هێمن نەبۆوە. بەڵکو هەمان کات
شارەکانی تریش تێکەڵ بە ڕاپەڕینی گەل بوون. کاتێك کار گەیشت بەمە جەمال بابانی
جێگری ساڵح جەبر ناچار بوو لەگەڵ ژمارەیەك سیاسیی ناسراودا کۆبوونەوەیەکی
تایبەتی بکات گوایە بۆ لێکۆڵینەوە لە داخوازییەکانی گەل. هەرچۆن بێت حوکمەت
ناچار بوو کەمێك بکشێتە دواوە. ئەوەبوو ڕۆژی ٨ی کانوونی دووەم بڕیاری
کردنەوەی کۆلیجی حقوقو بەردانی گیراوەکان بە زامن دەرچوو.

بەلاَم ئەم بڕیارانە تەفرەی جەماوەریان نەدا، چونکە لەگەڵ ئەو هەموو

---

(٨) فازیل جەمالی ئەو هەواڵەی ڕۆژی ٣ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ بلاَوکردەوە.

هەراوبگرەدا هێشتا حوکمەت لە بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» پاشگەز نەبۆوە. لەبەر ئەوە لە ڕۆژی ١٦ی مانگەوە خۆنیشاندان دیسان هەموو لایەکی گرتەوە. شاگردانی قوتابخانە ناوەندی‌یەکان‌و دەزگا زانکۆییەکان بڕیاری مانگرتنی سێ ڕۆژیان دا. پاش سێ ڕۆژ جڤاتانی[9] کرێکارانیش داوایان لە ئەندامانی خۆیان کرد ئەوانیش «لە پێناوی جێ بەجێ‌کردنی داخوازێکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلدا ئاگری خەباتیان بەتین‌تر بکەن». هەمان کات هێزە بۆرجوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانیش گوڕیان دایە خۆیان‌و کەوتنە هاندانی کۆمەڵانی خەڵك بۆ ئەوەی پەرە بە خەباتی سەختی ئەو ڕۆژە ناسکەی مێژووی نیشتمانیان بدەن. بەم بۆنەیەوە دیسان پارتی‌یانی «وطنی — دیمقراطی»و «ئیستیقلال»و «ئەحرار» هەر یەکەیان بە جیا بەیاننامەیەکی دوورو درێژی بڵاوکردەوە کە بەشی زۆری هەرسێکیان بۆ شی‌کردنەوەی ناوەرۆکی «پەیمانی پۆرتسمۆث» و دەرخستنی مەبەستە نەبینراوەکانی تەرخان کرابوو[10].

هەموو ئەمانە بەسەر یەکەوە بە جارێك وڵاتیان هێنایە جۆش. ڕۆژی ١٩ی کانوونی دووەم بە دەیان هەزرا خۆنیشاندەر بە خۆیان‌و دروشمە نیشتمانی‌یەکانیانەوە کەوتنەوە دەربڕینی نارەزایی گەل. خۆنیشاندەرانی بەغدا ئەمجاریان ڕوویان کردە هۆڵی پەرلەمان‌و بە یەك دەنگ هاواریان دەکرد: «مەرگ بۆ پەیمانی پۆرتسمۆث»، «بڕوخێ وەزارەتی ساڵح جەبر».

ڕۆژی داهاتو، واتە ٢٠ی کانوونی دووەم، پۆلیسی پایتەخت دیسان دەسڕێژیان لە خۆنیشاندەران کردو بوونە هۆی شەهید بوونی چوار کەس‌و بریندار بوونی دەیان کەسی‌تر. بۆ سبەینێ کە بە هەزاران نیشتمانپەروەر ڕژانە سەر شەقام‌و تەختانی‌یەکانی نزیك خەستەخانەی مەجیدی‌یەوە[11] بە نیازی بەشداری‌کردن لە ناشتنی

---

(٩) جڤات واتە «نقابة».

(١٠) بۆ دەق ئەو بەیاننامانە بڕوانە:

الدكتور فاضل حسين، تأريخ الحزب الوطني الديمقراطي، بغداد، ١٩٦٣، ص ٢٢٢، عبدالرزاق الحسني، المصدر السابق، الجزء السابع، ص ٢٤١ — ٢٥٣.

(١١) ئەو خەستەخانەیەی کاتی خۆی عوسمانی‌یەکان لە «باب المعظم»ی بەغدا کردیانەوەو بە ناوی سوڵتان عەبدولمەجیدەوە ناویان نا تا پەنجا کانیش هەر پێی دەگوترا «خەستەخانەی مەجیدی». تا ئێستەش بەشێك لە بیناکانی خەستەخانەی مەجیدی ماونەتەوەو خراونەتە سەر «مدينة الطب».

قوربانێکانی ڕۆژی ڕابوردوودا ، دووباره دەسرێژیان لێ‌کرایەوەو ئەمجاریان دوو کەس شەهید کران ، کە یەکێکیان قوتابی‌ی کۆلێجی دەرمانسازی بوو ، گەلێکیش بریندار بوون .

ئەم هەنگاوەی دوایی میری تەنانەت ئەو دەستەو دایەرانەشی بزواند کە تا ئە کاتە لەبەر هۆی جیاواز تێکەڵ بە خەباتی جەماوەر نەبوبون . بەرێوەبەرو دەستەیەل مامۆستای کۆلێجی پزیشکی زۆر بە توندی نارەزایی خۆینانیان ڕاگەیاندو لەگەل نزیکەی ١٠٠ پزیشکی شاری بەغدادا دەستیان لە کار هەڵگرت[١٢] .

کاتێك کار گەیشتە ئەم قۆناغە ناسکە ئیتر عەبدولئیلا بۆ خۆی ناچار بوو یەکسە بێتە کایەوە . ڕۆژی ٢١ی کانوونی دووەم لەگەڵ دەستەیەك لە پیاوە سیاسی‌یە ناودارەکاندا کۆبۆوە کە نوێنەرانی هەرسێك حیزبە سیاسی‌یە ئاشکراکانیان تێد بوو[١٣] . ئەمان بە ئاشکرا داوای لابردنی ساڵح جەبرو گفتی نەبەستنی هیچ جۆر پەیمانێکیان لێ‌کرد[١٤] .

عەبدولئیلا کە گلۆڵەی کەوتبووە لێژی ناچار بوو نوێنەرانی گەل چی‌یان ویست وا بکات . سەرەتا بەیاننامەیەکی لە ئیزگەوە بلاوکردەوەو تێیدا گفتی دا «هیچ پەیمانێك مافی ولاتو داخوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانی ڕەچاو نەکات ، نەبەسترێت» . بەلام هەمان کات ساڵح جەبر لە لەندەنەوە کەوتە هەڕەشەو گوڕەشەو لە بەیاننامەیەکی تایبەتیدا ڕاپەڕینی گەلی لە یەك کاتدا دایە پاڵ ئەوانەی لەخۆیەوە ناوی لێ‌نان «کۆمۆنیستو نازی» (! !)و ڕای‌گەیاند کە بۆ خۆی بەم زوانە بۆ «تەمیەی گێرەشێوێنەران» دەگەڕێتەوە بەغدا .

ئەم بەیاننامەیەی سەرەك وەزیران هێندەی‌تر خەڵکەکەی وروژاند . ڕۆژی ٢٣ی

---

(١٢) بڕوانە :

(Revolution in Iraq) , Baghdad , 1958 , PP. 13 — 14.

(١٣) کاربەدەستان هەر زوو پارتی گەل «الشعب» و یەکیەتی نیشتمانی «الاتحاد الوطني»یان داخست .

(١٤) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە :

M. Khadduri , Independent Iraq (1932 — 1958) , London , 1960 , P. 268 ,

الدكتور فاضل حسين ، المصدر السابق ، ص ٢٢٣ ، عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء السابع . ص ٢١٠ — ٢٧٦ .

کانوونی دووەم دیسانەوە لە هەموو لاوە کۆمەلانی خەلّك ڕژانەوە سەر شەقامەکانی پایتەخت‌و شارە گەورەکان‌و ئەمجاریان سووربوون لەسەر ئەوەی دەست هەلّنەگرن تاوەکو ئەم دروشمە سەرەکی‌یانەی خوارەوە جیّ بەجیّ دەکریّن :

١ - ڕوخاندنی وەزارەتی سالّح جەبر.
٢ - بەردانی گیراوە سیاسی‌یەکان.
٣ - هەلّبژاردنیّکی ئازاد.

ڕۆژانی ٢٤و ٢٥ی کانوونی دووەم لە ژێر سایەی ئەم دروشمانەدا زنجیرەیەك خۆنیشاندانی زۆر گەورە لە بەغداو شارە گەورەکاندا ڕووی دا. بۆ ڕۆژی داهاتوو سالّح جەبر گەیشتەوە بەغدا. هاتنەوەی سەرەك وەزیران‌و کارەکانی بوونە نەوت‌و کرا بەسەر ئاگری ڕاپەڕینی گەلدا، ئەو بە ئەوپەڕی برواوە گفتی دایە عەبدولئیلا کە لە ماوەی تەنها ٢٤ سەعاتدا «هێمنی‌و ئاسایش دەگێڕێتەوە دۆخەکەی جارانی». جەمال بابانی بەوە تاوانبار کرد کە گوایە ئەو کاتەی بۆ خۆی لە ولات نەبوو ئەو «بە نەرمی لەگەلّ گێرەشێوێنەراندا ڕەفتاری کردووە»، ئەو تۆمەتەی وای لە جەمال بابان کرد یەکسەر واز لە وەزارەت بهێنێت. وەزیری کاروباری ناوخۆش بۆ ئەوەی «هەلّە»کەی جەمال بابان دووبارە نەکاتەوە ئەو ڕۆژەی سالّح جەبر گەیشتەوە بەغدا فەرمانی دا بە پۆلیسی هەموو عیراق بە توندی لە هەموو خۆنیشاندانێکی نویّ بدەن. بۆ ڕۆژی داهاتو، واتە ٢٧ی کانوونی دووەم، لە هەموو لاوە پۆلیس بەربوونە گیانی نیشتمانپەروەران. ئەو ڕۆژە لە بەغدا ٢٠ کەس کوژران‌و گەلێکیش لەوە زیاتر بریندارکران. خۆنیشاندەرانی بەغدا هەر ئەو ڕۆژە چاپخانەی «تایمسی عیراق»ی سەر بە ئینگلیزو مەلّبەندی ڕۆشنبیری‌ی بەریتانی‌یان سووتاند. لە کەرکوکیش نیشتمانپەروەران هێرشیان بردە سەر کۆنسولخانەی بەریتانی[١٥]. لە ترسی خۆنیشاندەرانی کەرکوك دەزگاکانی کۆمپانیای نەوت بە پۆلیس تەنران. شاری سلێمانیش لە یەکەم ڕۆژی ڕاپەڕینی کانوونەوە بە جارێك خرۆشا. لێرەش خۆنیشاندەران هێرشیان کردە سەر مەلّبەندی ڕۆشنبیری‌ی بەریتانی‌و سوتاندیان.

---

(١٥) S.H.Longrigg , Op. Cit., P. 347

ئەم ڕوداوانە بە جارێك مەترسی‌یان خستە ناو ڕیزەکانی زۆربەی فەرمانڕەوایانی وڵاتەوە. بۆنی شۆڕش لە هەموو لاوە بەرز دەبۆوە. هەمان ڕۆژی ٢٧ی کانوونی دووەم وەزیری داراییو وەزیری کاروباری کۆمەڵایەتیو سەرۆکی «ئەنجومەنی نوێنەران»و ٢٠ کەس لە ئەندامانی وازیان لە کار هێنا. بەڵام نوری سەعیدو ساڵح جەبرو نزیکەکانیان دەیانویست بە هەر نرخێك بێت ڕاپەڕینی گەل دابمرکێنرێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا عەبدولئیلا ناچار بوو هەر ئەو ڕۆژە داوا لە سەرەك وەزیران بکات دەست لە کار هەڵبگرێتو بۆ خۆی سەعات هەشتی شەو ئەم هەواڵەی لە ڕێگەی ئێزگەوە ڕاگەیاند.

ئەمە یەکەم سەرکەوتنی گەورەی گەل بوو لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا و دەسکەوتێکی کەم هاوتا بوو نەك تەنها لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا، بەڵکو هەمان کات لە مێژووی هاوچەرخی سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستدا، کۆمەڵانی خەڵك لە هەموو لاوە زۆر گەرم پێشوازی‌ی هەواڵی کەوتنی وەزارەتی ساڵح جەبریان کرد.

دەسکەوتی گەورەی ئەو ڕۆژە جەماوەرو پارتی‌یە سیاسی‌یەکانی سارد نەکردەوە، ئەوان پاشگەزبوونەوەی عیراقیان لە «پەیمانی پۆرتسمۆث» دەویستو لەوە دەترسان دوورخستنەوەی ساڵح جەبر تەنها پاشەکشەیەکی تەکتیکی بێت. ئەوەبوو ڕۆژی ٢٨ی کانوونی دووەم توانی‌یان کارێکی ئەوتۆ بکەن نەهێڵن دامەزراندنی کابینەی نوێ بە ئەرشەد عومەری بسپێردرێت کە وەك ساڵح جەبر سیاسی‌یەکی بێزراو بوو. لەبەر ئەوە عەبدولئیلاو ڕاوێژکارانی ناچار بوون بیر لە یەکێکی ئەوتۆ بکەنەوە کە جەماوەر لەو ڕۆژەدا پێی قایل بێت. بۆ ڕۆژی داهاتوو دامەزراندنی کابینەی نوێ بە محەمەد صەدر سپێردرا کە پیاوێکی ئایینی ناسراوو یەکێك لە سەردارانی شۆڕشی بیست بوو. ئەمە بۆ خۆی کشانەوەیەکی تر بوو لە لایەن دەستەی فەرمانڕەواوە، بە تایبەتی گەر ئەوەش بگرینە بەر چاو کە دوو نوێنەری بۆرجوازی‌ی نیشتمانی لە وەزارەتەکەی محەمەد صەدردا بەشدار بوون، یەکەمیان محەمە ڕەزا شەبیبیو دووەمیان محەمەد مەهدی کوبەی سەرۆکی پارتی ئیستیقلال بوو. بەڵام بەرامبەر بەوان نوێنەرانی دەستەو دایەرە کۆنەکانی وەك جەمیل مەدفەعیو ئەرشەد عومەری

بوونە ئەندامی کابینەی نویٚ کە هەمان کات پارتی «وطنی دیمقراطی»ی لیٚ دوور خرایەوە . هەرچی پارتی ئەحرار بوو بۆ خۆی نەیویست بەشدار بیٚت .

زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست ئەم کشانەوەیەی کۆنەپەرستی‌ی عیراق هەنگاویٚکی وردکارو دووربین بوو ، بەلاّم گەیاندنی بە ئەنجام هیٚشتا پیٚویستی بە چەند هەنگاویٚکی‌تر بوو . سەرەك وەزیرانی نویٚ محەمەد صەدر لە یەکەم بەیاننامەیدا گفتی جیٚ بەجی‌کردنی «داخوازی‌یەکانی گەلی عیراقی سەربەرز»ی دا . ڕۆژی یەکی شوباتیش بڕیاری دامەزراندنی کۆمیتەیەکی تایبەتی‌ی بۆ دیارکردنی «گوناهبارانی خویٚن ڕشتنی کانوونی دووەمی» دەرکرد . ئەمجا پاش دوو ڕۆژ هەواڵی بڕیاری بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پۆرتسموٚث»ی ڕاگەیاند .

ئەم بڕیارانە هیٚزە نیشتمانی‌یەکانیان لە خەبات نەخست ، ئەوان دەیانویست هەموو دروشم‌و داخوازی‌یەکانی گەل جیٚ بەجیٚ بکریٚن . شایانی باسە خەباتی جەماوەری کوردستانیش لەو ڕۆژانەدا هەمان شیٚوەی فراوان‌و ڕیٚکخراوی بەغدای وەرگرت . دانیشتوانی شاری سلیٚمانی ، بەوێنە ، لە نامەیەکی تایبەتیدا ئەم داخوازی‌یانەی لای خوارەوەیان خستە بەر دەمی وەزارەتی ساڵح جەبر کە لە ناوەرۆکی گشتییدا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ دروشمە سەرەکی‌یەکانی ناوچەو مەڵبەندەکانی‌تردا نەبوو :

١ — دانی مافە دیموکراسی‌یەکانی گەل .
٢ — ڕیٚگەدان بە ژیانی پارتایەتی سەربەخۆ .
٣ — ڕیٚگەدان بە دامەزراندنی جڤاتی کریٚکاران .
٤ — ئازادکردنی هەموو گیراوە سیاسی‌یەکانی عیراق .
٥ — لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ .

نیٚرەرانی نامەکە بەم جۆرە کۆتاییان پی‌هیٚنابوو : «دانیشتوانی شارەکەمان دەست لە خەباتی خۆیان هەڵناگرن هەتاوەکو ئەم داخوازی‌یانە جیٚ بەجیٚ دەکریٚن»[١٦] . بۆ جیٚ بەجی‌کردنی هەمان مەبەست شوبات‌و نیسانی ١٩٤٨ چەند وەفدیٚکی تایبەتی لە

---

(١٦) بڕوانە :
نوري عبدالرزاق حسين ، تيارات سياسية في الحركة الوطنية العراقية ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٥ .

کوردستانەوە هاتنە بەغدا . ڕۆژی سیازدەی شوبات نوێنەرانی هەولێرو کۆیە پێکرا ڕژانە سەر شەقامەکانی بەغداو دوای زیارەتی گۆڕی شەهیدانی ۲۷ی کانوون لەگەڵ دانیشتوانی پایتەختدا بەشداری ناشتنی نیشتمانپەروەری کورد حسەین عەلی‌یان کرد کە بەر لەوە لە یەکێك لە خۆنیشاندانەکانی بەغدادا بریندار کرابوو . گۆڤاری «گەلاوێژ» لەم بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێت :

«لە ڕۆژی ۱۹٤۸/۲/۱۳دا پۆستەی کۆیەو هەولێر گەیشتنە جێ ، ئەوی پێی بڵێن پیاوەتی نواندیان ، بە شەقامەکانا سەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان . چەپکە گوڵیان بە دیاری بۆ بردن ، پێ‌یان وتن وا مەزانن کە ڕۆیشتوون ! ، نەڕۆیشتوون ، لە گۆشەی دڵمانا جێتان تەرخانە . بەوەش وازیان نەهێنا ، لەگەڵ کوڕگەلی (کوردا) تەرمەکەی حسەین عەلی‌ی تازەپێگەیشتوویان بردە شارە پیرۆزەکەی نەجەف ، ئەو شارە کە ئامۆزای پێغەمبەری لێ میوانەو ئەهلەکەشی ئەهلی دانش‌و عیرفانە»[17] .

ڕۆژی ۲٦ی شوباتیش وەفدێکی پێنج‌سەد کەسی لە زاخۆو ڕانیەو سلێمانی‌یەوە هاتنە بەغداو لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی پایتەختدا خۆنیشاندانێکی گەورەیان ڕێکخست‌و چوونە سەر گۆڕی شەهیدان‌و لەوێ چەند وتارێکیان بە عەرەبی‌و کوردی خوێندەوەو چەند جارێك بە گەرمی باسی ئەوەیان کرد کە دەبێت خەباتی هاوبەشی عەرەب‌و کورد ببێتە بەردی بناغەی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نیشتمانی تاوەکو گەل بتوانێت بەسەر دوژمندا زاڵ بێت . دیسان « گەلاوێژ» ئەو ڕۆژە مێژوویی‌یەی بۆ خستوینەتە ئەم چوارچێوە ڕازاوەیەوە :

«ڕۆژی ۱۹٤۸/۲/۲٦ کوڕگەلی سولەیمانی گەیشتن[18] ، تەنها ئەوان ۳۰۰ کەسێك بوون . لەگەڵ لاوەکانی ڕانیەو زاخۆ یەکیان‌گرت . کە کۆبوونەوە دیمەنی ۵۰۰ کوردی جوامێری دلێری دڵ بریندارت ئەدی کە بۆ پرسەی برایەکی هاوفیکریان ئەچن . لە دەشتی مەلیك فەیصەلدا لە پاش ئەوە کە ڕیزیان بەست ڕووەو گۆڕستانی[19] (باب المعظم) بە شارع ڕەشیدا لە سەعات دوو نیوی پاش

(۱۷) بڕوانە :
«گەلاوێژ» ، مارتی ۱۹٤۸ ، ل ۱٤ .
(۱۸) لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێت دەستکاری‌ی ڕێنووسەکەی نەکراوە .
(۱۹) لە دەقی وتارەکەدا : ڕووەو گۆڕی . . .

نیوەڕۆوە بەری‌کەوتن . . . لە پێشەوە بەیداخی عیراق ، لە پاشا هەندێ لە پیاوماقوڵ‌و ریش سپی‌یەکان بە جلوبەرگی کوردی‌یەوە چوار چوار بە شوێن بەیداخەکەوە ، ئینجا بەیداخی پۆستەی سولەیمانی ، رانیە ، زاخۆ . بەشوێن ئەوانا کچانی کورد چەپکە گوڵیان بە دەستەوە ، لە پاشا لاوان بە جلوبەرگی کوردی‌و بەیداخی پرسەوە ، بەشوێن ئەوانا جووتە منداڵێکی بچکۆلە بە مراخانی‌و شەرواڵەوە ، دیسان کچان بە چەپکە گوڵ‌و ریحانەوە ، لە شوێنیانەوە کورپە کوردەکان . . سەرە هاتەوە سەر لاوەکان بە خۆیان‌و بەیداخەکانیانەوە ، لەم بەیداخانەدا هەموو جۆرە شتێك نووسرابوو : «پرسەی شەهیدەکان ، وەفدی کوردەکان ، زمانی کوردو عەرەب ، برایەتی کوردو عەرەب ، داواکردنی ئاسایشی وڵات» . ئەمانە کە بەم ڕێکوپێکی‌یە ڕێکخرابوون هەر لە بەینی بیست هەنگاوێکدا دوو کورد ، یەکێ لە لای ڕاست‌و یەکێ لە لای چەپ بە جلوبەرگی کوردی‌و بە فیشەك‌و دەمانچەی بڕنەوەوە ئەڕۆیشتن . ئەمانە هەموو پەردەیەکی کشوماتی ماتەمی‌یان بەسەرا کێشراو هەموو دەستەو کەمەرو لەسەر خۆ ملی ڕێیان گرت بە بێ دەنگ‌و بە بێ ورتە . عالەمی بەغدا هەر لە «ساحەی مەلیك فەیصەل»ەوە تا گۆڕستانی «باب المعظم» بەژن‌و پیاوەوە ئەم بەرو ئەوبەری «شارع رەشید»یان گرت‌و سەیری ئەم دیمەنەو نمایشەیان دەکرد . لە سەعات چوارا گەیشتنە گۆڕستان‌و چوونە ژوورەوە . . .»[20] .

«گەلاوێژ» کاتێك دێتە سەر باسی ئەو وتارەی حەمەدی ئەحمەدی تەها لەسەر گۆڕی شەهیدان خوێندوویەتەوە ئەم قسە پڕمانایانەی خۆیشی خستۆتە پاڵ قسەکانی وتەبێژی کورد :

ئەی «شەهیدانی ڕێگەی ئازادی ! دیمەنی ئەم کوڕو کچانە کە لەسەر گۆڕەکانتانا ئەیانبینن پاشەڕۆکی دروێنەکراوەکانی ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلولن کە بۆ ئازادی هاتنە مەیدانەوەو دەستی پیسی بێگانە دەستی درێژی مەردانەی بەستن‌و لەگەڵ ئێوەدا کردنی بە ناحەز ! ئەو ئامانجە کە ئێوە بۆی هاتنە مەیدانەوە هەر ئەو ئامانجە بوو کە ئەوان بۆی چوونە زیندانەوە ! ئێستە لێك‌تێگەیشتین کە دڵمان لە

(٢٠) «گەلاوێژ» ، هەمان ژمارە ، ل ١٤ – ١٦ .

عاستی یەك پاکەو ئامانجمان ئامانجێکی پیرۆزو دڵمان دڵێکی بێ کەلە ! !»[٢١] .

ڕۆژی ٥ی مایسی ١٩٤٨ هەموو ئەمانە لە کاتی هاتنی وەفدی خانەقیندا بۆ بەغدا دووبارە کرانەوە[٢٢] .

خەباتی بێ‌وچانی گەل لە سەرانسەری وڵاتدا وەزارەتی محەمەد صەدری ناچارکرد بەشێکی‌تر لە داخوازی‌یەکانی هێزە نیشتمانی‌یەکان جێ بەجێ بکات . دوای دوودڵی‌یەکی زۆر ڕۆژی ٢٢ی شوبات بڵاوە بە ئەنجومەنی نوێنەران کراو بڕیاری هەڵبژاردنی نوێ درا ، ژمارەیەکی زۆر لە بەندە سیاسی‌یەکان بەردران ، ڕێگە درایە ڕۆژنامەو گۆڤارە داخراوەکان بکەونەوە دەرچوون . پاش ماوەیەك هەواڵی کشانەوەی دەستەی سوپایی بەریتانی ڕاگەیێنرا ، ئەو کارەی کۆمەڵانی خەڵك بە «سەرکەوتنێکی نیشتمانی»ی گەورەیان لە قەڵەمدا[٢٣] .

گەلی کوردیش لە ئەنجامی سەرکەوتنی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمدا بە چەند مافێکی سەرەتایی خۆی گەیشت . بۆ یەکەم جار لە مێژووی عیراقدا ڕێگەی دەرچوونی گۆڤارێکی سیاسی‌ی بە زمانی کوردی درا[٢٤] . ڕۆژی ٢١ی مارتی ١٩٤٨ بۆ یەکەم جار کورد وا فراوانو ئاشکرا یادی نەورۆزی لە بەغداو شارەکانی کوردستاندا کردەوە .

بە داخەوە بەهاری نوێی گەلی عیراق زۆر تەمەن کورت بوو . کۆنەپەرستانی عیراق توانی‌یا بەخێرایی ڕیزەکانیان ڕێك بخەنەوەو بکەونەوە هێرش . هێشتا مانگی مارت کۆتایی نەهاتبوو کە وەزارەتی محەمەد صەدر بە دەستووری وەزارەتەکەی سالح جەبر ڕێگەی نەدا بە پارتی گەل (شەعب) دەست بکاتەوە بە کار کردن . ئەم لادانەی وەزارەتی صەدر لە کاتی هەڵبژاردنی نوێدا زیاتر خۆی نواند . لە زۆر شارو ناوچە دەزگاکانی میری بە ئاشکرا دەستیان وەردایە کاری هەڵبژاردنو لە چەند

---

(٢١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٧ .

(٢٢) هەمان سەرچاوە ، ل ١٨ — ٢٢ .

(٢٣) ئەو قسەیە هی لۆنگریگە ، بڕوانە :

S.H.Longrigg Op. Cit., P. 347.

(٢٤) مەبەست گۆڤاری «نزار»ە کە خوالێخۆشبوو مامۆستا عەلائەددین سەجادی سەرنووسەری بوو

شوێنێك نیشتمانپەروەرانو پۆلیس لەسەر ئەوە پێکیانا دا . هەمان کات کاربەدەستان لە چەند شوێنێك لە کرێکارانیان دا . پۆلیس مانگرتنی کرێکارانی شەمەنەفەری هەولێری دامرکاندەوە . لەوەیش خراپتر بە کرێکارانی (حدیثە) کرا ، بە تایبەتی چونکە بوونە هۆی زیان گەیاندن بە کۆمپانیای نەوتی عیراق دوای ئەوەی لە پێناوی چەند مافێکی سەرەتاییدا ناچار بوون مان بگرن . سەرچاوە هەن ئەو زیانە بە چەند ملیۆنێك دینار لە قەڵەم دەدەن[٢٥] .

کۆنەپەرستان بەمانە قایل نەبوون ، ئەوان دەیانویست عیراق بگێڕنەوە دۆخەکەی جارانیو دیسان هێزە نیشتمانییەکان سەرکوت بکرێنەوەو کاروباری وڵات بدرێتەوە دەست نوری سەعیدو دەستەودایەرەکەی . بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم مەبەستەو لاوازکردنی وەزارەتی صەدر ژمارەیەك لە ئەندامانی کشانەوە . لەوەیش زیاتر کۆنەپەرستانی ئەوسای عیراق کەڵکیان لە ڕوداوەکانی فەلەستین وەرگرت . بەو بیانووەوە لە مانگی مایسەوە بە صەدان نیشتمانپەروەر ئاخنرانە بەندیخانەکانی وڵاتەوە . ژمارەیەکی زۆر لە قوتابیانی سلێمانی لە کاتی تاقی کردنەوەدا ڕاپێچ کران[٢٦] . دوای ئەوەی مزاحم پاچەچی ، کە دۆستێکی نزیکی نووری سەعید بوو ، ڕۆژی ٢٦ی تەمموزی ١٩٤٨ وەزارەتی نوێی دامەزراند هێرشی کۆنەپەرستان بۆ سەر نیشتمانپەروەران هێندەی تر توندو تیژ بوو . زۆری نەبرد کۆتو زنجیرەکەی جاران خرایەوە گەردنی کۆمەلانی خەلك .

گەلێك هۆ یاریدەی کۆنەپەرستانیان دا بتوانن وا خێرا لە دەسکەوتە سەرەتاییەکانی گەل بدەن . بەر لە هەر شتێك دەبێت ئەو ڕاستییە ڕەچاو بکەین کە بەشێك لە هێزە نیشتمانییەکان هەڵوەستو وردە کشانەوەی کۆنەپەرستانیان دووربینانە نەنرخاند ، لەوان وابوو دوژمنیان لە باڵ کردووەو تەنانەت لە گەرمەی کەوتنیدا تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵی نەرمو نیان بوون ، وا دیارە «مارەکەی مام هۆمەر»یان لە یاد نەبوو . سەرۆکی پارتی «ئیستیقلال» محەممەد مەهدی کوبە هەر بەوە

---

(٢٥) بە وێنە بڕوانە گۆڤاری «ڕۆژهەڵاتی ئەمڕۆ» ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە پێنجی ١٩٥٧ ، ل ١٤ .

(٢٦) دیدەنی لەگەڵ ئەفسەری خانەنشین مستەفا عەبدوڵلا ، ڕۆژی ١٥ی شوباتی ١٩٨٥ .

قایل نەبوو لە وەزارەتەکەی محەمەد صەدردا بەشدار بێت ، بەڵکو بە وەزارەتی تەمو یەنیش قایل بوو کە دەورێکی ئەوتۆی نەبوو ، کەچی بەرامبەر بەوە لە گەرمەی سەرکەوتنی جەماوەردا وەزارەتە هەرە گرنگەکانی وەك کاروباری ناوخۆو هەندەرانو بەرگری درانە دەست ژمارەیەك لە سیاسی یە کۆنەپەرستە قاڵبووە بێزراوەکانی ئەو رۆژگارە . هەمان کات بەشێك لە هێزە نیشتمانی یە بۆرجوازی یەکان لە کاری رۆژانەیاندا بە جۆرێك رەفتاریان دەکرد وەك دووبەرکی یان لەگەڵ چینو دەستە نیشتمانی یەکانی تردا گەیشتبێتە ئاستی تەقینەوە[٢٧] .

بێ گومان لەگەڵ هەموو کەموکورتی یەکانیدا ئینجا راپەرینە پڕ لە قارەمانێتی یەکەی کانوونو رووداوو ئەنجامەکانی لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژووی هاوچەرخی عیراقو رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەراستن . وەك مێژوونووسی میسری محەمەد عودە نووسیوی یە ئەم راپەرینە گەورەترین لێدان بوو بۆ «سیاسەتی دەرەوەی ئێرنست بێڤن[٢٨] لە سەرانسەری رۆژهەڵاتی عەرەبدا»[٢٩] ، چونکە ، بە راستی ، بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی داوی پیلانێکی گەورە کە لەندەن دەیویست لە رێگەیەوە وڵاتانی ناوچەکە لە جاران زیاتر ببەستێت بە خۆیەوە . نیشتمانپەروەرانی وڵاتە عەرەبی یەکان هەر زوو لەم راستی یە تێگەیشتن بۆیەکا بە گەرمی پشتگیری ی خەباتی قارەمانانەی گەلی عیراقیان کرد . رۆژانی راپەرینەکە شەقامەکانی قاهیرەو دیمەشقو بێروت زنجیرەیەك خۆنیشاندانی گەورەیان بەخۆیانەوە دی[٣٠] .

راپەرینی کانوون بووە سەرەتای ئاڵوگۆڕێکی قوولو پڕئەنجام لە جۆرو شێوازی بیرکردنەوەی سیاسی ی کۆمەڵانی خەڵکی عیراقدا بە کوردو عەرەبی یەوە . ئەمەش بەر

---

(٢٧) بە وێنە بڕوانە :

«صوت الاهالي» (جريدة) ، بغداد ، ١٩ أيلول ١٩٤٨ ، محمد مهدي كبه ، المصدر السابق ، ص ٢٤٨ - ٢٤٩ .

(٢٨) کاتی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئێرنست بێڤن وەزیری هەندەرانی بەریتانیای گەورە بوو .

(٢٩) محمد عوده ، ثورة العراق ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٢ .

(٣٠) بڕوانە :

خالد بكداش ، إنتفاضة الشعب العراقي لسنة ١٩٤٨ واثرها في تطور القضية العربية ، مطبعة المثنى(؟) ، ١٩٤٨ ، ص ١١ .

له هەر شتێکی‌تر ڕەنگی له شێوەی خەباتیاندا دژی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکان دایەوە بەوەی ئەو خەباتە چووە چوارچێوەیەکی گشتی‌ی یەکگرتووەوە . هیچ کاتێك بەر له کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ ئاوەها بە صەدان هەزار کەس له سەرانسەری عیراقداو له یەك کاتداو بۆ یەك مەبەست ڕانەپەڕیون . بەپێی هەندێك سەرچاوە ژمارەی بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە له ٣٠٠ هەزار کەس زیاتر بووە(٣١) .

یەکێك لە ئەنجامە هەرە گەورەو قووڵەکانی ڕاپەڕینی کانوون بریتی بوو لەوەی کە بە کردەوەو تاقی‌کردنەوە سەرەتاو بایەخی خەباتی هاوبەشی ڕێکخراوی عەرەب‌و کوردی خستە ڕوو ، ئەو ڕاستی‌یەی بووە بەردی بناغەی سەرکەوتن‌و دەسکەوتەکانی ڕاپەڕینەکە خۆی . گەلێك له هێزە پێشکەوتنخوازەکانی عەرەب دانیان بەمەدا ناوە(٣٢) . یەکێك له ئەنجامە گرنگەکانی ئەم دیاردە نوێی‌یە ئەوەبوو کە داخوازی‌یەکانی گەلی کورد تەنها له چوارچێوەی کوردستاندا نەماوە ، بەڵکو تا ڕادەیەك له ناوچەکانی تریشدا ڕەنگی دایەوە . هەر له ڕۆژانی ڕاپەڕینەکە خۆیدا له هەر چوار لای عیراقدا دروشمی بەردانی بەندە سیاسی‌یە کوردەکان بەرزکرایەوە ، ئەوەی تەنانەت سەرنجی مێژوونووسەکانی دەرەوەیشی ڕاکێشاوە(٣٣) . له کوردستان خۆشیدا بۆ یەکەم جار له ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا هەستی برایەتی نێونەتەوەیی خۆی نواند(٣٤) . کوردو تورکمان‌و ئاسووری له کەرکوك‌و خانەقین‌و شوێنی‌تر یەك سەنگەری خەبات بۆ یەك مەبەست کۆی‌کردەوە .

کەم شت بە ڕادەی ئەم دیاردە نوێیەی ژیانی سیاسی‌ی گەلی عیراق مەترسی‌ی خستە ناو دڵی ئیمپریالی‌یەکانەوە . زۆر بەسەر ڕاپەڕینی کانووندا تێنەپەڕی کاتێك

---

(٣١) بڕوانە :

(Sovermenay Iraq) , Moscow, 1966 , P . 158.

(٣٢) بە وێنە بڕوانە :

«الاخبار» (جريدة) ، بيروت . ٩ شباط ١٩٦٤ .

(٣٣) بڕوانە :

S.H.Longrigg , op. Cit. , P. 346

(٣٤) له گاورباغی ئەو جۆرە یەکیەتی‌یە تەنها له ناو کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عیراقدا له ڕۆژانی مانگرتنەکەی هاوینی ساڵی ١٩٤٦دا خۆی نواند .

«ئینتێلیگێنس سێرڤیس»ی بەریتانی[٣٥] لە یەکێك لە بەڵگە نهێنییەکانیدا داوای لە پیاوەکانی کرد کە بەشێکی زۆری هەوڵو تەقلایان لە عیراق بۆ خۆش‌کردنی ئاگری ناکۆکی نەتەوەیی نێوان عەرەبو کورد تەرخان بکەن[٣٦]. بە هەمان دەستوور بەکرێ‌گیراوەکانی کۆمپانیای نەوتیش بۆ جێ بەجێ کردنی هەمان مەبەست چالاکانە کەوتنە خۆ.

یەکێك لە نیشانە جیاکەرەوەکانو دەسکەوتێکی دیاری کۆمەڵایەتی ی ڕاپەڕینی کانوون ئەوەبوو کە ئافرەتی شار، چ عەرەبو چ کورد، بە شێوەیەکی فراوانو ڕێکوپێك تێکەڵی ژیانی سیاسی ی بوونو شان بە شانی پیاو بۆ ڕوخاندنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هاتنە کۆڕی خەباتەوە. یەکێك لە بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە بە تایبەتی باسی شوێنی ئافرەتی کوردی لە خۆنیشاندانەکانی بەغدای پایتەختدا کردووە[٣٧].

ڕاپەڕینی کانوون دەری‌خست چۆن ئیتر شار بۆتە مەڵبەندی سەرەکی بزوتنەوەی سیاسی‌و خەباتی ڕزگاریخواو چۆن ئیتر ئەم گوندو لادێ بەدووی خۆیدا ڕادەکێشێت[٣٨].

ئەمە نیشانەی قاڵبوونی خەباتی ڕزگاریخواو نابووت‌بوونی چینو دەستە دەرەبەگی یەکانو دروست‌بوونی یەك بازاری یە. لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا دیاردەی بەرزبوونەوەی دەوری پێشەنگی ی شار لە کوردستانیشدا زۆر بە ڕوونی خۆی نواند، بە تایبەتی لەو بزوتنەوەیەدا کە لە ناو جوتیارانی عەربەتدا[٣٩] ئەیلولی

---

(٣٥) «ئینتیلیگێنس سێرڤیس» (Intelligence service) دەزگای جاسوسی بەریتانی‌یە کە سەرەتای دامەزراندنی دەگەڕێتەوە دەوروبەری کۆتایی سەدەی پازدەمین. بۆ جێ بەجێ کردنی مەبەستەکانی پەنا دەباتە بەر هەموو ڕێگەیەکی وەك پیلانگێری‌و کڕینو فریودانو نانەوەی تۆوی دووبەرەکی‌و کوشت‌وبڕ.

(٣٦) بڕوانە:
«الغد»، مجلة، ؟، شباط ١٩٦٤، ص ١٢ – ١٣.

(٣٧) بڕوانە:
نوري عبدالرزاق حسين، المصدر السابق، ص ٦٢.

(٣٨) واتە «المدينة تجر وراءها القرية». ئەمەش یەکێکە لە دیاردە گرنگەکانی کامڵ بوونو بەرەوپێش‌چوونی خەباتی جەماوەر.

(٣٩) عەربەت کەوتۆتە دەشتی شارەزوورەوە، وا لە نێوان هەڵەبجەو سلێمانیدا.

١٩٤٨ تەقی‌یەوە . جوتیارانی کوردستان لەم بزوتنەوەیەی عەربەتدا بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی ڕێکخراو دروشمی خەباتی دژ بە چەوساندنەوەی دەرەبەگی‌یان هەڵگرت . ڕاکێشانی لادێ لە لایەن شارەوە لە ڕووی سیاسی‌یەوە لە ڕوداوەکانی عەرەبەتدا لەوەدا دەبینرێت کە جوتیارانی ناوچەکە لە کاتی بزوتنەوەکەیاندا جگە لە داخوازی‌یە ئابووری‌یە تایبەتی‌یەکانی خۆیان چەند دروشمێکی سیاسیشیان هەڵگرت ، وەك لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠و نەبەستنی هیچ جۆرە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ وڵاتە ئیمپریالی‌یەکان‌و کێشانەوەی دوا سەربازی بێگانە لە خاکی نیشتمان‌و بەردانی بەندە سیاسی‌یەکان‌و چەند داخوازی‌یەکی تری لەو جۆرو بابەتە . دەوروبەری ٥٠٠ جوتیاری ناوچەی عەربەت ئەم داخوازی‌یانەیان کردە بروسکەیەك‌و دایانە کاربەدەستانی بەغداو ڕۆژنامەکانی پایتەخت (٤٠) .

بزوتنەوەی جوتیارانی عەربەت دوو ڕاستی‌ی‌تریشی نیشان‌دا ، یەکەمیان قووڵ‌بوونەوەی تەفاعولی عوزوی لە نێوان ڕوداوەکانی شارو لادێکانداو دووەمیان جێگیربوونی خەباتی هاوبەشی عەرەب‌و کورد بە خێراییەکی کتوپڕ . ڕۆژی ١٧ی ئەیلولی ١٩٤٨ ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی بەغدا بۆ پشتگیری‌ی جوتیارانی عەربەت خۆنیشاندانێکیان ڕێکخست‌و هەر دروشمەکانی ئەوانیان هەڵگرت (٤١) . ئەمە بە جارێك کۆنەپەرستی‌ی عیراق تۆقاندو بێ‌جێ تاقێك لە هێزە بۆرجوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانیشی ترساند . پۆلیس لە یەك کاتدا بەربووە گیانی نیشتمانپەروەرانی بەغداو جوتیارانی عەربەت . تەنها لە بەغدا ٨٨ کەس بریندار کران‌و پتر لە ٢٥٠ کەسیش گیران (٤٢) .

هەڵسانی جوتیارانی عەربەت‌و پشتگیری‌کردنیان لە لایەن نیشتمانپەروەرانی پایتەختەوەو ڕوداوەکانی ڕاپەڕینەکەی کانوون بۆ خۆی‌و هێرشی نوێی کۆنەپەرستان لە کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩٤٨وە ، تا ڕادەیەك بایەخی بوونی بەرەیەکی نیشتمانی‌ی یەکگرتووی بە زۆر لایەنی سیاسی سەلماند ، بە تایبەتی چونکە یەکێك لەو هۆیانەی

(٤٠) بڕوانە :

«صوت الاهالي» ، ١٩ أيلول ١٩٤٨ .

(٤١) هەمان سەرچاوە .

(٤٢) بڕوانە :

عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء الثامن ، ص ١٤ .

ئەركی سەر شانی كۆنەپەرستی‌ی عیراقی ئاسان كرد بریتی بوو لەوەی هێشتا هەموو هێزە نیشتمانی‌یەكان لە نرخی بوونی بەرەیەكی نیشتمانی تێنەگەیشتبوون . لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی‌یە لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی كانووندا هەرچەندە هێزە نیشتمانی‌یە پێشكەوتنخوازەكان یەك جۆر دروشمیان هەڵگرتبوو كەچی جاری وا هەبوو شان بە شانی یەك نەدەچوونە كۆڕی خەباتەوە . خوا هەڵناگرێت دوژمن لە لایەن خۆیەوە درێغی نەكردو چەند بیتوانیایە هێند ئاگری ناكۆكی‌ی خۆش دەكرد ، كە كەوتیشە گیانی ناحەزانی بێ جیاوازی هەموویانی لە یەك بەندیخانە توند كرد . ئەمە بووە دەرسێكی گەورە بۆ نیشتمانپەروەرانی عیراق‌و دەوری بینی لە خۆش‌كردنی ڕێگەی دامەزراندنی بەرەی نیشتمانی‌ی یەكگرتووی ئایندەدا .

ئیمپریالی‌یەكان‌و كۆنەپەرستانی ناوخۆش دەرسی كەمیان لە تاقی‌كردنەوەكانی ڕاپەڕینی كانوونی دووەمی ١٩٤٨ وەرنەگرت . سەركەوتنی جەماوەرو بەتاڵ‌كردنەوەی «پەیمانی پورتسموٚث» بەر لە هەر شتێك ئەو ڕاستی‌یەی بۆ دەرخستن كە بۆ عیراق ڕێبازی سیاسەتی كۆلۆنیالی‌ی كلاسیكی ئیتر چەكە بەكارەكەی جاران نی‌یەو لەوانەیە زیانی لە قازانجی زیاتر بێت بۆیان . بۆیەكا لەوساوە ئیتر پەنایان بردە بەر فێڵ‌و فەرەجی سیاسەتی « كۆلۆنیالی‌ی نوێ» [٤٣] . جارێكی‌تر ببڕای ببڕا باس‌و خواسی بەستنی پەیمانێكی دووقۆڵی‌ی وەك «پەیمانی پۆرتسموٚث»یان نەهێنایەوە گۆڕێ ، باس بووە باسی « خەباتی هاوبەش دژی دوژمنی هەموان — كۆمۆنیزمی جیهانی ! ! ! » . ئەمە تا ناوەندی پەنجاكان ڕێگەی بۆ بەستنی «پەیمانی بەغدا» [٤٤] خۆش كرد .

---

(٤٣) كۆلۆنیالی‌ی نوێ ، واتە نیوكۆلونیالیزم (Neo — Colonialism) (الاستعمار الجدید) ، بریتی‌یە نە بەرگی نوێی ئیمپریالی‌ی جیهانی . دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەكان لە ژێر زەبری بەهێز بوونی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای گەلان‌و دروست‌بوونی بەرەیەكی سۆشیالیزمی فراواندا ناچار بوون بۆ جێ بەجێ كردنی مەبەستەكانی جارانیان پەنا بەرنە بەر شێوازی كاری نوێ ، چونكە شێوازی ڕیسوابووی جارانیان ئیتر دەستی نەئەدا . ناوەرۆكی كۆلۆنیالی‌ی نوێ بریتی‌یە لە «ئیمپریالیزم بێ ولاتی ژێردەستە» . یەكێك لە ڕووە هەرە گرنگەكانی كۆلۆنیالی‌ی نوێ هەوڵ دانە بۆ ڕاكێشانی بۆرجوازی‌ی نیشتمانی ، یا هیچ نەبێت نانەوەی داوی زەلەی گەورە بۆی .

(٤٤) هەرچەندە لە زمانی كوردیدا پەیمان لە بریتی «معاهدة» بەكار دەهێنرێت ، بەڵام لە ڕاستیدا دەقاو دەق مانای «حلف» دەگەیێنێت . ڕێككەوتننامەش پڕ بە پێستی «إتفاقیە»یە . شایانی باسە ئەوروپایی‌یەكان وشەی پاكت (Pact) بۆ «حلف» بەكار دەهێنن .

له ژێر سایەی ڕێبازی سیاسی ی نوێیاندا کۆلۆنیالی یەکان و کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە شێوەیەکی فراوان و لێکۆڵراوە کەوتنە ڕاوی زۆرزانانەی ئەوانەی لە سەنگەری نیشتمانیدا بوون ، هەوڵیان دا لێیان بکڕن ، یا هیچ نەبێت بە هەڵەیانا بەرن . هەمان کات زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە خۆش کردنی ئاگری ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان هێزە نیشتمانی یەکاندا ، چونکە دەیانویست دوژمنانیان بە کارو کێشەی لابەلاوە خەریك بکەن . سەرۆکی حیزبی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە لە یادداشتەکانیدا ئاشکرا توخنی ئەم باسە کەوتووەو دەڵێت کاربەدەستان هەوڵیان دەدا حیزبەکەی ئاراستەی نیشتمانپەروەرەکانی تر بکەن تاوەکو لەو ڕێگەیەوە « بە تیرێك دوو نیشان بپێکن . . . »[٤٥] .

بەڵام ئەو دەرسانەی ئیمپریالی یەکان لە ڕاپەڕینی گەورەی کانوونیان وەرگرت وەك دەرمانێکی هێمن کەرەوەی کاتی وابوو بۆ ئەو دەردە کوشندەیەی دابووی لە پەرەی دڵیان . تازە جارێکی تر گەلی عیراق ، دوای ئەوەی تامی سەرکەوتنی کانوونی چێشت ، بەوان دابین نەئەکرا . ڕوخاندنی « پەیمانی پۆرتسموٚث» بە جارێك گەلی عیراقی خستە سەر ئەو باوەڕەی دەتوانێت سەر بە کۆنەپەرستی شۆڕو نیشتمانی لە دەست بێگانە ڕزگار بکات . بەڵگەی مێژوویی گەورەی ئەم ڕاستی یە لەوەدا بەدی دەکرێت کە ئەگەر گەلی عیراق دوای «شۆڕشی بیست» پێویستی بە ٢٨ساڵی ڕەبەق بوو بۆ ئەوەی بتوانێت بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانەی تری وەك ئەو بەرپا بکات ، ئەوا دوای ئەمیان لە چوار ساڵ زیاتری نەویست بۆ تەقاندنەوەی ڕاپەڕینێکی نوێ[٤٦] ، هەمووی بەسەر یەکەوە دە ساڵ و چەند مانگێکیشی نەخایاند کاتێك شۆڕشی بۆرجوازی ی – دیموکراتی گەلی عیراق[٤٧] تەختوتاراجی ڕژێمی پاشایەتی بە جارێك هەڵتەکاند .

---

(٤٥) محمد مهدي كبه . المصدر السابق . ص ٢١٨ – ٢١٩ .

(٤٦) مەبەست ئەو ڕاپەڕینەیە کە ساڵی ١٩٥٢ تەقیەوە .

(٤٧) مەبەست شۆڕشی چواردەی تەمموزە .

باسی دوازده‌مین
چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ك له‌ مێژووی چینی
كرێكاری كورد

دەگمەن نووسەرانی خۆمانو بێگانە بیریان لە کرێکاری کورد کردۆتەوە(*) .
دوور نەڕۆین لە هیچ کامێك لە بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی ی مێژوونوسی گەورەماندا زۆرو کەم ناوی کرێکاری کورد نەهاتووە . بێ‌گومان ئەمیش کەلێنێکی ترە لەو دەیان کەلێنانەی لە مێژووی نوسراوماندا هەن ، بەلاّم کەلێنێکی گەورە ! .
وابزانم لە ڕاستی دوورنا کەومەوە گەر بڵێم ئەدەبی کوردیش ، بەداخەوە ، لەو کەلێنە بێ‌بەش نی یە . کرێکاری کوردیش وەك ڕونا کبیرو جوتیارو هەموو خەڵکێکی تر خاوەن دڵو هەستە ، دڵی وەك هەموو کرێکارێکی‌تر سافو هەستی وەك ئەوان بەرزە ، ئەویش لە هەموان زیاتر ئارەق دەڕێژێتو لە هەموان هیلاكو بێ‌کات‌ترە ، بۆیە کەمتر باسی خەڵك دەکاتو زیاتر لە هیلاکیو دەردو ئازارو نەبونیو بێ مافی دەگاتو حەز بە یاریدەی هەموو لێ‌قەوماوێك دەکات . تاڵ لای ئەو تاڵ‌ترو شیرین لای شیرین‌ترە . لەزەت لە هەموو خۆراکێك دەبینێت . وەك هەموانو ،ڕەنگبێ زیاتریش ، حەز بە چاوی کاڵو لێوی ئاڵو گۆنای پڕخاڵ دەکات ، کاتی بوایە ئەویش چاوباز دەبو ! . ژمارەیان زۆرو کێشەیان زۆرتر ، بۆیە ژیانیان پڕ لە چیرۆکی بێ هاوتاو داستانی دانسقەو تابلۆی ڕەنگینە . . حەیفە دەستی ئەدیبی کوردی دڵ پەرەی گوڵ کە تالاّوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشكو قەڵەمی داوە ، زوو نەگاتە گەوهەرو ئەڵماسی ئەو خەزنە دەوڵەمەندە ! .

× × ×

(*) شوباتی ١٩٧٩ لە «ڕۆشنبیری نوێ»دا بلاّوکراوەتەوە (ل ٨ ــ ١٤) .

لەم وتارەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی چەند ڕوویەکی سەرەتای دروستبونو
هاتنەکایەی چینی کرێکاری کورد بخەینە بەرچاو کە دور نی‌یە سەرنجی خوێنەر
ڕاکێشن .

لە سەردەمی هەرە کۆنی شارستانەتی مرۆڤەوە کرێکارو کرێگرتە هەیە . بەڵام
هیچ کاتو لە هیچ شوێن ئەو کرێکارە پەرشو بڵاوانە نەبونەتە هێزی بنچینەیی
هێنانە بەرهەم لە ناو کۆمەڵدا تا پەیدابونی سەرمایەداری‌ی . لەگەڵ ئەمیاندا دوو
چینی نوێ دێنە کایەوە — بۆرژوازی‌و کرێکار . لەبەر ئەوەش کە پەیوەندی‌ی
سەرمایەداری لە ئەوروپای ڕۆژئاوا بەر لە شوێنی‌تر دروست بو ، هەر لەوێش
دەوروبەری سەدەی چواردەو پازدە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا چینی کرێکار
وەك هێزێکی دیاری کۆمەڵ هاتە ناو[1] .

لە زۆربەی وڵاتانی‌تر ، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست ، پەیدابونی
چینی کرێکار زۆر لەوە دواکەوت . جۆرو هۆی دروستبونەکەشی گەلێك لەگەڵ
ئەو جیاوازە . لە ئەوروپا ئاڵو گۆڕەکانی ناو کۆمەڵ چینی کرێکاریان دروست کرد ،
بەڵام لە وڵاتانی ڕۆژهەڵات ئەو ئاڵو گۆڕانە لە هۆی تێکەڵبون بە بازاری
سەرمایەداری‌یەوە کەمتر دەوریان بینی . لە سەدەی نۆزدەوە لێشاوی تێکەڵبونی
وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست بە بازاری سەرمایەداری‌ی جیهان دەستی
پی‌کرد . ئەمەو گەیشتنی ژمارەیەك دەسکەوتی پیشەسازی‌ی نوێی ئەوروپا بونە هۆی
دارشتنی بەردی بناغەی دروستبونی چینی کرێکاری زۆربەی وڵاتانی ئەم ناوچەیە .

لە کوردستان ئەم دیاردەیە لەبەر هۆی گرنگ تا ڕادەیەك لەو وڵاتانە
دواکەوت ، یەکەمیان هێزی زۆری پەیوەندی‌ی دەرەبەگی‌ی‌و پاشماوەی ژیانی
کۆچەری‌و نیمچە کۆچەری‌ی ناو کۆمەڵی کورد بوو . ئەوی‌تریان نەبونی دەربەندێکی
سەربەخۆ بوو کە کەلوپەلی کوردستانو بەرهەمی هێنراوی پیشەسازی‌ی ئەوروپای
تێدا کۆبێتەوەو پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر کرێکارو چەند کۆمپانیایەك بێت .

بەڵام بەرامبەر بەوە مەرجی‌تری پێویست بۆ دروست بونی ئەم چینە تازەیە لە
ئارادابون . یەکەمیان دەوڵەمەندی‌ی کوردستانە کە بەرهەمی کشتوکاڵو ئاژەڵی لە

(١) بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە فلۆرەنسەی ئیتالیا دروستبوو .
بۆیەکا لەوێش یەکەم چەکەرەی هەردوو چینی نوێی کۆمەڵ — پرۆلیتاریاو بۆرجوازی پەیدابو .

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە گەیشتە چەند بازارێکی گرنگی ئەوروپا . کەلوپەلی دروست کراوی ئەوێش بەخێرایی گەیشتە کەلاترین شارو گوندی لای خۆمان . تەنانەت بەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ئینگلیزەکان کۆمپانیای تایبەتی‌یان لە شاری وەك دیاربەکر دامەزراند . هەر لە خۆشەوە نی‌یە گێ . ناپێر پێش پەنجا سالێ شاری کرمانشای ناو ناوە بەندەری کەلوپەلی ئینگلیزی‌و هندی[٢] .

دووەمیان پەرەسەندنی شارە کوردەکان‌و بەهێزبونی پەیوەندی‌ی بازرگانی‌یان لەگەلّ شارانی‌ترو پێشکەوتنی پیشەسازی‌ی خۆمالّی‌یانە . لەم ڕوانەوە بۆ ماوەیەکی زۆر کوردستان شان‌بەشانی مەلّبەندەکانی‌تری ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەڕاست هەنگاوی بەرەوپێش‌چونی دەنا . لە ڕێگەی ژمارەو بەراوردەوە دلّنیا دەتوانین بلّێین سەدەکانی ناوەند شارە کوردەکان لە گەلێك ڕووەوە وەك شارانی‌تری ڕۆژهەلاّت پەرەی‌دەسەندو قەوارەی خۆی وەردەگرت . گەڕیدەی تورکی ناودارو سەرچاوەی ڕەسەن ئۆلیا چەلەبی (١٦١١ — ١٦٧٩) کە ناوەندی سەدەی حەڤدە هاتۆتە کوردستان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە» کەیدا[٣] باسی گەورەیی ژمارەیەك شاری وەك دیاربەکرو بدلیسی کردووە . ئەو بازارو قەیسەری‌یانەی دیاربەکر کە ئەو باسیان دەکات ئەوسا لە زۆر ناوچەی ڕۆژهەلاّت کەم وێنەبون . هەر بەپێی قسەی ئەو دیاربەکر ١٢ گەرماو (حەمام)ی گشتی‌ی تیابووەو (١٤٠) مالّیش گەرماوی خۆیان هەبووە . بدلیس (٥) گەرماوی گشتی‌و (٦٠٠)ی تایبەتی‌ی تێدا بووە . ئەم ژمارەیەی دوایان بەلّگەی پڕ مانای دەولّەمەندی‌ی‌و ڕەفاهەتە[٤] .

---

(٢)
G. Napier , The Road from Baghdad to Baku, — (The Geographical Janrnal), London, Vol L111, No 1, January, 1919 , P . 18.

(٣) ١٠ بەرگەو سەرچاوەیەکی گرنگ‌و ڕەسەنە بۆ باسی ولاّتانی ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەڕاست لە دەورووبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەندا . ئۆلیا چەلەبی بەشی زۆری تەمەنی بە ناوچەکانی ئیمپراتۆری‌ی عوسمانی‌و چەند ولاّتێکی ئەوروپاییدا گەڕاوە .

(٤) بە پێی قسەی شەمسەدین سامی ژمارەی دانیشتوانی میرنشینی بدلیس ٣٠ هەزار کەس بوو. سەرچاوەی‌تر بە دەوروبەری ٥٠ هەزاری لە قەلّەم دەدەن (بڕوانە : شمس الدین سامی ، قاموس الأعلام . بەرگی دووەم ، ل ١٣٢٩ ؛ م . ی . شەمسی ، شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد ، باکو ، ١٩٦٧ ، ل ١٦) .

دوای ئۆلیا چەلەبی بە دەوروبەری ١٥٠ ساڵێك نوێنەری ناوداری ئینگلیز
عیراق کلۆدیۆس جێمس ریچ باسی چەند شارێکی‌تری کوردستانی کردووە
قسەکانی ئەویش بەڵگەی مێژووین دەربارەی ئاڵ‌و گۆرو بەرەوپێش چونی شار
کوردەکان . سنەی بە (٥) هەزار ماڵ داناوە ، کە هەر جۆر لێکی بدەیتەوە لە ٠
هەزار کەس تێدەپەرێ . مانای ژمارەیەکی وا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانی
ژمارەی دانیشتوانی شاری قودس ساڵی ١٨١٤ دەوروبەری ١٢ هەزارو بەغدا ساڵی
١٨٣١ نزیکەی ٢٠ هەزارو عەمانی پایتەختی ئوردونیش ساڵی ١٨٨٠ تەنها هەزا
کەس بووە[٥] .

پەیوەندی بازرگانی‌ی نێوان شارەکانی کوردستان خۆی‌و ئەو مەڵبەندو ناوچانەی
لێوەی نزیك بون بە پێودانی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبو . بە پێی سەرچاو
کۆنەکان تاوەکو سەدەی نۆزدەش ئەستەموڵ‌و دیمەشق‌و حەلەب‌و بێروت
رادەیەکی زۆر بە مەرو بزنی کوردستان بەرێوە دەچون . تەنها شاری ئەستەموڵ هە
ساڵەی یەك ملیۆن‌و نیو سەر مەری لەوێوە بو دەهات . ئەو سوپا گەورەیەی ب
سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشای کوری محەمەد عەلی گەورەی فەرمانرەوای میسر ساڵانی
١٨٣١ — ١٨٣٢و ١٨٣٩ هێرشی بردە سەر سوریا بە مەرومالتی کوردەواری
دەژیا[٦] . بەر لەوەی سەدەی رابوردو کۆتایی بێت تەنها ئەستەموڵ‌و حەلەب‌و بەغد
هەر ساڵەی ٣ ملیۆن مەری کوردستانیان بۆ دەهات . بەندەری سامسۆنیش بە تەنه
ساڵی ٢٠ ملیۆن هێلکەی لەوێوە دەهانی[٧] . دروست کردنی پردی قلیاسانیش

---

(٥) بروانە :

ل . ن . کاتلۆف ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی — رزگاریخوا لە رۆژهەلاتی عەرەب ، بە زمانی
روسی ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥ ، ل ٩٠ — ٩١ . ژمارەی دانیشتوانی عەمانی پایتەختی ئوردون ئیمرۆ لە
ملیۆن تێدەپەری .

(٦) بۆ ئەو ژمارانە بروانە :

پیۆتەر لێرخ ، لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردی ئێران‌و کلدانی‌یەکانی باکوری باوو باپیریان ، بە زمانی
روسی ، کتێبی یەکەم ، پەترسبورگ ، ١٨٥٦ ، ل ٢٤ .

(٧) بروانە :

B. Nikitine , Les Kurdes, Paris , 1956 , P. 185, A.R. Ghassemlou, Kurds and the Kurdistan, Prague, 1965, P. 104.

لەلایەن دەوڵەمەندێکی سلێمانی یەوە تەنها کاری خێرنەبو ، ئەگینا دەبو بەر لە قلیاسان لە تانجەرۆ دروستی بکردایە چونکە ئەمیان ئاوی زۆرترو کاتیّ لافاو ترسدارترە .

بە هەمان دەستور پیشەسازی ی خۆماڵی کوردستان بەر لە تێکەڵبون بە بازاری سەرمایەداری ی جیهان هەنگاوی باشی بەرەوپێش ناو هیچی لە پیشەسازی ی ولاّتانی دەوروبەری کەمتر نەبو . جل وبەرگی نەتەوەیی و ژمارەیەك نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەوپێش چونە بون . دیسان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە»کەی ئۆلیا چەلەبیدا گەلێك بەڵگەی پڕ بایەخ و مانا لەم بارەوە وەچنگ دەکەون . بە قسەی ئەو لە سەرانسەری جیهاندا لە وێنەی زەرەنگەری دیاربەکر کەم بووە . وەك دەڵێت کاری [illegible] دابۆوە ، بە

لە کوردستانیش بە چەشنی ناوچەکانی‌تری ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەراس
تێکەل‌بونی خێرا لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابوردووەوە بە بازاری سەرمایەداری
جیهان کاری کوشندەی کردە سەر پیشەسازی‌ی خۆماڵی کە تاك تاکە خەریك
هەنگاو بەرەو قۆناغی مانیفاکتور[11] بنێت . کاری بنەماڵەی موتابچی کە لە سلێما
جەواڵیان دروست دەکرد نیمچە مانیفاکتۆرەیەك بو بۆ خۆی : کرێکاری کرێ‌گر
کاری تێدا دەکرد ، ئەمرازی تا ڕادەیەك پێشکەوتویان بەکاردەهێنا ، دابەش‌کردن
کار (تقسیم العمل)[12] تێیدا سیمای ڕونی خۆی وەرگرتبو[13] . جۆر
دروست‌کردنی تۆپەکانی وەستا ڕەجەبیش لە ڕەواندوز نمونەیەکی‌تری ئ
ڕاستی‌یەیە . شۆرەتی تۆپەکانی کە بۆ میری ڕەواندوزی دروست دەکردن دەنگ
دابۆوە[14] . زۆری ئەو ٨٠ تۆپەش کە والی موسلّ هەیبو لە دەستکردی کرێکارا
ڕەواندوز بوون . شایانی باسە ئەو مەعدەنەی بۆ دروست‌کردنی تۆپەکان بەک
دەهێنران لە دەوروپشتی ڕەواندوز بە کاری کرێکاری کرێ‌گرتە دەردەهێنران[15]
لە مەیدانی دروست‌کردنی بەرەو جاجم‌و چۆخیشدا خەریك‌بو وردە ئالّو گۆ
دەست‌پی‌بکات .

بەلاّم تەنانەت ئەم جۆرە پیشەسازی‌یانەش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لێشاو
کەلوپەلی هەرزان‌و چاکتری کارگەکانی ئەورووپادا ڕابگرن ، بۆیەکا یەك لە دوای یە
دامودەزگایان پێچایەوە . کارتسۆف ساڵی ١٨٩٦ نووسیویە دەڵێت : «جارا

---

(١١) مانیفاکتۆرە زاراوێکە لە دوو وشەی لاتینی پێك‌هاتووە : (Manus) واتە دەست‌و (Factura) وات
دروست‌کراو . گەیشتنی پیشەسازی‌ی خۆماڵی بە قۆناغی مانیفاکتورە یەکەم هەنگاوی گرنگە بەرە
پەیوەندی‌ی سەرمایەداری . مانیفاکتورە بە عەرەبی «ورشە»یە .

(١٢) لەگەلّ پەیدابونی پەیوەندی سەرمایەداری‌ی دابەش‌کردنی کار زیاتر چەسپ دەبێت . بەر لەو قۆناغ
یەك کەس یا ئەندامانی یەك خێزان هەموو ، یا زۆربەی کاری دروست‌کردنی بەرهەمێکیان دەگرت
ئەستۆ . دابەش‌کردنی کار دەبێتە هۆی زۆرو چاك بونی بەرهەم .

(١٣) دوکتۆر ئەمین موتابچی ئەو باسەی بۆ گێرامەوە ، خۆشی نیازی‌یە وتارێك لەو بارەیەوە بنووسێت

(١٤) تۆپی وایان تێدا بوو درێژی‌یەکەی لە ٣ مەترو لولەکەی لە ٤٥ سانتیم کەمتر نەبوو .

(١٥) بڕوانە :

انور المائی ، الاكراد في بهدينان ، موصل ، ١٩٦٠ ، ص ٣ .

چۆخی کورد بەناوبانگ بوو ، بەلاّم ئێستە کوتاڵی ئینگلیز بە جارێك تەنگی پی هەڵچنیوە»[١٦] .

ئەو یەك دوو دوکانی فیشەك پڕکردنەوەیەی دوای شەڕی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلێمانی بە کولەمەرگی دەژیان پاشماوەی ١٥٠ دوکانی لە خۆیان گەورەتر بوون کە بەر لە شەڕ مارك سایکس لەوێ دیبونی[١٧] .

هەرچۆن بێت لەو جۆرە شوێنانەی بە کاری پیشەسازیی خۆماڵییەوە خەریك بونو هەنگاوی باشیان بەرەوپێش نابو یەکەم توێکڵی تەنکی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکرێت . لە لایەکیترەوە قەزای ئەو پیشەسازییە لە چینی داهاتوی کرێکاری کورد کەوت ، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چونە ناو ڕیزەکانی ئەو . چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لەلای خۆیەوە بە هەزاران جوتیاری ڕوتو قوتو برسیی نارده بازاڕی کار لە شارەکانو ئەوانیش ، تایبەت لەبەر هەرزانییان ، بونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروستبونی چینی نوێی کۆمەڵ . ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندێك ناوچە هەژاریان پێ دەگوتن ، جاری وا هەبو پتر لە نیوەی دانیشتوانی مەڵبەندێکیان پێك دەهێنا . بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەوانە لە ناوچەیەکی وەك شنۆ (ئوشنۆ)ی نزیك مەهاباد لە ٨٠٪ی هێزی کاریان دروست دەکرد (١٠ هەزار لە ١٢ هەزار کەس)[١٨] . لە وێنەی ئەمە تەنها مەگەر لە ئینگیلتەرەی کۆتایی سەدەکانی ناوەند هەبوبێت کاتێك بەهۆی قازانجی زۆری خورییەوە دەوڵەمەندو دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتە زەوییەکانیان دەکردە لەوەڕگەو بەو جۆرە بە دەیان هەزار جوتیار بێ داڵدەو پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستانو دەشتو دەرو شاران دەبونو

---

(١٦) أ. کارتسۆڤ . تێبینی دەربارەی کورد . بە زمانی ڕوسی . تفلیس ، ١٨٩٦ . ل ٢٤ .

(١٧) بڕوانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London , 1957, P. 80.

(١٨) بڕوانە :

گ . ب . ئاکۆپۆڤ . دەربارەی سروشتی زەویداریی تایبەتیی کوردستانی ئێمرۆ . – گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئەرمینیای سۆڤیەت» . بە زمانی ڕوسی ، یەریڤان . ژمارە ٥ ، ١٩٦٤ ، ل ٦٧ .

بە گژو گیاو پاشماوەی خەڵکی دەژیان و ئەمەش هەستی تۆماس مۆری[19] بەناوبانگی وا بزواند «یۆتۆپیا» بنوسێت و قسە بەناوبانگەکەی بکات : «خەریکە مەڕ پیاو بخوات» . لێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی کوردیش هەستی شێرۆی شاعیری جولاندووەو باسی ئەوەی کردووە چۆن «برسێتی لە کوردستان زۆری بۆ هەموان هێناوەو بە ڕەوە بەرەو فابریقەکانیان[20] دەنێرێت»[21].

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێی کوردستان هێند زۆر بو لەوانە نەبو بازاری کەم دەرامەتی ناو ولات دادی بەشێکی زور کەمیشی بدات . لە قورکاری و حەماڵی بەولاوە کارێکی تری ئەو تۆ دەست نەدەکەوت . لەبەر ئەوە بە هەزاران هەژاری کورد ڕویان دەکردە شاری گەورەی وەك ئەستەموڵ و بە هەموو کارو نرخێك قایل دەبون (بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی بێ ئومار لە حەماڵی ڕەش و ڕوتی کورد بازاری ئەستەموڵ و بەغداو شاری تریان تەنی بو) . هی وایان هەبو لە تاو نەبونی دەچونە شاری پچوکی وەك حەڵەبی شام و بێروتی لوبنان و ئەدەنەی تورکیا ، یا ناوچەی وەك ئاق چەمەو قەرەباغی ئازەربایجان . بەلام توانای بازاری کاری ئەو جۆرە ناوچەو شارانەش ئەوەندە نەبو دادی ئەو خەڵکە زۆرە بدات کە دەبونە سەرباری بێکارەی خۆیان . بۆیەکا هەر زوو ژمارەیەکیان ناچار چاویان بڕی یە ولاتانی دەرەوەو خۆیان دایە دەست قەدەرو گەلێکیان دەریای ئەتلەسی یان بڕی و گەیشتنە خاکی ئەمەریکا . زۆربەی ئەمانە خەڵکی دەرسیم بون[22] .

جوتی کانە مەعدەن لە ناوچە کوردەوارییەکان و دەوروبەری هۆیەکی

---

(١٩) سیاسی و نووسەری بەناوبانگی ئینگلیز تۆماس مۆر (١٤٧٨ - ١٥٣٥) بە دامەزرێنەری بیری سۆشیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراكية المثالية) دادەنرێت .

(٢٠) دیارە مەبەستی فابریقەکانی دەرەوەی کوردستانە .

(٢١) بڕوانە :

گ . ب . ئاکۆپۆف : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٩٧

(٢٢) بڕوانە :

و . قلچێفسکی : دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان . گۆڤاری «کێشەکانی کشتوکاڵ» ، بە زمانی ڕوسی ، مۆسکۆ ، بەرگی ١-٢ ، ١٩٣٢ . ل ١٤٠ . موسی کاظم پاشازادە . الخان . عادات اکراد ، استانبول ، ١٩٢١ . دوکتۆر ناجی عەباس بۆی گێڕامەوە کە کاتی خۆی لە شاری دیترویت توشی ژمارەیەك لەو کرێکارە کوردانە هاتووە .

یاریدەری‌تری پەیدابونی کاری کری‌گرتە بوو لەویّ بەر لە شەری یەکەمی جیهان. ئەوسا بەشی زۆری کریّکارانی کانە خەلوزەکانی زەنگولداغ کورد بوون. کوردی جۆلەمیّرگیش ئاسن و مس و زەرنیخیان دەردەهیّناو لەوەوە ناوی یەکیّك لە ناوچەکانی بۆتە زەرنیخ مەیدان. بەشیّك لەو زەرنیخەی لیّرە دەردەهیّنرا دەنیّررایە بازاری دەرەوە. بەپیّی ژمارەیەك سەرچاوە سالّی ۳۰ هەزار قەنتاری لیّ دەنیّررایە ئەستەمول و بەغداو هندستان[٢٣]. هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد بوبونە کریّکاری کانە خەلوزەکانی نزیك کفری کە بەرهەمی سالانەی کاریان بەر لە شەری یەکەم و کاتی ئەو شەرە هەزار تەن دەبو[٢٤].

روداوەکانی شەری یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کریّکاری کورد بەجۆریّکی هەست پیّ‌کراو. کوردستان بۆ خۆی بووە یەکیّك لە شەرگە دیارەکانی رۆژهەلاتی ناوەراست و سوپای چوار ولاتی تیّ‌رژا. ئاگری شەر زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لیّوەی نزیك‌بون. وەك ئاشکراشە تەکنیك و خیّرایی دەوری گەورەیان لەو شەرەدا بینی، بۆیەکا لە هەر چوار لاوە دەست‌کرا بە کردنەوەی ریّگەو بان و دامەزراندنی بنکەی سەربازی. بە هەزاران هەژاری کورد لەو شویّنانە بونە کریّکار. ئەم دیاردە نویّیە بە تەواوبونی شەر کۆتایی نەهات. هەر بۆ نمونە سالّی ۱۹۲۵ پتر لە ۲۲۵۰ کورد لە عیراق کریّکاری شەمەنەفەر بون[٢٥]. بە پیّی هەندیّك سەرچاوەی باوەر پیّ‌کراو ناوەندی بیستەکان ئەو کریّکارانە لە ۲۳٪ هەموو کریّکارانی شەمەنەفەری عیراق بون[٢٦]. زۆری‌ی ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا

---

(٢٣) بروانە:

و. ل. ڤلچیّڤسکی. ژیانی ئابوری کوردە کۆچەرەکانی پشت قەفقاس، ل ١٥١، و. ل. ڤلچیّڤسکی. دەربارەی پەیوەندی کشتوکالّ لە کوردستان، ل ١٣٠.

(٢٤) بروانە:

عبدالرزاق الحسني. العراق قديما وحديثا، الجزء الثاني، صيدا، ١٩٥٨، ص ٦١.

(٢٥) بروانە:

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925), Baghdad, 1925, P. 16.

(٢٦) بروانە:

(Report by Britannic Majesty's Government to the Conucil of the League of Nations on the admonistration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P. 29.

خۆ دەنوێنێ گەر بێتو بزانین زۆربەی هەرە زۆری خەتی شەمەنەفەری ئەوسای عیراق لە باشورو ناوەندی ولاّتدا بون ، وە جگە لە عەرەب[٢٧] و کورد ژمارەیەکی زۆر هندیی (١٤٢ر١)و ئێرانیو ئەرمەنو ئاسوریو تورکو هی‌تر کرێکاری ئەو دەزگایە بون .

دیسان دوای شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بونە کرێکاری نەوتو دامەزراندنی لولەکانیو دروست کردنی ڕێگەوبانو خانوبەرەو شتی‌تر . کۆتایی بیستەکان لە هەموو عیراق ٢٥٠ر٤ کەس بە دروست‌کردنی ڕێگەو بانەوە خەریك بون[٢٨] کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری ڕێگەی نێوان کەرکوکو سلێمانیو کەرکوکو هەولێرو هەولێرو موسلّو هەولێرو ڕەواندوز - ڕایات بون . ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابو بە ڕێگەی دواییان ، واتە هەولێر - ڕەواندوز - ڕایات ، چونکە جگە لە بایەخی ستراتیجی دەیانویست بیکەنە یەکێك لە هۆکانی زیاتر بەستنەوەی بازارەکانی ڕۆژئاوای ئێران بە جیهانی سەرمایەداری‌یەوە ، تا چەند بتوانن ئەوەندە پەیوەندی ئابوری‌ی ئەو ولاّتە لەگەلّ شورەوی کزبکەن[٢٩] .

کرێکاری کورد یەکسەر دلّسۆزیو پەرۆشی لە کارداو توانای فێربونی خێرای نیشاندا . گەلێك بەلّگەی سەیر بۆ ئەم ڕاستی‌یە بە دەستەوەیە . وابزانم لە هەمویان گرنگتر لەم لایەنەوە یەککگرتنەوەی نرخاندنی کاربەدەستانی ئینگلیزو ئەلّمانە لە کاتێکدا کە لە دوو خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر بە یەك وەستابون . ئەلّمانەکان سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهان دەستو برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ناوداری خەتی شەمەنەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوبون . بەو جۆرە خەتێکیان لە نێوان بەغداو سامەرەدا ڕاکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروست کردنیدا بەشدار بون . نووسەری ئەلّمانی داگو بێرت لەم بارەوە نووسیویە دەلّێت :

---

(٢٧) ژمارەیان ٠٥٩ر٤ کەس بو . واتە دوو ئەوەندەی کورد کەمتر .

(٢٨) بڕوانە :

(Report of the Majesty/s Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931), London, 1932, P. 66.

(٢٩) بە هۆی نزیکی‌یەوە بازرگانی‌ی نێوان ڕوسیاو ناوچەکانی قەفقاس هەر لە زووەوە زۆر گەرم بوو .

ئەندازیارە ئەڵمانەکان لە کوردا «باشترین‌و دڵسۆزترین کرێکاریان دییەوە»[30].

جەنەراڵ هالدێنی فەرماندەی هێزەکانی ئینگلیز لە عیراق دەوروبەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ داگۆبێرت کیێە ، یان رای ئەندازیارانی ئەڵمان چیێە ، بە هەمان دەستور باسی کرێکاری کوردی کردووەو رەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان داوە[31]. هەر لەبەر ئەوەش هیچ سەیر نیێە رۆژانەی کرێکاری کورد لە هی تر زیاتر بوو . ئەوسا هەندێك دەزگا رۆژی نزیکەی ۲۱ عانەی دەدا بەو بەرامبەر بە ۱٤ عانە کە هی وەك ئەو وەریان دەگرت[32]. لەوەش مانادارتر ئەم نمونەیەیە : دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز لە عیراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو ، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بون کە بەکاری ئەساسییەوە (Capital Works) خەریك بون ، دووەمیشیان ئەوانەیان بون کە کاریان لە دروست کردنی خەتی تازەدا دەکرد . ساڵی ۱۹۲٤ — ۱۹۲٥ لە ۲٬۲۷٤ کرێکاری شەمەنەفەری کورد تەنها ۷۲۹یان لە جۆری دووەم بون‌و ئەو باقییەکەیان (۱٬٥٤٥ کرێکار) لە جۆری یەکەم بون[33].

دیارە ئەم راستییە نەبووە هۆی ئەوەی تالأوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لەهی هاوەڵەکانی کەمتر بێت ، بەڵکو بە پێچەوانەوە ژمارەیەك نمونەی هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێك جارو لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە . لە گشت ناوچەکانی باکوری عیراق رۆژانەی کرێکار لە ناوچەکانی تر کەمتر بوو . بە وێنە کرێکارانی کۆمپانیا کانی نەوت دەبوو حەفتەی ٥٤

---

(۳۰)

Dagobert von Mikusch, Mustafa Kemal between Europe and Asia, trans . by J. Linton, London, 1931, P. 360

(۳۱) بروانە :

A. L. Haldane, The Insurection Mesopotamia, London, 1922, P. 108.

(۳۲) بروانە :

المركز الوطني للوثائق ، بغداد . رقم الملف :

80/19, Establishment General

(۳۳)

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

سەعات کار بکەن‌و بەرامبەر بەوە ٧ تا ١٠ روپیەیان وەردەگرت ، کەچی کرێکاری چنین لە بەغداو کرێکاری بەندەری بەسرە حەفتەی ٤٨ سەعات کاریان دەکردو بەرامبەر بەوە هەر یەکەیان ٣ تا ٦ روپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت (٣٤) . باری کارو رۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بە دروست کردنی خانوبەرەو رێگەو بانەوە خەریك بوون گەلێك لەوەیش خراپتر بوو . ئەوانە زۆر جار مەلابانگان دەچونە سەر کارو لەگەڵ بانگی شێواندا دەستیان لێ هەڵدەگرت‌و بەرامبەر بەو هەموو کارە رۆژی ١٨ فلسیان وەردەگرت کە وەك ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت « بەشی نان‌و جگەرەی نەدەکردن» (٣٥) .

وێرای ئەوە کرێکاری کورد ، وەك کرێکاری ناوچەکانی‌تر ، ماوەیەکی دورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی‌و نەریتی دەرەبەگی قوتار بکات . زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەرانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکاڵ‌و یاریدەی کەسوکاریان . زۆربەیان بەشێکی داهاتی کرێکاری‌ی خۆیان هەر وەك جاری جاران دەدا بە ئاغاو سەرەك هۆزەکانیان .

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بڵێین کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە بە گیانی برایەتی گۆش بووە ، چونکە هەمیشە چ لە خاکی خۆی‌و چ دوور لێی شان بەشانی کرێکاری‌تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە . جوانترین بەڵگەی ئەم راستی‌یە رەنگیێ ئەو قسانە بن کە لەگەڵ تەواوبوونی رێگەکەی هەولێر — رەواندوز — رایات لەسەر تاشە بەردێك نووسیبویان :

«ئێمە کە هەزاران کەسین‌و بە عەرەبی‌و ئەرمەنی‌و ئینگلیزی‌و هندی‌و کوردی‌و روسی‌و تورکی قسە دەکەین ئەم رێگەمان بۆ خزمەتی هەموو گەریدەیەکی بێ وەی دروست کرد !» (٣٦) .

---

(٣٤)
(Report for the year 1926), P. 29.

(٣٥)
A.M. Hamilton , Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937, P. 61.

(٣٦) بروانە :
J. Morris, The Hashemite Kings, London, 1959, P. 97.

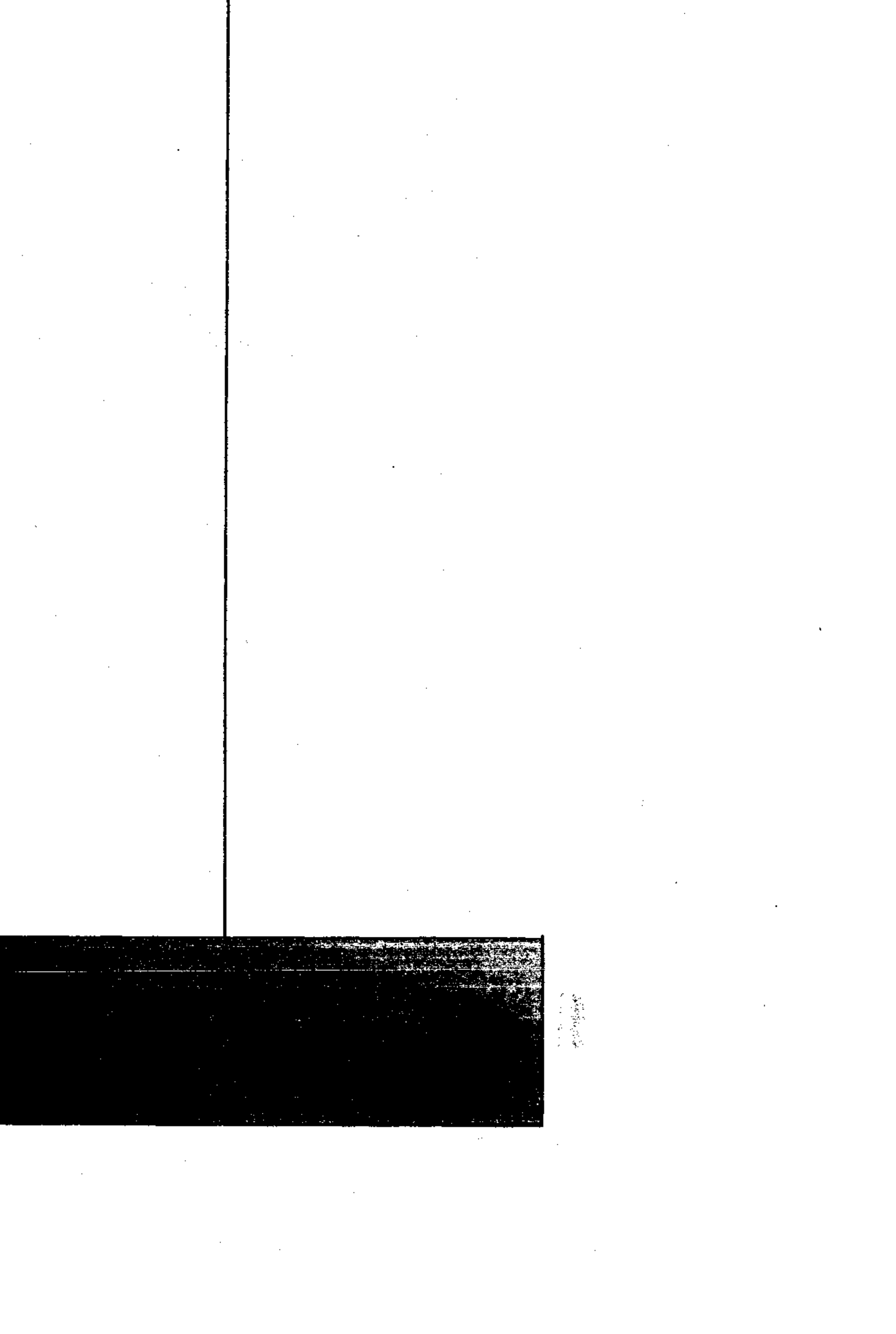
لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەنەفەری عیراق دەگاتە ١٦ ناو . جگە لەوانەی سەرەوە ئەم ناوانەشی دەچنە سەر : سریانیو میسریو فارسیو تونسی [٣٧] و ئیتالیو یۆنانیو هەنگاری [٣٨] . لە گاورباغیش هاوینی ساڵی ١٩٤٦ دەنگی زوڵاڵو خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لەگەڵ دەنگو خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆشو لاپەڕەیەکی پڕ شانازیی دروست کرد !

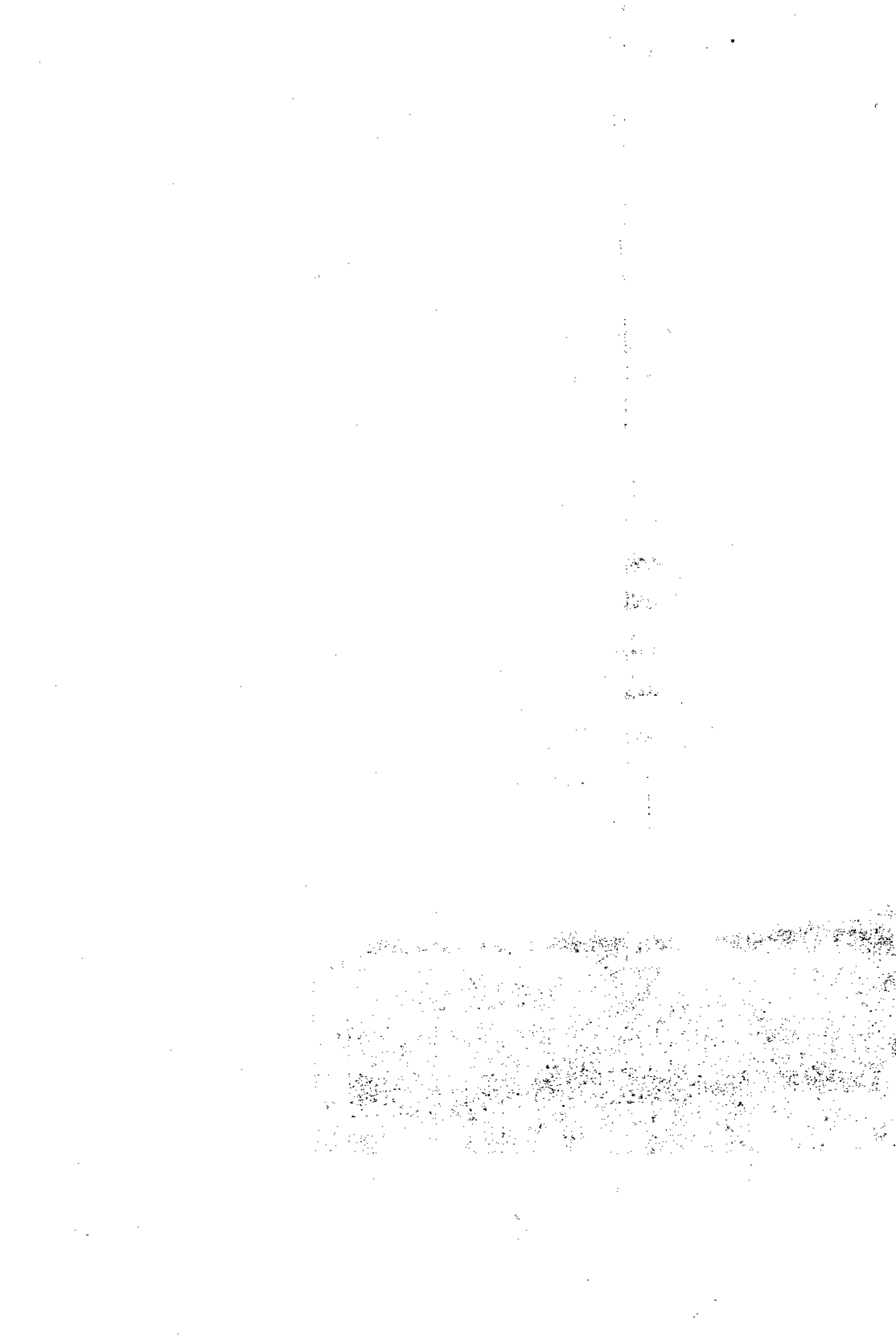
---

(٣٧) دیارە لێرەدا مەبەست لە میسریو تونسی وڵاتە نەك زمان .

(٣٨)

(Iraqi Railways . Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

پێشکەشە بەوانەی هیچیان لە باردا نی یەو زۆر بە ئەسڵ و فەسڵەوە دەنازن ، بەوانەی زۆریان لە بارادیەو هیچ بە ئەسڵ و فەسڵەوە نانازن !

دیارە کەس نەبووەو کەس نی یەو کەس نابێ لە ناخی دەروونەوە حەز نەکات ئەوی دەینووسێ بە دڵی خوێندەواران بێ ، وا نەبوایە کەس قەڵەمی نەدەخستە سەر کاغەز . ئەو بەدڵ بوونە لە سەرانسەری جیهانی پانو بەریندا گەورەترین پاداشتە بۆ هەر کەسێك بەرهەمی بیرو خامەو شەونخونی ی خۆی بکاتە دیاریی رازاوەی دەستی بۆ هاوزمانانی ، بەڵام بۆ کوردێك لەوەیش زیاترە (*) .

ماوەیەك لەمەوبەر لە چەند لایەکەوە پی'یان گوتم بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی دەیەوێ بچمە خزمەتی . یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان بەر لە خوشك و دۆست و یاران رووم کردە قاپیی یەکێك لەوانەی جاران پی'یان دەگوترا گەورە پیاوانو ئێمەو مانان پی'یان دەڵێین پێشەنگی دەستەی رووناکبیران . یەکسەر فەرمووی :

«ڕۆڵە کتێبی (مێژوو)ەکەتم بەدڵ بوو ، دوای خوێندنەوەی بڕیارمدا تۆ وەریسی کتێبخانەکەم بی ، وا هەر لە ئێستەشەوە چەند بەڵگەو بەرهەمێکت پێشکەش دەکەم» .

(*) ئەمە یەکێکە لەو وتارانەی دەبنە تەواوکەری چاپی دووەمی ئەو کتێبەم کە ساڵی ١٩٨٣ بە ناوی «مێژوو»ەوە بڵاوم کردەوە . دەق وتارەکە لە لاپەڕە ١٠-١٥ی «کاروان»ی ژمارە ١٤ ، تەشرینی دووەمی ١٩٨٣دا بڵاوکراوەتەوە .

لەوەتەی ڕەمەزان‌و قوربان ڕوویان کردۆتە کوردستان ، یا هەر ناوچەیەکی تر
خاکی موسڵمان ڕەنگیێ هیچ جەژنانەیەك خۆشی کەسی وا نەگەیاندبێتە ئاس
ئاسمان . بە خۆم‌و کۆڵێك گەوهەرو مرواری‌و بڕواوە گەڕامەوەو چاوو دڵی چە
برایەکی دڵسۆزم ڕوون کردەوەو وا پوختەی یەکەم بەرهەمی ئەو دیاری‌یە بەنر
دەگەیێنمە تۆماری ڕووناکبیری ئیمڕۆمان .

یەکەم . ئیجازەی شێخی سەراجەددین بۆ حاجی ڕەسوڵی نەقشبەندی

دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لە بنەماڵەیەکی ناسراوی شاری سلێمانی‌یە[1] . کوڕ
حاجی فەتاحی کوڕی مەلا قادری کوڕی حاجی ڕەسوڵی کوڕی محەمەد ئاغا
کوڕی گودرون ئاغای کوڕی ڕۆستەم ئاغای کوڕی زۆراب ئاغای کوڕی زولا
ئاغای مەرگەیی‌یە . زولاڵ ئاغا یەکێك بوو لە دوانزە سوارەی مەریوان ، پیرەمێرد
نەمر لە داستانەکەی خۆیدا چەند جارێك بەتایبەتی ناوی هێناوە[2] .

کە برایم پاشا شاری سلێمانیی بنیات ناو بارەگای میرنشینی بابانی لە قەڵاچوالانە
گواستەوە ئەویێ محەمەد ئاغای نەوەی زۆلاڵ ئاغا[3] یەکێك بوو لەو پیاو ماقوولانە
بەخۆی‌و ماڵ‌و منداڵی‌یەوە لە تەکیا هاتە شاری نوێی کوردستان . پاش دواز
ساڵ ، واتە دەوروبەری ساڵی ١٧٩٦ ، خوا ڕەسوڵی بەخشی بە محەمەد ئاغ

(١) ساڵی ١٩٠٩ لە سلێمانی لە دایك‌بووە . سەرەتا لە حوجرەو لای خواجا ئەفەندی خوێندوویەو ئی
چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی کە ساڵی ١٩٢٥ تەواوی کردووە . ساڵی ١٩٣٢ لە قوتابخانەی ناوەند
مەرکەزی بەغدا دەرچووەو بۆ تەواوکردنی خوێندن چۆتە قاهیرەو ساڵی ١٩٣٧ لەویێ بەکەلۆریۆسی
بەیطرەدا وەرگرتووەو پاش ساڵێك چۆتە تورکیاو ڕۆژی ٢٥ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٠ لەو
دوکتۆرای لە بەکتریۆلۆجیای نەخۆشیی ئاژەڵدا وەرگرتووە . دوای گەڕانەوەی‌و تا ڕۆژی خانەنش
کردنی لە ٢٣ی مایسی ساڵی ١٩٦٤دا فەرمانبەر بووەو وەك دەست پاکێکی کەم هاوتا ناو
دەرکردووە . زۆر بایەخ بە مێژووی کورد دەدات‌و دەربارەی چەند وتارێکی لە ڕۆژنامەی «التآخی»
بڵاوکردۆتەوە (بۆ کورتەی ژینامەی بڕوانە : محمود الجندي . دائرة المعارف العراقية العامة ، الج
الاول . بغداد . بلا . ص ١٥) .

(٢) بڕوانە :
پیرەمێرد . دوانزە سوارەی مەریوان . چاپی سێیەم . سلێمانی . ١٩٨٣ . ل٧ . ١٠ ، ٣٣

(٣) حەمەغایان پیێ دەگوت .

ڕەسول، ئەو وەك لاوێكی بەخشندەو زیرەكو وریاو دادپەروەرو بەكجار لە خواترس ناوی دەركردو ڕووی كردە مەككەو مەدینەو پاش گەڕانەوەی بووە حاجی ڕەسولّ. هەر لەوساشەوە ڕێبازی نەقشی دای لە كەلەی‌و بووە موریدێكی دڵسۆزی. زۆری نەبرد حاجی ڕەسول خانەقایەكی لە تەنیشت ماڵی خۆیەوە دروست كردو هەموو ئەركی بەڕێوەبردنی گرتە ئەستۆی خۆی.

دەنگ‌و باوی حاجی ڕەسولّ كەوتە سەر زاری پیاوچاكانی شارو دەوروبەری. سەوداى نەقشی بووە كێچ‌و كەوتە كەوڵی. بە پەرۆشەوە ڕووی كردە بیارەو چووە خزمەت شێخی سەراجەددین. شێخی گەورەی نەقشی حاجی ڕەسوڵی دەچێ بەدلاو زۆر بەڕێزەوە ئیجازەی ئیرشادی پیّ‌دەبەخشێ. دەقی ئەو ئیجازە پڕ لە شانازی‌یەی ئێستە تەمەنی گەیشتۆتە صەدو پەنجا ساڵی ڕەبەق[4] یەكەم دیاریی بەنرخ بوو بۆ «مێژوو».

بارستی ئیجازەكەی شێخی سەراجەددین ٣٤ × ٢١ سانتیمەو بریتی‌یە لە ٢٣ دێڕ كە بە دەستخەتی زاناو شاعیری ناسراو مەلا حامیدی كاتبی شێخ بە خەتی فارسی نووسراوەتەوە. پێنج دێڕی یەكەمی عەرەبی‌و ئەوانی‌تری فارسین. مۆرو ئیمزای شێخی سەراجەددین وا بە لای چەپی دامێنی‌یەوە. ئەمە دەقی سەرەتا عەرەبی یەكەیەتی:

«الحمدلله الذي جعل قلوب اوليائه الكاملين محكا لنقد الوجود وصير قبولهم علامة لقبوله والاقتداء بهداهم مرقاة للعروج الي اعلى معارج الشهود وميز من بينهم السادة العلية النقشبندية وخصهم بمزايا لاتعد ولا تحصى منها انه نهاية سائر الطرق مندرجة في بدايتهم فيقاس علي هذا شأن كمال طريقتهم وحال نهايتهم ...».

دوای ئەو سەرەتایە دیسان بە فارسی باسی ڕێبازی نەقشی‌و تایبەتی‌یەكانی دەكات كە چۆن لەسەر بناغەی تایبەتی ئیسلام دامەزراوەو هیچ شتێكی دوور لە ئایینی تێدا نی‌یەو تەنانەت ئەوەی لە تەریقەتەكانی تردا بە چلەكێشان‌و ڕیازەكردن پەیدا

(٤) سالی ١٢٥١ى كۆچی. ١٨٣٥ى عیسایی بەخشراوە.

دەبێ لای نەقشی‌یەکان لە ڕێگەی هاوڕێیی پیاوچاکانو پیرانی تەریقەتەوە دێتە گۆڕێ . ئەمجا دێتە سەر باسی حاجی ڕەسولْو دەڵێ یەکێکە لەو کەسانەی بە دڵ دەسەو دامێنی ڕێبازی نەقشی بوونو هەمووپایەیەکی‌ئەو ڕێبازەی بڕیوەو «گەیشتۆتە دائیرەی ویلایەتی پچوك» ، بۆیەکا بە فەرمانی لە جیهانی گیانەوە هاتوی پیرانەوە ڕێگەمان‌دا تەریقەت نیشانی خەڵك بداو ڕێی پیران بگرێو «خەتمی خواجەگان» بکا . دوای ئەوە دەڵێ : هیوادارین حاجی ڕەسول لەم ڕێگەدا زۆر بەرز بێتەوەو داواش لەوانە دەکەین کە ئارەزووی گرتنەبەری ڕێگەی ڕێبازی نەقشی‌یان هەیە دەست بدەنە دەستیو لێوەی فێربنو هاوڕێیی ئەو بە هەل بزانن چونکە پڕە لە بەرەکەتو بەختەوەری .

دوای وەرگرتنی ئەو بەڵگەنامەیە حاجی ڕەسولْ زیاتر کەوتە کۆشش بۆ پەرەپێدانو بڵاوکردنەوەی ڕێبازی نەقشبەندی ، ئەو کارەی ڕقی ژمارەیەك دەسەلاتداری ناوچەکەی لی‌هەلساندو لە تاوا ناچار بوو شاری سلێمانی بەجێ بهێڵیو ڕوو بکاتە گورگەدەری ناوچەی سورداش کە گوندی خۆی بووەو تا کۆچی دوایی لەوێ نیشتەجێ دەبێ . پاش مردنی لە ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی (١٨٦٩/١٨٧٠ ی عیسایی)دا تەرمی حاجی ڕەسولْ دەهێننەوە سلێمانیو لە گردی مەعفوانی گۆڕستانی سەیوان دەینێژن .

بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ حاجی ڕەسولْ خانەقاکەی بە مەلا عوسمانی باڵەخی دەسپێرێ کە زانایەکی ناسراوو سەر بە ڕێبازی نەقشبەندیو موجازی شێخ بەهاددینی خەلیفەی شێخی سەراجەددین بووەو دوای کۆچی دوایی حاجی مەلا عەلی‌ی کوڕی دێتە سەری کە ئەویش زانایەکی پایە بڵند بووەو لەوساوە ئیتر خانەقاکە دەبێتە «خانەقای مەلا عەلی» کە تا ئیستەش هەر ماوە .

دووەم — محەمەد عەلی‌ی گەورەو کورد

هەموو ئەنسکلوپیدیاو هەموو کتێبێکی مێژووی نوێی میسر کە باس دێتە سەر محەمەد عەلی‌ی گەورە دەڵێن بە ڕەگەز ئەلبانیو دانیشتووی شاری قۆلەو[٥] سەرەتا توتن فرۆش بووە .

---

(٥) لە سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکاندا «قەوەلە» دەنووسن . دوور نی‌یە قۆلە لە «قلعە»ی عەرەبی‌یەوە هاتبێ .

دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٤٩-بە بۆنەی یادی صەد ساڵەی کۆچی دوایی محەمەد عەلیی گەورەوە نووسەری بەناوبانگی میسر عەبباس مەحمود عەقاد بە ناوی گۆڤاری «المصور»ەوە دیدەنییەکی تایبەتی لەگەڵ جێگری فاروقی پاشای ئەوسای میسردا کردووە کە ئەویش بە ناوی باپیرە گەورەیەوە ناو نراوە محەمەد عەلی. کاتێك باس هاتۆتە سەر ڕەگەزی محەمەد عەلیی گەورە جێگری تەختی پاشایی میسر گوتوویە :

« . . . دەربارەی بنەماڵەی عەلەوی[٦] شتێکتان پێ دەڵێم لەوانەیە ببێتە هۆی سەرسورمانی گەلێك کەس . وا بلاوە گوایە ئەو بنەماڵەیە لە نزیك قۆڵەی وڵاتی ئەرناوودەوە[٧] دروست بووە ، بەلام ئەوی من لە ڕێگەی کتێبێکی قازیی میسری رۆژگاری محەمەد عەلیی گەورەوە زانیومە ئەو بنەماڵەیە بە بنەچە لە دیاربەکری وڵاتی کوردانەوە هاتووە ، لەوێوە باوکی محەمەد عەلی و دوو برای چونەتە قۆلە ، دوای ئەوە یەکێك لە مامەکانی محەمەد عەلی چۆتە ئەستەمول و مامەکەی تریشی دوی بازرگانی کەوتووە ، تەنها باوکی محەمەد عەلی لە قۆلە ماوەتەوە . میر حەلیمیش[٨] ڕەگەزی بنەماڵەی ئێمەی دەگێڕایەوە دیاربەکری وڵاتی کوردان و ئەوەش بۆ خۆی گێڕانەوەکەی قازیی میسر پتەوتر دەکات» .

وا دیارە ئەو قسانەی محەمەد عەلیی جێگری تەختی پاشایی میسری ئەو رۆژگارە تەلی هەستی عەبباس مەحمود عەقادیان بزواندووە چونکە ئەویش ، وەك بۆ خۆی نووسیویە ، بە ڕەگەز کورد بووە . عەقاد هەر لەوێدا ڕوو دەکاتە نەوەی محەمەد عەلیی گەورەو پێی دەڵێ :

---

(٦) مەبەست بنەماڵەی محەمەد عەلیی گەورەیە کە زۆر جار لە میسر بەنیسبەت دووەم ناوی لێکدراوی محەمەد عەلییەوە پێیان دەگوت عەلەوی .
(٧) مەبەست ئەلبانیایە .
(٨) یەکێك بوو لە نەوەی محەمەد عەلیی گەورە .

«وڵاتی کوردان ئەو شەرەف و شانازی‌یەی بەسەکە دوو قارەمانی نەمری دایە جیهانی ئیسلام — صەلاحەددین و محەمەد عەلی‌ی گەورە . . .»

ئەم زانیاری‌یە کەم زانراوە لە لاپەرە ٥٦ ی ژمارە (١٣١١)ی ڕۆژی «٢٥»ی تەشرینی دووەمی ساڵی «١٩٤٩» ی «المصور» دا چاپ‌کراوە کە دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لەوساوە وەك بەڵگەیەکی مێژوویی لە کتێبخانەکەی خۆیدا پاراستوویە . لە هەمان ژمارەدا وتارێکی حەبیب جاماتی بەم ناونیشانەوە بلاوکراوەتەوە : «کورد دەیەوێ دەوڵەتی خۆی دابمەزرێنی» کە تێیدا بە تایبەتی باسی مەهابادو قازی محەمەدی کردووە .

بنەماڵەی محەمەد عەلی‌ی گەورە بە ڕەگەز کورد بێ یا کورد نەبێ هیچ لەو ڕاستی‌یە ناگۆڕێ کە جیاوازی لە نێوان گەلاندا نی‌یە ، کە کورد هیچی لە کەس کەمترنی‌یە ، هەل و مەرج و دۆخی شوێن و قۆناغ جێگەی گەل و سەردارو قارەمان لە مێژوودا دیار دەکەن . وا دیارە زۆر لەو کوردە زیرەك و جوستانەی باری ژیانی کوردەواری ڕابوردوو نەیتوانیوە تینوێتی‌یان بشکێنێ ڕوویان کردۆتە ناوچەی‌ترو لەوێ بە لێهاتوویی خۆیان گەیشتوونەتە بەرزترین پلەو پایە .

بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی ئەم بۆ چوونە دەڵێم هەر کوڕپەیەکی ناوچە زەلکاوێکانی ئاسیاو دارستان و بیابانەکانی ئەفەریقا لەگەڵ چاوی هەڵهێنا بیبەینە ناو خێزانێکی پارەداری ئینگلیزی‌یەوە کە گەورە بوو وەك ئەوانەی دەوروبەری بە کەوچك و چەتاڵ نان دەخواو بە چەقۆ میوە پاك دەکاو پایپ دەکێشێ و سمۆکن لەبەر دەکاو وەك ئەوان دەدوێ و دەبزوێ و زۆر لەوانەشە ببێتە پسپۆڕێکی ناودار . دیارە هەر کوڕپەیەکی چاو شینی سویدیش بهێنینە ناوچەیەکی زەلکاوی دواکەوتووەوە کە گەورە بوو پاپەتی و نەخوێندەوارو دواکەوتوو دەبێ و لە هەرشت زیاتر حەز لە گۆشت ماسی و ڕانە مراوی دەکا . بهاتایەو محەمەد عەلی‌ی گەورە لە ئەلبانیا بمایەوە لەوانە بوو ببێتە بازرگانێکی دەوڵەمەندو بەناوبانگ . بەڵام نەدەبووە ئەو پیاوە سیاسی‌یە لێهاتووەی توانی دوو جار لەشکری سوڵتانی عوسمانی بشکێنێ و بگاتە نیمچە دوورگەی عەرەب و سودان و سوریاو وای لێ بێ هەموو دەوڵەتە گەورەکان حسابی بۆ بکەن .

بێ گومان لە خۆوە نی‌یە یەکێکی وەك مارکس گوتویە «میسری محەمەد عەلی تاکە پارچەی وڵاتی بەرفراوانی عوسمانی‌یە توانای ژیان‌و مانی هەبێ» .

شایانی باسە محەمەد عەلی بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم ئینجا فێری نووسین‌و خوێندنەوە بوو !

سێیەم – یەکەم ساڵی «گەلاوێژ»

سەرەتای ساڵی ١٩٦١ هاوڕێی خۆشەویستم دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ دوو دیاری زۆر بەنرخی دامێ ، یەکەمیان هەر شەش بەرگی یادداشتەکەی مامۆستا ڕەفیق حیلمی[٩]و دووەمیان ژمارەکانی «گەلاوێژ» لە ساڵی سێیەمی‌یەوە بوون .

لەوساوە عەوداڵی ساڵی یەکەم‌و دووەمی ئەو گۆڤارە بەرزەمانم ، بەرەکەتدا وا دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی هەموو ژمارەکانی ساڵی یەکەمی پێشکەش کردم‌و بەو جۆرە کەلێنێکی باش لە کتێبخانەکەمدا پڕبۆوە .

دیسان چاوم بە ناوەرۆکی هەر «١٠» ژمارەکەی ساڵی یەکەمی «گەلاوێژ»دا گێڕایەوە[١٠] . باوەڕ ناکەم کەسێك هەبێ دان بەوەدا نەنێ دەرچونی «گەلاوێژ» بەڕاستی ڕوداوێکی گەورەی ژیانی ڕووناکبیریی هاوچەرخی کورد بوو . دیارە هەر لەبەر ئەوەش «گەلاوێژ» زۆر زوو لە ناو خوێندەوارانی ناوەوەی وڵات‌و لە دەرەوەی دەنگی دایەوە . ئێدمۆندس دوای دەرچونی سێ ژمارەی دەربارەی نووسیوی‌یە دەڵێ :

«گەلاوێژ ئەستێرەی هەرە گەشی ئاسمانە ، بەلای میسری‌یە کۆنەکانەوە مزگێنی دەری خێرو بەرەکەت بوو . ناوەڕۆکی یەکەم سێ ژمارەی مژدەی ئەوە دەدەن کە «گەلاوێژ» ناوی خۆی بەخۆیەوەیە» .

---

(٩) بەرگی یەکەمیان خوالێخۆشبو ڕەفیق حیلمی بە خەتی خۆی پێشکەشی کردووە بە «خۆشەویستی کاك عیزەددین» .

(١٠) ژمارە پێنج‌و شەش‌و ژمارە یازدەو دوازدەی ساڵی یەکەمی «گەلاوێژ» پێکەوە دەرچون .

پێم وایە بەشی زۆری وتارەکانی «گەلاوێژ» ئەوە دەهێنن یا وەك خۆیان یا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردی‌یەکاندا بلاّوبکرێنەوە .

چوارەم – «لەهستان» ی مەحمود جەودەت

یەکێك لەو کتێبە نایابانەی بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی پێشکەشی «مێژوو»ی کردن «پۆلۆنیا – پۆڵەندەو یا لەهستان»ەکەی خوالێخۆشبوو مەحمود جەودەتە کە لە لاپەڕە ٣١٢ی «مێژوو»دا ناوی هاتووەو دەمێکە بۆتە یەکێك لە بەرهەمە کوردی‌یە دەگمەنەکان .

دوکتۆر ئیبراهیم وەك هەموو ڕووناکبیرانی هاوتەمەنی خۆی بە ئەوپەڕی ڕێزو هەستەوە باسی ئەو نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە دەکات کە ڕۆژی ٢٠ ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٧ لە بەندیخانەی ناوەندیی بەغدا لە سێدارە دراو مەرگی ناخی دەروونی هەموانی هەژاندو تەلی خامەی شاعیرانی بزواند . کەسێك نی‌یە خوالێخۆشبو مەحمود جەودەتی ناسیبێ‌و باسی ئازایەتی‌و خاوێنی‌و دڵپاکی‌و بەخشندەیی‌و دەست بلاّوی‌و دڵناسکیی نەکات .

مەحمود جەودەت تەنها ئەفسەرێکی لێهاتووو یاریدەرێکی دڵسۆزی شێخ مەحمودو دۆستێکی نزیکی سمکۆو ئاوارەی دەستی مێجەرسۆن نەبووە ، بەڵکو هەمان کات یەکێك بووە لەوانەی بە نووسینیش خزمەتی گەلیان کردووە . دوای خۆی چەند وتارێك‌و دوو کتێبی گەورەی بەجێ‌هێشتووە ، یەکەمیان بەرهەمی ج . أ . سێلمەنتی ڕۆژئاوایی‌یە دەربارەی بابی‌و بەهائی کە ئەو کردوویە بە کوردی‌و بە ناوی «بهاء اللهو دەوری نوێ» وە ساڵی ١٩٣٣ لە بەغدا بلاّوی کردۆتەوە (٣٣٦ لاپەڕەیە) . دووەمیشیان ئەو کتێبەیەتی کە حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٦ بە ناوی «پولونیا – پولانداو یا لهستان» ەوە[11] دایناوەو بە داخەوە بۆ خۆی فریا نەکەوت بلاّوی بکاتەوە . ساڵی ١٩٤٠ ، واتە سێ ساڵ دوای کۆچی دوایی خاوەنی لە چاپخانەی «المعارف»ی بەغدایی لە ٢٣٧ لاپەڕەی قەوارە پچوکدا (١٧ × ١٢ سانتیم) لەگەڵ نەخشەیەکی سیاسیی پۆڵۆنیادا چاپکراوە .

---

(١١) دەقی ناوی کتێبەکە بەو جۆرە چاپ کراوە .

لەو کتێبەیدا کە بە پشتیوانی ٣ سەرچاوەی تورکی و سەرەچاوەیەکی ئەرەنسی و یەکێکی عەرەبی دایناوە مەحمود جەودەت باسی زۆر لایەنی ژیانی ئابووری و کۆمەلآیەتی و سیاسی و چارەنووسی مێژوویی پۆڵۆنیا دەکات. ئەم باسەی دوایان گەلێك سەرنجی دانەریان راکێشاوە، وا دیارە وەك کوردێك زامی دەروونی کولاندۆتەوە. لە دووتوێی «لەهستان» دا لە هەر شت زیاتر هەست بەخۆگری و «هێزی ژیان» و کۆڵ نەدانی پۆڵۆنی یە ئازادیخوا کان دەکەیت، ئەوانەی بە درێژایی قۆناغێکی سەدان ساڵەی مێژوو بە دەست جەوری نەمسەو بە تایبەتی رووسیاو پرووسیاوە گیرۆدە بووبوون.

خوالێخۆشبو باسەکانی لەهستانی بە کوردی یەکی رەوان هۆنیونەتەوەو بە شێوەیەکی زانستی یانە دایرشتوون و هەوڵی داوە لە رێگەیانەوە زاراوی نوێ بۆ کوردی دابرێژێ یا وەربگرێ، وەك (ئاوەرێژ) کە لە بریتی «مصب النهر» و (لیمان) کە لە بریتی «الميناء» و (قەرالّ و قەراڵیچە) کە لە بریتی «الملك و الملكة» و (ئان) کە لە بریتی «الثانية» و (پشتان) کە لە بریتی «الأجيال» بەکاری هێناون.

وا دیارە یەکێك، یا دەستەیەك لە دۆستانی مەحمود جەودەت بەرپابوونی شەری دووەمی جیهان و داگیرکردنی پۆلۆنیایان لە لایەن نازی یەکانەوە بە هەل زانیوە بۆ بلاوکردنەوەی لەهستانەکەی کە پێنج بەشی یەکەمی و تا لاپەرە ٢١٠ ی لە نووسینی خۆین. هەرچی بەشی شەشەمی کتێبەکەیە (ل ٢١١ - ٢٣٧) باسی ئەو بەسەرهاتانەی پۆلۆنیا دەکات کە دوای وەفاتی مەحمود جەودەت روویان داوە، بەلام بەداخەوە لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەدا باسی دانەری ئەو بەشەی نەکراوە. خۆزگە خەبەرداران ئەو لایەنەی «لەهستان»یان بۆ روون دەکردینەوە.

پێنجەم – مێژووی کۆیە

لە سەرەتای بەشی «کورتەی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسیی کوردی»ی کتێبی «مێژوو»دا گوتومە:

«ئەم بیبلوگرافیایە تەنها هەنگاوێکی سەرەتایی یە، هیچ دوور نی یە کەموکورتیی زۆری تێدا بێ و. وتاری بایەخدارم بەسەردا تێپەرِبێ، یا دەستم پیایدا رانەگەیشتبێ». ئەمجا لە زمان «باوکی

گەورەی مێژووی‌نووسی کوردی شەرەف خانی بدلیسی»یەوە لە «زانایانی پیاوچاك‌و دڵپاك‌و بەوەج» پارِاومەتەوە کە «زۆر بە وردی لە نووسینەکەم وردبینەوەو ئەگەر پەشێوی‌یەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن ، خۆ ئەگەر هەڵەو لە بیر چوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پێ‌کردن‌و تەشەر لێم نەقۆزنەوە ، پیاوەتیم لەگەڵ بکەن‌و بە پارچەیەکی چاکترو بە بزگورێکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن» [١٢]

مامۆستاو هاورێ‌و برای یەکجار خۆشەویستم مەسعود محەمەد یەکەم کەس بوو بەو هەستەوە سەرنجی راکێشام کە لە بیلیۆگرافیای «مێژوو» دا «مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق»ی مامۆستا تایەر ئەحمەد حەوێزیم لەیاد کردووە . هەر ئەو رۆژەش لە ناو دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمیدا ئەو کتێبەم بەرچاو کەوت .

«مێژووی کۆیە» سالی ١٩٦٢ لە بەغدا چاپ‌کراوە [١٣] ، ئەو ساڵە من لە دەوەرەی وڵات دەمخوێند ، بۆیەکا نە من‌و نە ئەو برایانەی وەك من [١٤] ئەوساکە بە مێژووی کوردەوە خەریك بوون ئەو کتێبەمان دەست نەکەوت کە زۆر لایەنی دەهێنن ببونایە سەرچاوەی روونکردنەوەی ئەو باسانەی ئێمە لە نامەکانی خۆماندا شیان کردوونەوە . زۆر بە داخەوە دوای گەرانەوەشم لە هیچ شوێنێك «مێژووی کۆیە»م بەرچاو نەکەوت ، وا نەبوایە هەڵبەت ئەو کەلێنە نەدەکەوتە «مێژوو»ەوە .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ دان بەوەدا بنێم کە ئەم قسانەم بۆیان نی‌یە دوا پاکەنەم بۆ بکەن هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی مامۆستا نەریمان لە لاپەرە ١٣٣ی

---

(١٢) بروانە ل ٢٥٨–٢٦٠ی «مێژوو» .

(١٣) طاهر احمد حویزی ، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٦٢ ، ١٥٩ل بە بۆنەی دەرچوونی ئەم وتارەمەوە کاك تایەر نامەیەکی رازاوەی بۆ ناردم کە ئێستە وەك خەڵاتێکی نازداری‌تری «مێژوو» هەڵمگرتووە ، نیازمە ، خوا یار بێ ، لەگەڵ چاپی دووەمی «مێژوو»دا بڵاوی بکەمەوە .

(١٤) مەبەستم دوکتۆر کاوس قەفتان‌و دوکتۆر ئەحمەد عوسمانە .

«بیلۆگرافیای کتێبی کوردی»یەکەیدا دروست باسی «مێژووی کۆیە»ی کردووە. هەرچۆن بێ دەڵێم بریا گەلێك بەرهەمی تری وەك «مێژووی کۆیە» هەبونایەو جا با من لە یادم بکردنایە !

شەشەم – دوا وشە

دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی فەتاح بۆ «مێژوو» زۆر لەوە زیاترن کە چەند نمونەیەکیانم لەم وتارە گشتی‌یەدا خستە بەرچاو ، هیوادارم بتوانم کەڵکیان لێ‌ببینم‌و بۆ مامە برایمیش ئاواتەخوازی تەندروستی‌و تەمەن درێژم .

له تەمەنی منداڵی‌یەوە هێند ناوی پەری‌و پەری‌زادەمان بیستووە کە هەر یەکەمان بە خەیاڵ وێنەیەکی دڵگیری لە مێشکیدا بۆ پەری کێشابێت. پەری‌ی ڕەحمەت لای هەموان ئافرەتێکی نەرم‌و نیانی ڕۆح‌سوک‌و سەر کلوی سپی‌یە. ئەوی دەیەوێت لە ژیاندا پەری‌یەکی وا بەچاوی خۆی ببینێت دەتوانێت بچێتە خزمەت فاتمە محی‌الدین کە بە داخەوە نەك سەرباز، بەڵکو ئەفسەرێکی ونی‌تری کوردە.

تەمەنی لە ٨٠ تێپەڕیوە[*]، بەلاّم سەرو سیماو قسەی زۆر لە ٨٠ کەمترە. قەت لەگەڵی بی‌تاقەت نابیت، هەگبەکەی پڕ داستانی مرواری‌و گەوهەری تریفەدارە. گەوهەرو مرواری‌یەکانی دانسقەو کەم‌هاوتان، بە ئارەقی پیرۆزی ناوچەوان‌و دڵسۆزی‌ی ناو قولاّیی گیان‌و شەونخونی‌و دەربەدەری‌و ژانی ژیانی کورد زاخاو دراون.

دەوروبەری سەدەیەك لەمەوبەر فاتمە لە شارێکی وەك بەغدا چاوی کردەوەو ڕێگەی قوتابخانەی «ئیتیحادو تەرەقی»ی زانی. دوور نی‌یە لەمەدا تاقانەی شاری سلێمانی بوبێت. شەڕ هەڵگیرساو زۆری نەبرد تەختۆ تاراجی دەوڵەتی عوسمانی تێکچوو، فاتمەی دەستە کچ لەگەڵ باوکی کە تا ئەوسا کاربەدەستی دەزگای ڕێژی[1] (توتن) بو، گەڕایەوە نیشتمان.

(*) ئەم وتارە لە لاپەڕە ۱-۸ای «ڕۆشنبیری نوێ»، ژمارە ۷۳، مارتی ۱۹۷۳دا بلاّوکراوەتەوە.

(۱) لە سەدەی نۆزدەوە کۆمپانیای «ڕێژی»ی فەرەنسەیی بەرهەم هێنان‌و فرۆشتنی توتنی گشت ئیمپراتۆری‌ی عوسمانی‌ی گرتە دەست خۆی. «ڕێژی» وەك دەزگا لە سەرتاپای ئەو ولاّتانەی کەوتبونە ناو دەوڵەتی عوسمانی‌یەوە بووە ناوێکی باو.

هەر زوو پەڕەی دڵی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگی شاعیر بەتیری عەشقی فاتمەی شۆخ و شەنگ پێکرا . فاتمە کە خۆشی حەزی بە شیعر دەکرد[2] کەوتە باخی شاعیران و بووە میوانی دیوەخانی کوردپەروەران .

زۆری نەبرد شێخ مەحمودی نەمر لاپەڕەیەکی پڕ شانازی‌ی خەباتی گەلی کوردی تۆمارو ناوچەیەکی گرنگی نیشتمانی لە رۆڵم و زۆری ئینگلیزی داگیرکەر رزگارکرد . ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ بووە وەزیری دارایی شێخ . فاتمەی ژنە وەزیر داخی ئەوەی ناچێت نەریتی ئەوسای کۆمەڵ رێگەی نەئەدا ئافرەت ئاگاداری هەموو شت بێت . بەڵام باشی لەبیرە چۆن زۆربەی خەڵك دڵخۆش و شەیدای سەربەخۆیی و نەمانی مۆتەکەی مێجەر سۆن و پیاوەکانی بون . قەت ئەحمەد بەگی وا گورج و گۆڵ نەدیوە ، بۆ مزگەوتیش بوایە وای نەدەکرد . بەر لەوە دڵی لە شێخ مەحمود رەنجابوو ، بەڵام بۆ کوردو خزمەتی پێشەوای هیچی لەدڵدا نەماو چاکی کاری لێ کرد بەلادا . زوو زوو سکاڵای لەدەست ئینگلیزو پیلانی ئینگلیز خواکان دەکرد ، خۆزگەی ئەوە بو ئینگلیز لە کورد بگەن و یاری و پەت پەتێنی پێ نەکەن . سەرەتا رقی لێیان نەبو ، هیوای زۆر بوو یاریدەمان بدەن !

هەموو سەروەت و سامانی دەزگاکەی شێخ لە ناو قاسەی ژنی وەزیری داراییدا بوو . بە باجی توتن و گشت داهاتێکی ترەوە بە زەحمەت دەگەیشتە ٦٠ هەزار روپیە کە دەکاتە پێنج شەش هەزار دیناری ئەمڕۆکە[3] ! ، کەچی هی واش هەبوو ویژدانی خۆی دەخشتە ژێر پی و سەروەتی حەمە قەدۆی بەچەند روپیەیەکی کاربەدەستێکی پچوکی کورد دەپێوا . ئەو سەروەتەش کەبوبووە تەحاتەحای چاو برسێکان بەهۆی دڵپاکی و ساکاری فاتمەوە لەگەڵ هەموو پاشەکەوتی حەڵاڵی ئەحمەد بەگ وەك هێلکەی پاك کراو کەوتە دەست ئینگلیزەکان . کە هێرشی ناکاویان هێنایە سەر شار فریای ئەوە کەوت تەنها ٣ لیرەی خۆیان بەرێت و

---

(٢) لەهەرەتی لاویدا شیعری بەتورکی وتووە .

(٣) ١٠٠ هەزار روپیە دەیکردە ٧٤٤٨ پاوەنی ئیستەرلینی .

قاسەکەی داخستو وەك خۆی بەجێی هێشت بەو هیوایەی زۆری پێ ناچێت دەگەڕێنەوە . . داخم ناچێت وا نەبو . مانگەهای مانگێ ئەم دێو ئەو گوندیان کرد . هەر زوو بیستیانەوە ئەوی هەیەو نی یە گورگەو سیلو چەتەی ناکەس بەچەی خۆمان تالآنیان کردووە . کە گەڕانەوە شار ناچار ماوەیەکی باشیان بە کولەمەرگی بردەسەر . . .

پەردەیەکی تری ژیانی فاتمە کە تا مردن شانازیی پێوە دەکات ئەوەیە کە یەکەم ئافرەتی کوردی عیراقە بووە مامۆستاو ٣٥ ساڵی رەبەقی ژیانی بە ئەوپەری دڵسۆزییەوە بۆ پەروەردەکردنی صەدان کچ ، وەك کۆرپەی جگەر گۆشەی خۆی ، تەرخانکرد . بەدەست ئەو بوایە هەموو کچە کوردی فێری نووسینو خوێندنەوە دەکرد . ئەو پەردەیەی ژیانی پڕ لە بەسەرهاتو سەرگوزەشتەی سەیرو پرمانایە . وابزانم لاپەڕەکانی یەکەمی زۆر شایانی تۆمارن [٤] .

ئیستەش لەو وایە ئەمرۆیە کە خوالیخۆشبو شێخ نوری شێخ ساڵحی شاعیرو خزمی ، خۆی کرد بە ژوراو لە هەموو جار گەرمتر لەگەڵی کەوتە قسە . قەت وای نەدیبو . لەوەی دەکرد بۆ کارێك هاتبێ زۆری مەبەست بێ . کەوتە باسی خوێندنو خوێندەواریی و پیاهەڵدانی فاتمە کە دنیا دیدەیەو دەتوانێت ڕێگە نیشانی کەسانی تر بدات . گەلێکیش مەتحو سەنای ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگی کردو وتی زۆر حەز بە

---

(٤) تۆمارکردنی یادداشتی پێشرەوەکانی مێژووی کوردو ژیانی روناکبیرمان ئەرکێکی پیرۆزە کەوتۆتە ئەستۆی خاوەن خامەی دڵسۆزی گەلەکەمان . ئەو یادداشتانە سەرچاوەی ڕەسەنی ئیمرۆو دوا ڕۆژمانن ، زۆریمان لە کیس چووەو کەمیان ماوە . تا ئیستە چەند جارێك باسی ئەمەم کردووە . بەش بە حالی خۆم هەر دەرفەتێکم لەم بارەیەوە بۆ هەڵکەوتبێت کەڵکم لێ بینیوە . کاتی خۆی یادداشتەکانی خوالیخۆشبو مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیسم تۆمار کرد ، خۆی ڕۆی ، ئەمیان باقی . بەشێك لە یادداشتەکانی مامۆستایان فوئاد مەستیو ئەحمەد خواجاشم نوسیوەتەوە . هیوامە مایەی ڕزامەندی بێتو بێتە هاندەر تا ئەوەی ماوە لەکیس نەچێت .

ئەوەندی‌تر هانی منیشی دەدا . ڕاستێکەی ئەو نەبوایە لەوانە بوو ورە بەربدەم ، چونکە هەر زوو دەمی خەڵکی دواکەوتومان لی‌کرایەوە ، هەزارو یەك قسەیان پی‌دەگوتین . ئەوەیان لی‌ کردبوینە عەیبە کە کچەکان دوای هاتنە ژوورەوەیان عەباو پەچەیان دادەگرت ! . قسەی لەوەش خراپترمان دەبیستەوە . زۆر دایك بەترس و لەرز کچەکانیان دەهێناو هەر ئەوە بوو کراسی قورئانیان بۆ لەبەر نەکەین تا دڵنیابن ئاگامان لە شەرەفیان دەبێت‌و بە خوێندن لەکەدار نابن . دایکی وا هەبوو پرسیاری ئەوتۆی دەکرد کە بۆ گێڕانەوە ناشێت» .

دایکی دڵسۆزی کورد خۆی دایە دەم شەپۆلی ڕابوردووی سەیر ، بەڵام خۆش :

«یەکەم پۆلی قوتابخانە ساواکەمان دەستەیەکی یەکجار سەیر بوو . هی وای تێدا بوو تەمەنی لە ٢٠و بروا بکە ٢٥یش تێپەڕیبو ، بە سەروپێچی لارو لاگیرەو مێخەکبەنگ‌و سوور و سپیاوێکی باشەوە دەهات ، لەگەڵ هی وا دادەنیشت بە کچی دەشیا . بەڵام هەموویان بۆ فێربون هاتبون ، بە دڵ خۆیان هیلاك دەکرد . هەزارو دەوڵەمەندیان تێدا بوو . ئیستەش بیرمە جارێکیان پرتەقاڵم بۆ قوتابی‌یەکان برد ، هی وایان هەبو نەیدەزانی پرتەقاڵ چی‌یە ، بۆنیان پێوە دەکردو یاری‌یان پی‌دەکرد تا بە دەستی خۆم بۆم پاك‌و قاش کردن‌و تێم گەیاندن میوەیەو دەخورێت» .

هەستێکی شارراوە قوتابی‌و زیاتر جوتە مامۆستای زەهرایان دەبزواند . حەزیان دەکردو هەوڵیان دەدا هیچیان لە کوران‌و پیاوان کەمتر نەبێت . لێرەدا دایکی کورد گوڕی دایە خۆی‌و گەرمتر بوو ، لەوەی دەکرد بیەوێت من بسەلمێنێت ، جا نازانم هەستی دەکرد کە من بە هەموو هۆشمەوە کەوتومەتە پەرستگای دڵسۆزی‌و

لەخۆبوردنی پەری یەکی خاوێنی گەلەکەمان یاوەخود نا ؟ . ئەوەیان گرنگ نی یە ، سەیرە وا نەبێت ، بەڵام با لەبەر دڵە ناسکەکەی ئەو منیش گوڕ بدەمە خۆمو خۆم وریاتر نیشان بدەم :

«هەر ئەوەندە بیستمان فوئاد ڕەشیدی مامۆستای کوران شانۆگەری ی «نیرۆنی زۆردار»ی پێشکەش کردووەو بەو کارەی هەستی زۆر کەسی بزواندووە ئێمەش هاتینە مەیدانو ویستمان هەنگاوێکی باشتر بنێین . بیری یەکێکمان بۆ ئەوە چو کێشەیەکی ئەوتۆی ناو کۆمەڵەکەی خۆمان باس بکەین کە زۆر ڕۆژ توشی یەکێك لە قوربانی یەکانی دەهاتین . بەڵام کەسمان دەستو زاتی نوسینمان نەبوو ، بۆیەکا پەنامان بردە بەر شێخ نوریو ئەویش لەسەر پێشنیاری ی خۆمان شانۆگەری ی «دایك»ی بۆ ئامادەکردین . قوتابخانەمان ڕازاندەوەو پەردەمان هەڵواسیو نزیکەی حەفتەیەك ژنانی شار ڕوویان تیکردینو بە پەرۆشەوە سەیری «دایك»یان دەکرد . بەیجەی خوشکم دەوری دایكو شەفیقە سەعید[٦] کە قوتابی یەکی وریای قوتابخانەکەمان بوو دەوری دوکتۆرەی بینی . دیار بوو لەتەلی دڵی بینەرانیان دەدا» .

تا ئیمڕۆش چ خۆی ، چ خوشکی ، ناوەرۆکی «دایك»یان لەبیرە کە بەشێکی بە شیعر هۆنرابۆوە :

«دایکەی نەخوێندەوار بە هەڵە دەرمانێکی عەتارەکان دەرخواردی کۆرپەکەی دەدات ، دەرمانە دەیخاتە گیانەلا . هاوارو قیژەو گریەی دایکی کڵۆڵ گەرەکی دێنێنە سەیر . یەکێك لە سەرسپی یە ژیرەکانی دراوسیٚ بەهەڵەداوان خۆی دەکات بە ژورداو دەپرسێت :

چی یە ئەم گری یەو زاری یە
بۆچیتە هاوارو تەلاش ؟

دایکە بە شپرزەیی .

(٦) بیجە محی الدینو شەفیقە سەعیدیش دوو پێشرەوی تری مەیدانی خوێندەواری ی ئافرەتی کوردن . صەدان کچە کورد لەسەر دەستی ئەوانو دەستە خوشکی ئەواندا فێری خوێندنەوەو نوسین بون ، کە زۆریان پلەی بەرزی خوێندنیان تەواوکردووە .

هەرگیز خەوی نەبوو منیش
چوم دامێ تۆزێك شیلەی خاش خاش

دراوسێکەیان کە ئەمە دەبیسێت دەستوبرد دەچێت بە دوای دوکتۆرەی شار
دوکتۆرە بەهەمان دەستور دەپرسێت :

چی‌یە ئەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوراو تەلاش ؟

دایك :
هەرگیز خەوی نەبوو منیش
چوم دامێ تۆزێك شیلەی خاش خاش

دوکتۆرە :

جا
کێ بەتۆی وت دەوایەکی زەریفو باشە
تولی وا قابیلی دەرمانی وەك خاش خاشە ؟
خێرا کە ئەم دەرمانەی بدەرێ
بەڵکو بەجارێك چارەی بکرێ
ئیتر هەرگیز لەو دەوایانەی نەدەیتێ

دایك :

تۆبە بێ ، تۆبە بێ یارەبی
هەتا ماوم دەرمانی وای نەدەمێ»

گەر ویژدانمان بێت‌و هەموو لایەنیی سەیری باسەکە بکەین ئەوا دان بەوەدا دەنێین لە یەکەم شانۆگەریدا ئافرەتمان بۆری پیاومانی داوە[7] . . مامۆستای یەکەم ئەم قسانەمی بەدڵ‌بو. نەمویست لەوە زیاتر هیلاکی بکەم ، هاتە سەر وەڵامی دووەم پرسیارم :

«گوزەیدە یامولکی سێ ساڵ مودیرە بوو . کە ئەو چووە بەغدا زەهرە خانی کچی مستەفا یامولکی بۆ دەوروبەری سێ ساڵێك چووە جێگەی‌و دوا بە دوای ئەو من بومە مودیرەو نزیکەی ٣٠ ساڵ کاری ئەو قوتابخانەیەم گرتە ئەستۆ. روناکبیری ئەو سەردەمەی شار پشتیان دەگرتم ، بە قسەی پڕ هەستیان دڵیان خۆش دەکردم . جارێکیان نزیك بەردەرکی سەرا یەکێك بە هیواشی دەستێکی دا بە پشتمداو پێی وتم : ئافەرین ، هەزار جار ئافەرین ، سەرت بەرزکردینەوە . . کە ئاورم دایەوە پیرەمێردی شاعیرم دی . پیرەمێرد گەلێك قسەی‌تری کرد ، لەوە دەچو بیەوێت هەموو ماڵێك بکاتە قوتابخانەو بە دارعەساکەی بکەوێتە گیانی ئەو دایك‌و باوکانەی منداڵیان ناخەنە بەر خوێندن . . .» .

دوا قسەی یەکەم مامۆستامان :

«ئیستەش هەرچەند چاوم کزو گوێم قورس‌و یادم کەم بووە ، بەڵام گەز گەز باڵا دەکەم کە دەبینم رەنجم بە فیرۆ نەچووەو کچە کورد چۆتە ریزی برای‌و شان بەشانی ژیانی نوێ بۆ نەوەی داهاتو دروست دەکات» .

سەربازو ئەفسەری ونی وەك فاتمەمان زۆرە ، با جاروبار یادیان بکەینەوە هیچ نەبێت ، تاکاتی خۆی ، پەیکەری پڕ شانازی‌یان لەقوڵایی دڵ‌و دەروندا بۆ داتاشین‌و شتی نەزانراوو نوێ‌یان لێوە فێربین تا لە کیسمان نەچون .

---

(٧) روناکبیرانی کوردی تورکیا بەهۆی چەند هۆیەکی تایبەتی‌و گشتی‌یەوە بەر لە ئێمە لە دەرگای زۆر هونەریان داوە . پێش شەڕی یەکەمی جیهان ئەوان شانۆگەری‌یان بە کوردی داناوە . لەگەڵ ئەوەش ئافرەتی کوردی عیراق لەم مەیدانەدا هەر یەکەمە .

ئەرمەن (*) یەکێك لە گەلە هەر دێرینەکانی سەرزەمین پێك دەهێنن[1] . بەر لەمەسیح ئەرمەن خاوەنی ژیاری پێشکەوتووی خۆیان بوون . ئەرمەنستان یەکێکە لەو ولاتانەی بە شوێنەواری مێژوویی کۆن دەولەمەندن ، تا ئیستە گەلێك پاشماوەی دێرینی تیا دۆزراوەتەوە .

ئەرمەنەکان وەك گەلانی تری رۆژهەلات لە سەرەتادا لەسەر بەردی جیاو تاشەبەردی قەراغ شاخەکان ئەوی دەیانویست بە هەلکۆلین دەیاننووسی . بەشێك لەو جۆرە نووسینە دێرینانە دۆزراونەتەوەو ناوەرۆکیان زانراوە . بەلام دوو هۆی نوێ هەر لە دێرزەمانەوە کاریان کردە سەر پەرەسەندنی نووسین بە زمانی ئەرمەنی — یەکەمیان بلاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی بوو کە لە سەرەتای سەدەی چوارەمەوەبووە ئایینی رەسمی ی ئەرمەن ، دووەمیان و گرنگتریان دانانی ئەلفبای تایبەتی ی ئەرمەنی بوو لە کۆتایی سەدەی چوارەمدا[2] .

(*) ئەم وتارە لە لاپەرە ٧–١٠ی «بەیان» ، ژمارە ٣٠ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥دا بلاوکراوەتەوە .

(١) بەشی زۆری زانیاریکانی ناو ئەم وتارە لەلایەن نووسەر خۆیەوە لە ماتێنەدەران کۆکراونەتەوە . ئەو بەشەکەی تری لە هەندێك سەرچاوە وەرگیراون ، بەتایبەتی لە کتێبی :

G. W. Abgar, The Matenadaran, Ereven, 1962.

(٢) میسرۆپ ماشتۆتس ئەلفوبێی ئەرمەنی ی دانا . ئەم ئەلفبایە تا ئیستەش لە ناو ئەرمەندا زۆر باوەو هەموو سالێك ، بە تایبەتی لە ئەرمینیای سۆفیەت ، بە صەدان کتێب و گۆفارو رۆژنامەی پێ چاپ دەکرێ . میسرۆپ ماشتوتس یەکێکە لەو گەورە پیاوانەی ئەرمەن بە حەق شانازی یان پێوە دەکەن .

له دێرزەمانەوە ڕۆڵە هوشیارەکانی ئەرمەنی خاوەن مێژووی پڕ لە ڕوداوو کارەساتی کۆن ، ئەرمەنی خاوەن ئەدەبی ڕەسەن ، ئەرمەنی خاوەن فێرگەی ئایینی هەمەجۆرو کڵێسەی گەورەو پچوك ، کەوتوونەتە تۆمار کردنی هەموو ڕوویەکی ژیانی ڕووناکبیری‌ی باوباپیران‌و سەردەمی خـۆیان سەرەڕای ئەوە زانایانی ئەرمەنستان لە سەرەتای سەدەکانی ناوەندەوە کەوتنە وەرگێرانی بەرهەمی فەلسەفی‌و زانستی‌ی گەلانی‌تر بۆ سەر زمانی زگماکیان . بەم جۆرە لە زۆر دەمێکەوە نووسین‌و بلاوبوونەوەو هەلگرتن‌و پاراستنی دەسنووس لەناو ئەرمەندا بووە کارێکی زانستی‌ی — ئەدەبی‌ی باوو شیاو . بەشی هەرە زۆری ئەو دەسنووسانە لە کتێبخانەی فێرگەو کلێسەکاندا دەپارێزران . گەورەترین جێگەی پاراستنی ئەو دەسنووسانە بە ناوی ماتێنەدەرانەوە سەدەی پێنجەم لە ئێچمادزینی نزیك یەریڤان دامەزرێنرا . بەم جۆرە گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری دەوڵەمەند لە ئەرمەنستاندا درووست بوو کە ئیستە بە یەکێك لە سەرچاوە ڕەسەنە هەرە گرنگەکانی مێژووی کۆن‌و ناوەڕاستی گەلان دادەنرێ‌و هەر لەبەر ئەوەش بۆتە سامانێکی بایەخداری مرۆڤی ئیمرۆ . بۆ نموونە زۆر دەسنووسی کۆنی ئەوتۆ هەن کە کاتی خۆی بە زمانی‌تر دانراون ، بەلام ئیستە تەنها وەرگێرراوە ئەرمەنی‌یەکانیان ماون‌و ئەسل‌و وەرگێرراوی سەر زمانانی‌تریان لەبەر هۆی ئاشکرا فەوتاون .

لەم ڕووەوە زیانی ئەرمەنەکان خۆیشیان کەم نەبوو . تەنها داگیر کەرە سەلجوقی‌یەکان ساڵی ۱۱۷۰ پتر لە دە هەزار دەسنووسی بەنرخی ئەرمەنی‌یان لەناوبرد . لە کاتی کوشتارەکانی ئەرمەنی سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا (ساڵانی ۱۸۹٤ — ۱۸۹٦ ، ۱۹۰۹ ، ۱۹۱٥)[۳] ژمارەیەکی زۆر لە دەسنووسە هەرە نایابەکانی ئەرمەن بوونە قوربانی‌ی هەستی کوێرانەی دەستەیەك فەرمانڕەوای کورتبین کە بەو جۆرە زیانێکی گەورەیان بە گەنجینەی ڕووناکبیری‌ی مرۆڤ گەیاند . بەلام ئەرمەنەکان کە نرخی فیکرو ژیانیان لا وەك یەك بوو توانی‌یان بەهۆی بیری ووردو

---

(۳) نووسەری ئەم وتارە یەکێك لە فەسڵەکانی کتێبی «کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا»ی بۆ باسی ئەو کوشتارانە تەرخان کردووە . هەروەها بڕوانە : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ژمارە ۳ ، بەرگی ۲ ، لاپەڕە ۷٥ — ۱٥۷

زیرەکی ی کەم وێنەو دڵسۆزی ی بێسنوورو بە نرخی زێر بەشێکی زۆر لە گەوهەری ئەو گەنجینەیە ڕزگار بکەن . لێرەدا تەنها نموونەیەکی پڕ مانا دەهێنمەوە :

ئەرمەنەکان لە ساڵی ١١٧٠ەوە دڵسۆزانە کەوتنە پەیجۆری ئەو دەسنووسانەی سەلجوقی یەکان لەناویان بردن ، یا زەوتیان کردن . ساڵی ١٢٠٥ توانی یان بە چوار هەزار درهەم ، کە پارەیەکی یەکجار زۆر بوو بۆ ئەو سەردەمە ، یەکێك لە دەسنووسە بەنرخەکانیان هەر لە سەلجوقی یەکان بکڕنەوە کە تا ئیستەش هەر ماوەو بە بارستو قورسایی بە گەورەترین دەسنووسی ئەرمەنی دادەنرێ . لە کاتی کوشتارەکانی ساڵی ١٩١٥شدا دوو پیرێژنی ئەرمەنی توانی یان هەر ئەو دەسنووسە ڕزگار بکەن . هەر یەکەیان بەشێکیان هەڵگرتووەو بەرەو ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتی سەر بە ڕووسیا بە جیا کەوتوونەتە ڕێ . یەکێکیان گەیشتووەو ئەوی تریان لەتاو نەخۆشیو برسی یەتی لە ڕێگە گیانی سپاردووە ، بەڵام بەر لە مردن ئەو بەشەکەی تری لە چاڵێکدا شاردۆتەوە . پاش ماوەیەك گەڕیدەیەکی ئەوروپایی لەو ناوانەدا بە ڕێکەوت چەند لاپەڕەیەکی ئەو دەسنووسە بە دەست منداڵانی ناوچەکەوە دەبینێ ، بە چەند نوقڵێك دەمیان شیرین دەکاتو دەیبەنە سەر چاڵەکە . کاتێك کابرای گەڕیدە دەگاتە ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتو خەڵکەکە پێی دەزانن هەوڵ دەدەن نیوە دەسنووسەکەی لێ بکڕنەوەو ناچار دەبن لەناو خۆیاندا ٤٠٠ هەزار پاوەنی بۆ کۆبکەنەوە .

بەم جۆرەو بە هەزار دەردی سەری ئەرمەنەکان توانیویانە ئەو سامانە گەورەیەی خۆیانو جیهان بپارێزن . دوای ئەوەی ئەرمینیای ڕۆژهەڵات لە ساڵی ١٨٢٨ەوە بووە بەشێك لە ڕووسیای ئەوروپایی گاور ئایین مەودای پاراستنی دەسنووسە ئەرمەنی یەکان لە جاران زۆر زیاتر بوو ، هەرچەندە لێرەش بەشێکی کەم لەو دەسنووسانە نەگوێزرانەوە دەزگا زانیاری یەکانی مۆسکۆو پیترۆگراد .

لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤیەتدا قۆناغێکی نوێ لە کۆکردنەوەو پاراستنو لێکۆڵینەوەی دەسنووسە دێرینەکانی ئەرمەندا دەستی پێ کرد . لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠ەوە ماتێنەدەران کرایە دەزگایەکی دەوڵەتی . دوای ئەوە بە ماوەیەکی کەم ئەو ٤٦٦٠ دەسنووسەی لە ساڵی ١٩١٥ەوە برابوونە مۆسکۆ گێڕرانەوە

ماتێنەدەران کە بۆ خۆشی لە ساڵی ١٩٣٩وە گوێزرایەوە شاری یەرێڤانی پایتەخت .
لە ساڵی ١٩٥٩وە ماتێنەدەران کرایە ئینستیتوتێکی سەربەخۆ بۆ پاراستن‌و لێکۆڵینەوەی دەسنووسی کۆن . کۆشکی رازاوەی ماتێنەدەران[٤] ئیمرۆ لە شوێنێکی بەرزەوە بەسەر شاری یەرێڤاندا دەڕوانێ‌وگەوهەرە بەنرخەکانی هەر یەکە بە جۆرێك داستانی پڕ شانازی‌و زانستی بۆ نەوەی ئیمڕۆو دوارۆژ دەگێڕنەوە .

ژمارەی دەسنووس‌و پارچە دەسنووسەکانی ماتێنەدەران پتر لە ١٥ هەزارە (بەر لە شەڕی یەکەم لە ٥ هەزار کەمتر بوو) ، لەمانە دەوروبەری ١٣ هەزاریان بە زمان‌و ئەلف‌و بێ‌ی ئەرمەنین‌و ئەوانی‌تریان بە یۆنانی‌و عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی‌و هیندی‌و ڕووسی‌و حەبەشەیی‌و زمانی‌ترن . کۆنترین پارچە دەسنووسی ماتێنەدەران هی سەدەکانی پێنج‌و شەش‌و حەوتن . یەکێك لە دەسنووسەکانی بریتی‌یە لە ئینجیلێك ساڵی ٨٨٧ نووسراوەتەوە . گەورەترین دەسنووسی ماتێنەدەران ٣٢-٣٤ کیلۆو ٦٠٩ لاپەڕەیە ، ساڵی ١٢٠١ نووسراوەتەوەو بریتی‌یە لە زنجیرەیەك گوتاری کڵێسەو نووسینی مێژوویی‌و فەلسەفی . نووسینەوەی ئەم دەسنووسە پێستی نزیکەی ٧٠٠ گوێرەکەی پێویست بووە . پچووکترین دەسنووسی تەنها ١٤ گرام‌و ١٠٤ لاپەڕەیەو بریتی‌یە لە ڕۆژژمێرێکی کڵێسە . ئەم دەسنووسە نایابە ساڵی ١٤٣٦ لەسەر پێستی بزنی ناو سك (هێشتا لە دایك نەبوو) نووسراوەتەوە .

دەسنووسەکانی ماتێنەدەران لە نرخاندن نایەن . بەر لە هەموو شتێك بەهۆی ئەو دەسنووسانەوە بەشی زۆری لاپەڕە گرنگەکانی مێژوو و ئەدەب‌و ژیانی کۆمەڵایەتی گەلی ئەرمەن لە قۆناغی جیاوازدا پارێزراون‌و لە ڕێگەیانەوە زانراون . جگە لەوە ئەو دەسنووسانە پڕن لە زانیاری‌ی بەنرخ لە بارەی ژیان‌و مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لەگەڵ ئەرمەندا دراوسێن ، لە بارەی ناوچەکانی قەفقاس‌و ئێرانی سەفەوی‌و ئیمپراتۆری‌ی بیزەنتی‌و دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی‌و شەڕو هێرشی سەلیبی‌و مەغۆل‌و تەتەرو سەلجوق‌و تورك‌و گەلێکی‌ترەوە . بەشی هەرە گرنگی دەسنووسەکانی ماتێنەدەران بۆ باسی مێژوو تەرخان کراون .

---

(٤) ئەم کۆشکە لەسەر شێوازی خانوبەرە دروست کردنی کۆنی ئەرمەن بنیات نراوەو هەموو کەرەستەیەکی پێویستی بۆ پاراستنی دەسنووس تێدایە .

مێژوونووسە ناودارەکانی ئەرمەن گەلێك نووسراوی بەنرخیان بەجێ هێشتووە کە شان لە شانی دەسنووسە هەرە بایەخدارە ناسراوەکانی جیهان دەدەن . هەر بۆ نموونە : دەسنووسی یەکێك لە مێژوونووسەکانی سەدەی پێنجەم بۆ باسی بلاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە ئەرمەنستاندا تەرخان کراوە . دەسنووسی «مێژووی خەلیفەکان» باسی ئەو بەسەرهاتانە دەکات کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عەرەبدا لە نێوان سالانی ٦٣٢و ١٧٨٨دا روویان داوە . هەر لە ماتێنەدەرانیشدا دەورووبەری ٦٠٠ دەسنووس هەیە کە بە ئەلف‌و بێی عەرەبی‌و زمانی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی‌و هی‌تر نووسراونەتەوە . ناوی ئیبن سیناو شەهابەدینی شیرازی‌و فیردەوسی‌و حافزو سەعدی‌و نیزامی‌و گەلێك ناوداری‌تری رۆژهەلات لە زۆر دەسنووسی ئەم دەزگایەدا دەکەونە بەرچاو .

ژمارەیەکی زور وێنەو نیگاری رنگاورەنگی کۆن لە ماتێنەدەراندا پارێزراون ، هێندێکیان لە سەدەی پێنجەمدا دروست کراون‌و هەموویان بەلگەو نیشانەی هەستی هونەری‌ی بەرزی ئەرمەنن . ئەو رەنگانەی بۆ دروست کردنی ئەو نیگارانە بەکار هێنراون سەدان سالە هەر وەك خۆیان ماونەتەوە ، دیارە ئەوەیش بۆ خۆی نیشانەی پێشکەوتنە لە کیمیاگەریدا .

لە راستیدا باسی ماتێنەدەران‌و گەوهەرەکانی ماتێنەدەران‌و کتێبخانەی ماتێنەدەران‌و ئەو صەد هەزار دەکومێنت‌و بەلگەیەی لە ماتێنەدەران هەلگیراون لە وێزەی وتارێکی پچووکدا نی‌یە(٥) .

گەلی کوردیش وەك یەکێك لە دراوسێ هەرە نزیك‌و تێکەلەکانی ئەرمەن بەشی خۆی لە ماتێنەدەراندا هەیە . لە گەلێك دەسنووسی کۆندا ناوی گەلانی زاگرۆس‌و میدێکان‌و کورد خۆی هاتووەو باسی ناوچە کوردەواری‌یەکان کراوە . هیچ دوور

---

(٥) زۆر شتی ماتێنەدەران شایانی باسە . بەجورێکی بەرز دەسنووسەکانی لە گەرمایەکی تایبەتیدا دەپارێزرێن ، پتر لە ١٢٠ کەس لە ماتێنەدەران کار دەکەن ، لەمانە ٢٠یان دوکتۆراو ٧یان دوکتۆرای زانست (ناوك)یان هەیە . هەموو سالێك ژمارەیەکی زۆر کتێب‌و وتاری زانستی‌ی بەنرخ لە لایەن ماتێنەدەرانەوە بلاودەکرێتەوە .

ئەرۆین مینۆرسکی ی بەناوبانگ لە نووسین و لێکۆڵینەوەکانیدا دەربارەی میدێکان و کورد کەڵکی لە کتێبەکانی مێژوونووسی گەورەی ئەرمەن مۆڤسیس خۆریناتسی (مایسای خۆرێنسکی) وەرگرتووە[٦] کە لە سەدەی پێنجەمدا نووسیوتی و دەسنووسەکانیان لە ماتێنەدەران پارێزراون.

سەرەرای ئەو لایەنە گرنگە ژمارەیەك دەسنووس و پارچە دەسنووسی تایبەتی لەسەر کورد، یا بە کوردی لە ماتێنەدەران هەیە. ئەوەی بۆ ئێمە شتێکی نوێ و سەرنج راکێشە ئەوەتە کە لە ژمارەیەك دەسنووسی ئەرمەنیدا چەند دێرێکی کوردی بە ئەلف و بێ ی ئەرمەنی نووسراوەتەوە. یەکێك لەو دەسنووسانە دەربارەی ریزمانی ئەرمەنی یەو لە سەدەی پازدەدا دانراوە، بەلام چەند دووعایەکی بە عەرەبی و فارسی و کوردی تێدایە. هەروەها ئینجیلێکی دەسنووس بە زمانی کوردی و پیتی ئەرمەنی هەیە کە دوور نی یە لە سەدەی هەژدەدا نووسرابێتەوە.

جگە لەمانە دوو دەسنووسی زۆر گرنگ لە بارەی کوردەوە لە ماتێنەدەران پارێزراون. یەکەمیان دەسنووسی ژمارە ١٧٩٩ ی بەشی عەرەبی یە کە بریتی یە لە دەسنووسێکی رێکوپێکی «شەرفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی. ئەم دەسنووسە سەدەی هەژدە لە ٤١٢ لاپەرەی گەورەی بیستویەك دێریدا نووسراوەتەوە. وابزانم ئەوانەی لەسەر «شەرفنامە»یان نووسیوە کەسیان تاوەکو ئیستە باسی ئەم دەسنووسەی ماتێنەدەرانیان نەکردووە.

دووەمیان دەسنووسی ژمارە ٦٢٢ ی هەر بەشی عەرەبی یە کە بریتی یە لە دەسنووسێکی گرنگی دەگمەنی کەم زانراو لەبارەی هۆزی دونبولی یەوە[٧].

---

(٦) لەم بارەیەوە بروانە:

ف. مینورسکی. الاکراد أحفاد المیدیین. «گۆڤاری کۆری زانیاری کورد»، ژمارە ١، بەرگی ١، لاپەرە ٥٥٢ – ٥٦٦.

(٧) بۆ یەکەم جار أ. د. پاپەزیان بە زمانی ئەرمەنی و لەژێر ناوی «سەرچاوەیەکی نوێ دەربارەی مێژووی گەلی کورد» دا وتارێکی لە بارەی ئەم دەسنووسەوە لە ژمارە ٨ ی ساڵی ١٩٦٧ ی گۆڤاری کۆری زانیاری ئەرمەنستاندا بلاو کردەوە.

ئەم دەسنووسە پەنابەرە ئەرمەنەکان ساڵی ١٩١٦ لەگەڵ خۆیاندا هێناویانەو کەوتۆتە دەست پرۆفیسۆر ئاشۆت ئەڤانیسیان کە ئەویش بە دیاری ناردوویە بۆ ماتێنەدەران.

ئەم دەسنووسە ۲۵۳ لاپەڕەیەو بارستی لاپەڕەکانی (۱۵×۲۵سم)ەو ساڵی
۱۸۵ (۱۲٦٦ی کۆچی) لە تاران لە «مدرسەی میرزا صالح» لە لایەن عەلی
ەکبەری حوسەینی تەفرەشی‌ی کوڕی حاجی سەید ئیسماعیلەوە نووسراوەتەوەو لە سێ
ەش پێکهاتووە : یەکەمیان ناوی «اشارة المذاهب» و دووەمیان ناوی «اشارة
لأدیان»ەو هەردووکیان لە دانانی ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولین‌و بە
ەتی نەستەعلیق نووسراونەتەوە . بەشی سێیەم لە دوا لاپەڕەکانی دەسنووسەکەدایەو
وی «تاریخی دەنابیلە»یەو لە دانانی عەبدولرەزاق کوڕی نەجەف قولی خانی
ونبولی‌یە ، ئەم بەشەیان تەواو نی‌یەو بە خەتی «نەسخ» نووسراوەتەوە .

لە بەشی یەکەم‌و دووەمدا ڕۆستەم خان باسی ئایین‌و مێژووی هۆزی دونبولی
ەکات ، هەروەها باسی شاکانی ئێرانی بەر لە ئیسلام‌و بەرمەکی‌یەکانیشی کردووەو
ونبولی‌یەکانی بە ڕەسەن گێڕاوەتەوە سەر ئەوان . ئەو باسانەش کە بۆ ڕووداوەکانی
ۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدە تەرخان کراون بایەخێکی زۆریان
ەیە ، بە تایبەتی چونکە نووسەر ئەوەی باسی دەکات ، یا بە چاو دیویێتی یا تیا
شدار بووە . لە قەراغ‌و پەراوێزەکانی ئەم دەسنووسەی ماتێنەدەراندا ڕۆستەم خان
خەتی خۆی تێبینی‌ی نووسیوەو هەندێ شوێنی ڕاست کردۆتەوەو ئەمەش بێ‌گومان
نرخی دەسنووسەکەی زیاتر کردووە . دەمێکیشە بەڕێوەبەرانی ماتێنەدەران بڕیاری
ۆکردنەوەی ئەم دەسنووسەیان داوە .

باسی شازدەمین

کوردو پزیشکێکی دووری ئاگری

شەڕی دووەم

شەرله ناوەرۆكدا دوو جۆرە : شەڕی زۆردارو شەڕی زۆرلێكراو(*) . یەكەمیان بۆ زوڵمو زۆرو داگیركردنە ، دووەمیشیان بۆ سەرفرازیو ئازادی‌یە . بەڵام چ ئەمیانو چ ئەویان لە زەرەرو زیاندا ، لە فرمێسكو خوێندا چون‌یەكن .

شەڕی دووەمی جیهان كە نزیكەی شەش ساڵی ڕەبەق خایاند (ئەیلوولی ١٩٣٩ — مایسی ١٩٤٥) گەورەترین كارەساتە كە تا ئێستە تووشی مرۆڤو هەموو جیهان هاتبێت . ئەگەر ئەم قسەیە بخەینە چوارچێوەی ژمارەوە بەم جۆرە دەردەچێ :

٧٢ دەوڵەت تێكەڵی ئەم شەڕەبوون (لە شەڕی یەكەمدا ٣٣) ، ١١٠ ملیۆن كەس بە چەكەوە تیا بەشداربوون (لە شەڕی یەكەمدا ٧٤) ، ١٣٨٤ ملیار دۆلاری تێچوو (لە شەڕی یەكەمدا ٢٠٨) . دەوروبەری ٥٠ ملیۆنی تیا كوژرا (لە شەڕی یەكەمدا ١٠) ، نزیكەی ٢٨ ملیۆنی تیا سەقەتو كەفتەكار بوو (لە شەڕی یەكەمدا ٢٠) .

یەكیەتی‌ی سۆڤیەتو ئەڵەمانیا لەو شەڕەدا لە هەموو لایەك زیاتر تووشی زەرەرو زیانو وێرانی هاتن ، ئەڵەمانیا بەهۆی ژێركەوتنەوەو یەكیەتی‌ی سۆڤیەتیش لە ئەنجامی ئەوەدا كە هیتلەری‌یەكان تا دوا ساڵی شەڕ نزیكەی لە ٧٥٪ی هێزە شەركەرەكانی خۆیان ئاراستەی ئەو كردبوو . لە دوا ساڵی شەڕیشدا ، واتە دوای كردنەوەی بەرەی دووەم لە لایەن وڵاتە سوێندخۆرەكانی ڕۆژاواوە ، هێشتا هەر دەوروبەری لە ٦٧٪ی هێزی چەكداری ئەڵەمانیا لە بەرەی سۆڤیەتدا دەجەنگین . ئەو زیانانەی لە

(*) ئەم وتارە لە لاپەڕە یەكو حەڤدەی «بەیان» . ژمارە ٢٩ . ئەیلولی ١٩٧٥دا بڵاوكراوەتەوە .

یەکیەتی ی سۆڤیەت کەوتن نیشانەدەرێکی بێ وێنەو هاوتای فرمێسك و خوێن
شەرن :
بەهۆی شەری دووەمەوە ١٧١٠ شاری گەورەو بچووکی سۆڤیەت کاول کران و ٧٠
هەزار گوندیش لەگەڵ زەویدا تەخت کران و بەو جۆرە ٢٥ ملیۆن کەس بێ جێ ورێ
مانەوە . هەر لەماوەی شەردا ٣٢ هەزار دەزگای پیشەسازی ی ئەو ولاتەو ٦٥ ملیۆن
کیلۆمەتر رێگەی ئاسن لە بنەرەتەوە هەڵتەکێنران . بە پارە یەکیەتی ی سۆڤیەت ٠٠
ملیار دۆلار زیانی لێ کەوت ، واتە لە سێیەکی زیانی هەموو شەر زیاتر . نزیکەی
نیوەی کوژراوو سەقەت و کەفتەکارەکانی شەر سۆڤیەتی بوون .
دەردو بەلای شەری دووەم هەموو قوژبنێکی جیهانی گرتەوە . ئەوی نەکوژرا(
یا لەشەردا بەشدار نەبوو برسێتی و نەبوونی و نەخۆشی ی چێشت .
میللەتی کوردی هەژاریش بەشی خۆی لەو مەینەتی یە بینی و هێندەی تر هەژاربوو
راستە کوردستان وەك لە شەری یەکەمی جیهاندا نەبووە یەکێك لە مەڵبەندەکا
شەر ، نەبووە شەرگەو لەویان کەمتر تووشی زەرەرو زیان و مردن هات ، بەلام
لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەویش وەك هەموو گەلانی تری رۆژهەلاتی نزیك و ناوەراس
بەهۆی روداوو کارەساتەکانی شەرەوە تووشی گەلێك دەردی سەری بوو . پریشک
شەری دووەم لە زور لاوەو ، بە زۆر شێوە گەلی کوردیشی گرتەوە . با لێرەدا باسێک
پچووك بگێرینەو ، باسی پریشکێکی نەزانراوی ئەو شەرە کە لە دووری ی هەزار
کیلۆمەترەوە ژیانی روونا کبیری ی ئێمەشی گرتەوە .
(ئیڤان یووگەڤ) لاوێکی خوێن گەرم و رەوشت بەرزی سۆڤیەتی بوو .
خوێندندا دەسەلاتدارو لە ناو هاوریکانی و لە کۆمەڵدا خۆشەویست بوو . هەر ز
دەردو ئازارو چارەنووسی گەلی کورد لە دوورەوە سەرنجی ئەم لاوەی راکێشاو دو
تەواو کردنی زانکۆ دەستی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی و بووە قوتابی ی دوکتۆر
بەشی مێژوو و چالاکانە دەستی کرد بە ئامادەکردنی نامەی دوکتۆرێکەی لەس
کورد . بەلام بەداخەوە زۆری نەخایاند ئاگری شەری دووەم هەڵگیرساو پا
ماوەیەکی کەم ولاتەکەی ئەویشی گرتەوە . . .
ئیڤان یووگەڤ وەك زۆربەی هەرە زۆری لاوانی سۆڤیەت چەکی کردە شا

بەرەو شەرگە لەگەلّ هاوەڵەکانی بۆ پارێزگاری لە خاکی نیشتمان‌و شەرەفی گەل کەوتە رێ . . . بەرەو مردن رۆیشت‌و **نەگەڕایەوە** . . . بە کەمێك زمانی کوردی‌و گەلێك خۆشەویستی‌ی کوردەوە سەری نایەوە ! !

بێ‌گومان **ئیڤان یووگەف** بمایە ئیمرۆ یەکێك دەبوو وەك کوردناسانی سۆڤیەت **خالْفین و لازەرێف** کە چالاکانە خزمەتی لێکۆلینەوەی مێژووی کورد دەکەن . . . ئەگەر شەر بمرێ‌و ئاشتی بژی هەزارەها هەزار گوڵی وەك **ئیڤان یووگەف** جوانتر باخی ژیان دەرازێننەوەو هەڵبەتە ئەوسا کوردیش ، ئەگەرچی لە دووریشەوە بێ ، لە بون‌و بەرامەیان بێ‌بەری نابێ ! ! .

پێرستی ناوو شوێن

ناو (*)

(*)

– ئەو ناوانەی ، وەك کوردو کوردستان ، زۆر دووبارە دەبنەوە تۆمار نەکراون .

– مەبەست لە (پ) پەراوێزە ، ئەو کەس و شوێنەی تەنها لە پەراوێزدا ناوی هاتووە پیتی (پ)ی لاوە دانراوە .

– (هـ)کورت‌کراوەی هۆزو (ر) کورت‌کراوەی ڕوبارو .

شوێن

پێرست

سوپاسی زۆرم بۆ :

● مامۆستایان بەڕێوەبەری گشتیی دەزگای ڕۆشنبیری‌و بڵاوکردنەوەی کوردی مصلح جەلالی‌و محەمەد کەریم فەتحوڵڵاو محەمەدی مەلا کەریم‌و صەلاح شوان کە هەر یەکەیان بە جۆرێك دەستی لە دەرچوونی ئەم کتێبەدا هەیە .

● تیپکارانی چاپخانەی «الادیب» ، بە تایبەتی خوشکان سەرپۆهی‌و ثاراکسی‌و شیلان ڕەواندزی .

● هونەرمەندی لێهاتووی کورد کاك عەلی مەندەلاوی کە وێنەی بەرگی ئەم کتێبەی کێشاوە ، هیوادارم کورد لە وێنەی ئەوی زۆر بیت !

رقم الأيداع في المكتبة الوطنية ببغداد
١٩٨٥/٩٠٧
١٠٠٠٠/١٩

شركة مطبعة الاديب البغدادية المحدودة